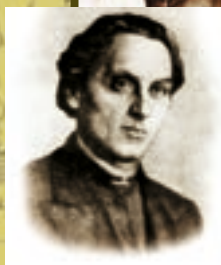

Н. М. Сорочинська, О. О. Гісем

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

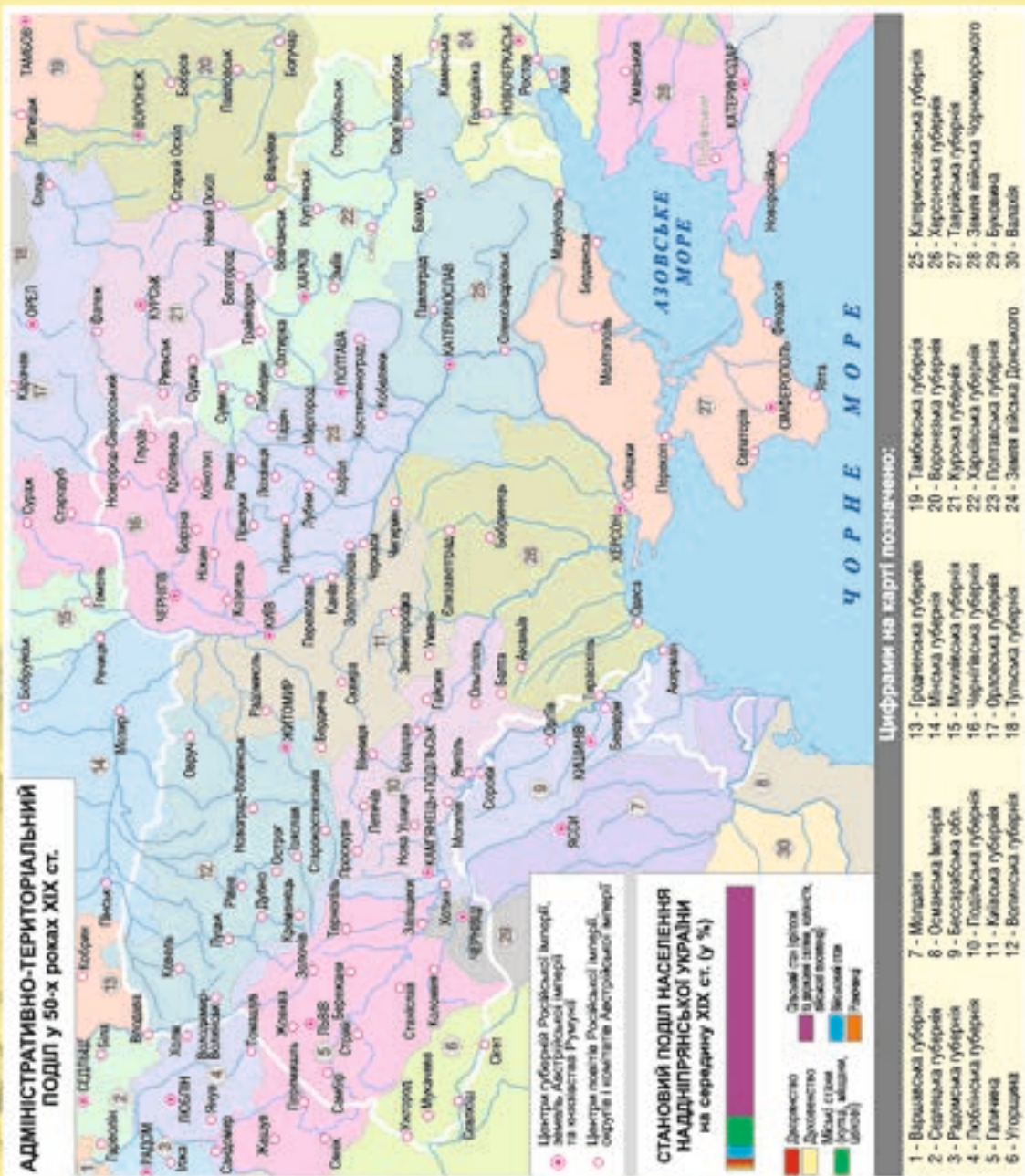
9

клас

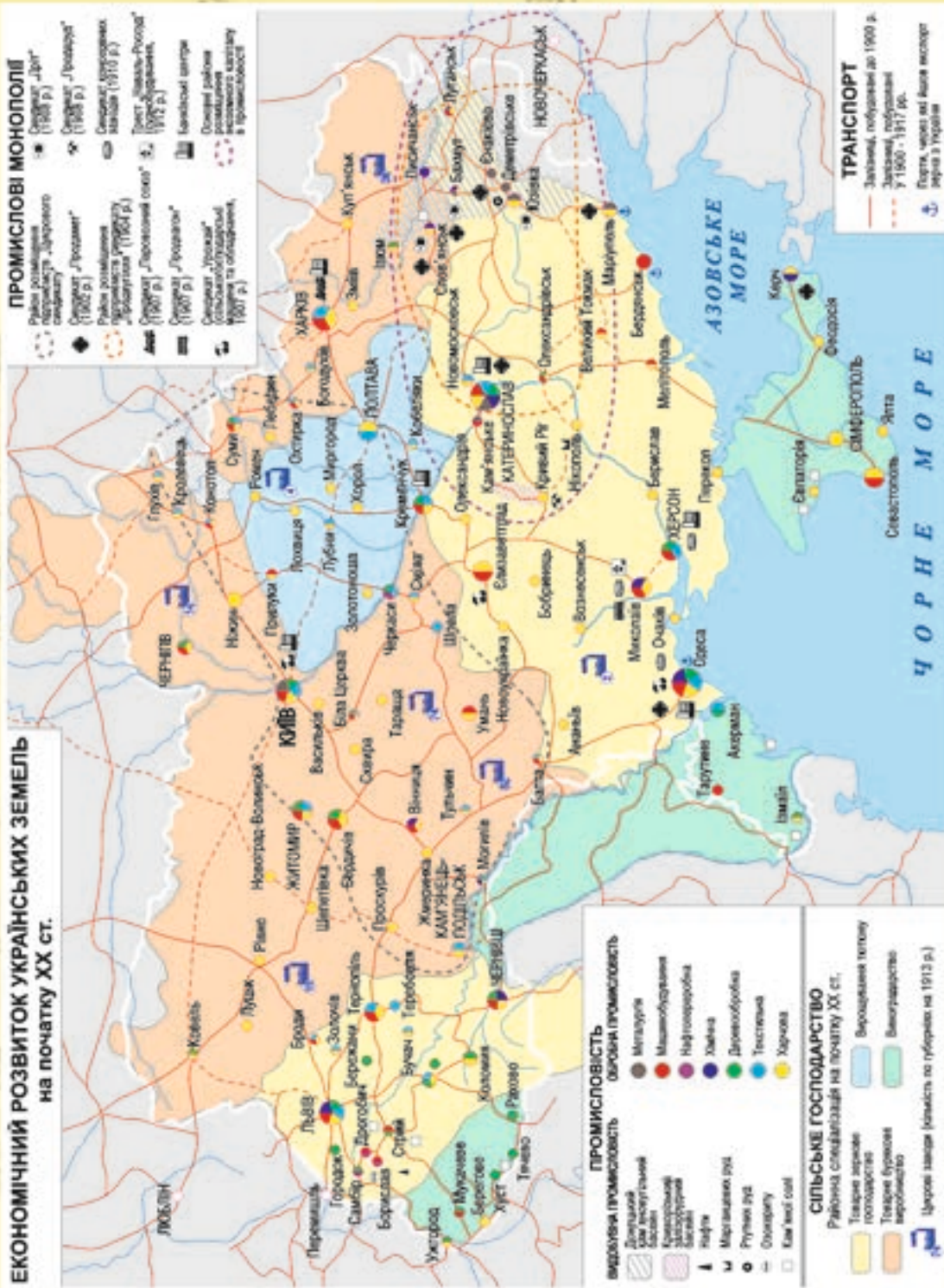

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Н.М. Сорочинська, О.О. Гісем

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 9 КЛАСУ

загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2017

УДК 74.266.3
С65

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 20.03.2017 р. №417)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Міронова І.С., доктор історичних наук, доцент, професор б.в.з. кафедри історії
Чорноморського національного університету ім. П. Могили

Кенц Г.І., методист Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Березюк Г.В., учитель Володимирецького районного колегіуму Рівненської області, старший учитель

Сорочинська Н.М., Гісем О.О.

С 65 Історія України : підручник для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н.М. Сорочинська, О.О. Гісем. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2017. — 272 с. : іл.

ISBN 978-966-10-4824-8

УДК 74.266.3

Охороняється законом про авторське право.

Жодна частина цього видання не може бути відтворена в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва

© Сорочинська Н.М., 2017

© Гісем О.О., 2017

© Навчальна книга — Богдан, 2017

ISBN 978-966-10-4824-8

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

► **За цим параграфом ви зможете:**
Тут подано основний зміст того, що вам необхідно буде опрацювати у зазначеному параграфі.

Робота з термінами та поняттями
Тут ви знайдете тлумачення наведених у тексті понять і термінів.

Документи розповідають
Тут наведено фрагменти різноманітних матеріалів (уривки історичних документів, спогадів очевидців подій тощо). Потрібно прочитати і відповісти на запитання до них.

Постать в історії
Відомості про видатних діячів, їхній внесок в історію.

▮ **Пригадайте:**
У цьому пункті подано запитання, які допоможуть вам пригадати з вивченого раніше те, що необхідно для розуміння нового матеріалу.

Цікаво знати
Цікава інформація, пов'язана із матеріалом параграфа.

▮ **Закріпимо знання**
У цьому пункті подано завдання для перевірки знань, умінь і навичок після опрацювання параграфа.

▮ **Висновки**
У цьому пункті стисло викладено основні тези і підсумовується весь матеріал параграфа.

Підручник доповнено електронним додатком, який можна відкрити за посиланням:
<http://www.bohdan-digital.com/edu>.

*Нема на світі України,
Немає другого Дніпра...
Тарас Шевченко*

ПЕРЕДМОВА

Підручник, що перед вами, допоможе дізнатися про нову добу української історії, котра тривала від кінця XVIII до початку XX ст. За цей час трапилося багато важливих і цікавих подій, але головною з них став початок українського національного відродження. Саме тоді українці, розділені між Австрійською та Російською імперіями, усвідомили свою єдність, належність до одного народу зі спільними мовою, історією, культурою, традиціями. Український народ, прокинувшись після тривалого «сну», почав шукати свого місця у світі.

У цих пошуках українці не були самотні. Те саме відбувалося й у наших сусідів: чехів, словаків, поляків, угорців, білорусів, росіян та ін. Не втратили своєї актуальності й дотепер ті питання, які цим народам, а серед них і українцям, довелося вирішувати на шляху до свого національного відродження. Це створення і захист власної літературної мови, пошуки історичних коренів, написання історії власного народу, дослідження і збереження народної культури, пізніше — відстоювання цих здобутків першими національними політичними партіями, депутатами у парламентах, а іноді й зі зброєю у руках.

Отже, цей підручник розповість вам не лише про історію українських земель та події, які тут відбувалися, а й про те, як українці стали українцями, як почалася їхня боротьба за свою незалежність. Адже не дарма видатний український історик Іван Лисяк-Рудницький назвав цей час «українським XIX століттям».

ЛЮБИ ДРУЗИ!

Перед тим, як розпочати вивчати новий період історії України, потрібно за змістом підручника ознайомитися з його структурою. Матеріал поділено на вісім розділів, що містять кілька параграфів, які, своєю чергою, складаються з кількох пунктів. Дати основних подій, визначення понять і термінів, персоналії історичних діячів, на які необхідно звернути увагу і запам'ятати, виділені в тексті чорним шрифтом.

Важливе значення для засвоєння матеріалу мають історичні документи, ілюстрації, карти та схеми. Працюючи з параграфом, необхідно обов'язково прочитати поданий до нього документ і відповісти на запропоновані запитання до нього. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, що пояснюють зміст зображеного. Робота з історичною картою сприятиме формуванню уявлень про те, де відбувалися події і які зміни вони спричинили. Наведені в параграфах схеми розкривають зв'язки між складниками історичних явищ, пояснюють їх особливості тощо.

Після кожного параграфа наводяться запитання й завдання для самоконтролю рівня засвоєння матеріалу, його аналізу, формування умінь та навичок. Звертайте увагу на умовні позначення поряд із ними — вони підкажуть вам, що і як необхідно виконувати. Завершивши вивчення теми, ви зможете підсумувати її матеріал за допомогою наведених узагальнювальних завдань та здійснити самоперевірку набутих знань за тестовими завданнями.

РОЗДІЛ І

Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.

У цьому розділі ви дізнаєтеся про:

- ▶ становище українських земель під владою двох імперій;
- ▶ особливості соціально-економічного розвитку різних регіонів України у складі Російської імперії;
- ▶ загальноросійські й польські суспільно-політичні рухи Наддніпрянщини у першій половині XIX ст.;
- ▶ початок українського національного відродження.

ПОВТОРИМО ВИВЧЕНЕ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 8 КЛАСІ

За поданим нижче матеріалом ви зможете:

- повторити ключові моменти історії України, які вивчалися у 8 класі;
- підготуватися до сприйняття подій «українського XIX століття»;
- усвідомити передумови українського національного відродження.

1. Які елементи фільваркового господарства відображені на гравюрі XIX ст.?
2. Що вказує на залежність селян від пана?
3. Якими були наслідки поширення фільваркової форми господарювання для розвитку українських земель?

1. Розгляньте репродукцію картини польського художника Яна Матейка «Люблінська унія». Складіть розповідь про цю подію.
2. Якими були її наслідки для українських земель?

1. Яку подію ілюструє репродукція цієї картини?
2. Яке історичне значення цієї події?

1. На картині зображено проповідь П. Скарги. До чого закликав проповідник? Яким був результат його проповідницької діяльності?

1. На фото зображено реконструкцію Запорозької Січі на о. Хортиця. Які елементи Січі відтворено в музеї?
2. Укажіть хронологічні рамки існування Запорозької Січі.

1. Яку подію Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. зображено на картині?
2. Про що вона свідчила?

1. Січове товариство якого періоду зображено на картині І. Рєпіна? Ілюстрацією якої події вона може стати?
2. Яке місце посідала Січ у відносинах між Гетьманщиною, Річчю Посполитою, Московією та Османською імперією?

1. Яку назву має зображена картина?
2. Яке її символічне значення?
3. Чому подібні картини набули популярності серед українців у другій половині XVIII ст.?

§ 1. ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII—XIX ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати хронологічні межі періоду історії України, який ви вивчатимете цього року;
- ▶ скласти загальне уявлення про зміст нової доби в історії України;
- ▶ пояснювати, що таке українське національне відродження;
- ▶ характеризувати адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ українських земель у складі Російської та Австрійської імперій;
- ▶ зазначити, яким було національне та соціальне становище населення Наддніпрянщини та західноукраїнських земель;
- ▶ визначити особливості політики російського й австрійського урядів щодо населення українських земель.

1. Який період історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі. 2. До складу яких держав увійшли українські землі наприкінці XVIII ст.?

1. Сутність «українського XIX століття»

У 9-му класі ви продовжите вивчення систематичного курсу історії України, ознайомитеся з подіями, процесами, явищами, які відбувалися на українських землях наприкінці XVIII — на початку XX ст. Це період нової історії України, який європейські історики називають історією модерної доби, або «довгим XIX століттям».

Цей період нашої історії охопив чимало подій, але визначальним його явищем стало національне відродження українців, які перебували на той час під владою двох імперій — Російської та Австрійської (Австро-Угорської). Саме національне відродження стало змістом «українського XIX ст.».

Національне відродження — процес усвідомлення власної окремішності народів, що не мають власних національних держав.

Нація — спільнота людей, що має почуття єдності, засноване на усвідомленні спільності мови, культури, історії, звичаїв, а також прагнення спільного майбутнього в окремій державі.

На думку чеського вченого Мирослава Гроха, національне відродження народів Східної Європи долало кілька поступальних стадій: **фольклорно-етнографічну** (вивчення дослідниками-ентузіастами історії, звичаїв та мови народу), **культурницьку** (боротьба за відродження мови, розширення її вжитку в літературі та освіті, поширення національної свідомості серед населення) та **політичну** (виникнення політичних організацій, які розгортають боротьбу за незалежність нації). Проте ці стадії часто перехрещувалися — в межах другої інколи зароджувалися елементи третьої, або існували прояви першої стадії.

Листівка кінця XIX століття

Процеси українського національного відродження в модерну добу загалом відповідають цій схемі. Шлях, що його подолали українці впродовж цього часу, перебуваючи під владою Російської та Австрійської імперій, був важким і складним. Однак наш народ пройшов його гідно: зберіг і розвинув свої мову, культуру та історію, довів своє право на місце в спільноті.

? Які стадії національного відродження виокремлює чеський вчений Мирослав Грох?

2. Процеси модернізації на українських землях

У другій половині XVIII ст., як вам уже відомо з минулорічного курсу історії України, у Центрально-Східній Європі відбулися значні територіальні зміни. Їх наслідком стало те, що українські землі були поділені між Російською та Австрійською імперіями. Особливості розвитку цих держав у XIX ст. мали значний вплив на ті події та явища, що відбувалися на території сучасної України.

У XIX ст. у Європі швидкими темпами розвивалася наука та технології. З'являлися нові галузі науки, у яких робилися численні відкриття. Вони ставали основою для удосконалення, покращення — модернізації — усіх сфер людського життя: від виготовлення сталі до особистої гігієни. Також внаслідок цих змін сформувалося нове **індустріальне** суспільство. Відтепер сила та авторитет країн визначалися потужністю і розвиненістю їхньої промисловості, розмірами підконтрольних земель та могутністю армій. Започаткувала цей процес промислова революція (промисловий переворот), яка почалася в Англії в останній третині XVIII ст.

Однією з ознак становлення індустріального суспільства в країнах Європи стало розгортання процесу урбанізації — зосередження населення та економічного життя у великих містах. З іншого боку, розвивалось і сільське господарство, бо в ньому почали використовуватись нові потужні машини та механізми, вирощувались нові, покращені, породи домашніх тварин та сорти сільськогосподарських культур.

Індустріальне суспільство — стадія історичного розвитку людства, якій властиве домінування промислового виробництва над аграрним, кількісне переважає міського населення над сільським, високий рівень промислового виробництва характеризується його механізацією та автоматизацією, використанням досягнень науково-технічного прогресу.

Внаслідок цього впродовж XIX ст. кількість населення, зайнятого в сільському господарстві, зменшувалася. Це стало поштовхом до того, що люди з сіл почали шукати роботу в містах і залишалися там жити. Також багато хто у пошуках кращої долі вирушав до інших країн або навіть континентів — до Америки, Австралії та Африки. Ці процеси зміни постійного місця проживання називаються міграційними.

Міграція — переміщення людей, пов'язане зі зміною постійного місця проживання.

Еміграція — вимушене або добровільне переселення людей до інших країн з економічних, політичних або релігійних причин.

Імміграція — в'їзд іноземців до країни на тривале або постійне проживання.

Ринкові відносини — це відносини, що виникають між товаровиробниками й покупцями у процесі купівлі-продажу, органічний зв'язок між виробництвом і споживанням.

На межі 30–40-х рр. XIX ст. промислова революція досягла Російської та Австрійської імперій, до складу яких входили українські землі. Її наслідком став перехід від аграрно-ремісничого суспільства до індустріального.

У модерну добу традиційна структура станового суспільства зазнала помітних змін. Важливу роль у розвитку суспільства стали відігравати «ділові люди» (підприємці), чиновники та інтелігенція. Важливим чинником, що впливав на суспільний розвиток, стали промислові робітники, умови життя більшості з яких спочатку були дуже важкими.

Усі зазначені явища й процеси, що охопили європейські країни в XIX ст., знайшли відображення у розвитку тогочасної України.

? Що таке промислова революція (переворот)?

3. Адміністративно-територіальний устрій українських земель

Наприкінці XVIII ст. українські землі розділили між собою Російська й Австрійська імперії.

Російська імперія володіла Слобожанщиною, Лівобережжям, Правобережжям та Півднем, що становило близько 85 % земель, заселених українцями. Підвладні Росії території називали **Наддніпрянською Україною**, або **Наддніпрянщиною**. На українські землі поширився загальноімперський адміністративно-територіальний устрій.

Завод в XIX ст.

Збори на ярмарок

Наддніпрянський краєвид

Повіт — адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських землях від другої половини XIV ст. до 1923 р.

Губернія — основна адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії.

Генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії, до складу якої входили одна або кілька губерній.

Очільником генерал-губернаторств та губерній були, відповідно, генерал-губернатор та губернатор. На посаду їх призначав імператор Російської імперії.

У Російській імперії традиційні назви українських земель було замінено на нові. Правобережжя почали називати «Південно-Західним краєм», землі колишньої Запорозької Січі — «Новоросією», Крим та Причорномор'я — Таврією, а Лівобережжя і Слобожанщину — «Малоросією».

? Який адміністративно-територіальний устрій існував у Наддніпрянщині на початку XIX ст.?

У складі Російської імперії наддніпрянські українці опинилися в політичній системі, життя якої суттєво відрізнялося від звичних їм умов. Російська імперія була великим територіальним об'єднанням, що складалося з імперського центру (Санкт-Петербург, Москва) та підвладних територій, заселених різними народами. Вона мала централізовану систему управління на чолі з імператором. Виконання законів і розпоряджень уряду покладалося на численне чиновництво, яке для населення імперії було безпосереднім уособленням влади.

У Наддніпрянщині постійно розміщалися значні військові формування російської армії, утримання яких стало важким тягарем для місцевого населення. Водночас для представників сімей української еліти військова служба була можливістю зробити непогану кар'єру.

У ставленні до Наддніпрянської України уряд імперії постійно підкреслював, що її землі є давньою й невід'ємною частиною Російської імперії – спадкоємиці Київської Русі, і що справжніми загарбниками є не вони, а поляки, які «розділили» «братні народи» і «спольщили» «молодшого брата». Уособленням цього стала викарбувана на честь приєднання Правобережжя й білоруських земель за другим поділом Речі Посполитої медаль із висловом Катерини II: «Я повернула те, що було відірване». Українців вважали «малоросами», які належали до єдиного «великоросійського народу».

На території Російської імперії проживала велика кількість великих і малих народів. Політика імперського уряду щодо них значно коливалася протягом XIX ст.: від поміркованої до жорсткої антинаціональної. Але протягом усього цього часу завжди проводилася політика русифікації. Спочатку вона використовувалася як засіб уніфікації, формування єдиного мовного та культурного ядра для всіх народів

імперії, що допомогло б їх швидшій асиміляції. Крім того, на Наддніпрянщині русифікація використовувалась як засіб для ліквідації «шкідливих» польських впливів, «нагадування» місцевому спольщеному населенню, ким вони є насправді.

Протягом XIX ст. характер самої Російської імперії змінювався із загальноноруської — спадкоємиці Київської Русі до національної російської держави, де інші народи мали стати етнографічним матеріалом для творення російської нації, і, відповідно, русифікація стала використовуватись з цією метою.

? Яку мету переслідувала політика русифікації (росіянізації)?

Австрійська імперія володіла приблизно 15 % українських земель, а саме: Східною Галичиною, Північною Буковиною та Закарпаттям. Підвладні Австрії території називалися західноукраїнськими землями.

Австрійська імперія була багатонаціональною державою, в якій жоден народ не становив переважну більшість. У «клаптевій» імперії Габсбургів, як її називали, не існувало єдиної уніфікованої системи управління, унаслідок чого землі, заселені українцями, входили до різних адміністративних одиниць монархії.

Першим ще у 1699 р., у складі володінь австрійських Габсбургів опинилося Закарпаття. Двома найбільшими народами тут були українці та угорці. Закарпаття поділялося на чотири адміністративні регіони — комітати (жупи). Уся адміністративна, військова, судова та фінансова влада в комітатах зосереджувалася в жупанів — адміністраторів, призначуваних намісницьким управлінням із гурту місцевих великих землевласників.

Русифікація — сукупність дій та заходів влади Російської імперії, спрямованих на підтримку та насадження російської мови та культури.

Асиміляція — втрата власної мови, культури і самосвідомості представниками одного народу, які тривалий час перебувають у середовищі іншого народу.

Унаслідок першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) до складу Австрійської імперії увійшла Галичина. На приєднаних землях було утворено коронний край Королівство Галичини і Лодомерії з центром у Львові, до складу якого увійшли українські (Східна Галичина) та польські (Західна Галичина) землі. Умовною межею між ними була р. Сян. Територія королівства поділялася на округи й дистрикти.

Коронний край — адміністративно-територіальна одиниця Австрійської імперії (від 1867 р. Австро-Угорщини) у XVIII — на початку XX ст.

↑ Яку мету переслідувала влада Австрійської імперії, запроваджуючи такий адміністративно-територіальний устрій західноукраїнських земель?

Уся адміністративна влада в коронному краї належала губернському управлінню на чолі з губернатором, якого призначав імператор. В округах і дистриктах влада належала війтам, у селах — мандаторам (наглядачам), які призначалися війтами, але утримувалися землевласниками. Містами управляли магістрати, склад яких

Приєднавши до своїх володінь Галичину, імператриця Марія-Терезія прийняла титул королеви Галичини і Лодомерії. Це була дещо спотворена назва давнього Галицько-Волинського князівства, що колись існувало на цих землях. У XIV ст. угорські королі захопили їх і з часом почали використовувати титул королів Галичини та Лодомерії. Марія-Терезія, будучи одночасно правителькою і Австрії, і Угорщини, теж взяла собі цей титул.

призначався адміністрацією коронного краю. Вищим представницьким органом краю був становий сейм. Однак збирався він лише один раз у 1780 р.

Австрійська імперія захопила Буковину після російсько-турецької війни 1768–1774 рр. До 1849 р. Буковина була округом в складі Королівства Галичини і Лодомерії, а після 1849 р. стала окремим коронним краєм, що отримав назву Герцогство Буковина. Його адміністративним центром було місто Чернівці. На півночі регіону проживали переважно українці, а на півдні — румуни.

Отже, західноукраїнські землі у XVII — наприкінці XVIII ст. були поділені між різними адміністративно-територіальними одиницями Австрійської імперії, де, крім українців, проживали й інші народи: угорці — в Закарпатті, поляки — в Галичині, румуни — на Буковині. Такий поділ був зручний для імперського керівництва, бо передбачалося, що ці народи витратять сили на боротьбу за землі і вплив у краї між собою, а не з владою імперії.

? Назвіть особливості адміністративно-територіального устрою західноукраїнських земель.

ВИСНОВКИ

У 9-му класі ви ознайомитеся з подіями та явищами, що відбувалися на українських землях наприкінці XVIII — у XIX ст. Головним з них став початок українського національного відродження — формування української нації. Тому український історик Іван Лисяк-Рудницький назвав його «українським XIX століттям».

Українські землі були розділені між двома імперіями — Російською та Австрійською. На українських землях у складі Російської імперії був поширений загальноімперський адміністративно-територіальний устрій, який без істотних змін зберігався понад сто років. Він не враховував історичних традицій адміністративного устрою Наддніпрянщини і ставив за мету їхню уніфікацію відповідно до інших регіонів у складі імперії.

Адміністративно-територіальний устрій, запроваджений австрійською владою, мав на меті зробити їх відповідними з іншими імперськими провінціями, але при цьому базувався на історичних традиціях. Оскільки власне австрійців в Австрійській імперії було мало, влада імперії намагалась уникати конфронтації з іншими народами, що населяли імперію.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Якими є хронологічні межі Нового часу в історії?
2. Які зміни відбувалися під час модернізації, що охопила Європу в XIX ст.?
3. Що є основним змістом «українського XIX століття»?
4. Що таке індустріальне суспільство?
5. Під владою яких держав перебували українські землі на початку Нового часу?
6. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської та Австрійської імперій.
7. *Обговоріть у групах.* Чи сприятливими були умови для усвідомлення українцями своєї єдності?

§ 2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості участі України в російсько-турецьких війнах першої половини XIX ст.;
- ▶ пояснювати причини зацікавленості французького імператора Наполеона I Україною й те, яке місце він відводив їй у своїх планах;
- ▶ розкрити процес виникнення Азовського козацького війська.

1. Яке місце посідали українські землі в міжнародних відносинах XVIII ст.? Вони були об'єктом чи суб'єктом цих відносин? 2. Якими були результати й наслідки російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. для українських земель? 3. Як склалася доля запорозьких козаків після ліквідації Січі?

1. Українські землі в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр.

Перебуваючи під імперською владою, українці були вимушені брати участь у реалізації амбітних зовнішньополітичних планів царизму. На Наддніпрянщину припадав важкий тягар використання її людського й господарського потенціалу в процесі здійснення нових територіальних надбань імперії. Відображенням цього стала участь Російської імперії у війнах, які вона вела в першій половині XIX ст. з Османською імперією та Францією.

На початку XIX ст. відносини між Османською і Російською імперіями зіпсувалися через підтримку останньою повстання в Сербії у 1804 р. У грудні 1806 р. Туреччина оголосила війну Росії.

Наддніпрянщина, наближена до головного театру воєнних дій у Молдавії, Валахії та Болгарії, сповна відчула тягар нової російсько-турецької війни. У Чернігівській, Полтавській, Слобідсько-Українській, Київській, Катеринославській та Херсонській

губерніях було оголошено набір до ополчення. Із Лівобережжя на потреби армії реквізували понад 14 тис. волів, 6 тис. возів та 1 тис. коней.

Під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. російські воєначальники отримали можливість переконатися в неабияких здібностях козаків-задунайців. У 1807 р. російський генерал О. Ланжерон, що не зміг зі своєю армією здолати опір 3 тис. козаків, які захищали турецьку фортецю Баїлів, писав: «Задунайські козаки можуть завдати шкоди більшої, ніж турки й татари...». Відтоді російське командування почало приваблювати задунайців різними пільгами. У 1807 р. з тих задунайців, хто внаслідок агітації переселився на територію Російської імперії, було створено Усть-Дунайське (Буджацьке) козацьке військо на зразок колишнього Війська Запорозького.

*С. Васильківський.
Задунайський козак*

Трагічним для наддніпрянських українців було те, що в складі турецької армії були підрозділи задунайських козаків. Унаслідок цього вони вимушені були йти брат на брата, убивати єдиновірців задля чужої війни.

Війна тривала довго, без будь-яких рішучих дій з обох сторін до 1812 р., коли Росія завдала вирішальної поразки турецькій армії під Рущуком. 16 травня 1812 р. було підписано Бухарестський мирний договір. Росія одержала право судноплавства Дунаєм і приєднала Бессарабію. Більшість її населення становили молдавани, але Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти населяли українці.

? Які результати російсько-турецької війни 1806–1812 рр. для України?

2. Україна у планах Наполеона I Бонапарта

Французький імператор Наполеон I Бонапарт, готуючись до війни з Російською імперією, розробляв плани її ослаблення через відокремлення підкорених нею територій. Претензії на західноукраїнські землі й Правобережжя, які до поділу Речі Посполитої входили до її складу, висували поляки. Проте імператор, зацікавлений у підтримці Австрії, не поспішав гарантувати задоволення їхніх вимог, хоча й не відкидав повністю.

Свідченням того, що Наполеон не залишав своїх намірів розіграти «українську карту» в боротьбі з Росією, стала публікація у 1807 р. в офіційній французькій урядовій газеті «Публіцист», що «з Польщею межує давня козацька Україна, одна з найбільш урожайних країн світу, яка своїми багатствами заслуговує на якнайбільшу увагу нашої держави. Тепер, коли справа Польщі вирішена (Наполеон створив із польських земель, відібраних у Пруссії та Австрії, Варшавське герцогство. — *Авт.*), надійшла черга й до розв'язання справи плідної батьківщини Мазепи».

У міністерстві закордонних справ Франції за дорученням Наполеона було розроблено кілька проектів стосовно майбутнього Наддніпрянщини в разі російсько-фран-

цузької війни. Ці плани передбачали відокремлення українських земель від Російської імперії й поділ їх на кілька частин. Землі Волині були обіцяні Австрії за її допомогу у війні проти Росії. Всі інші землі Правобережної України відходили до Варшавського герцогства. У Лівобережній та Південній Україні планувалося створити дві **наполеоніди** — українські держави під протекторатом Франції. Одну — в межах колишньої Гетьманщини (Чернігівщина й Полтавщина), другу — Донеччини, Катеринославщини, Херсонщини, Таврії та Криму. Водночас не виключалося повернення територій Херсонської й Таврійської губерній Османській імперії на її вимоги.

? Чи враховувалися інтереси українців у планах Наполеона I?

3. Україна в французько-російській війні 1812 р.

У червні 1812 р. вторгненням «Великої армії», очолюваної Наполеоном, у межах Російської імперії розпочалася французько-російська війна 1812 р. Він планував захопити Москву й звідти продиктувати свої умови російському імператорові Олександрові I.

«Велика армія» Наполеона I переходить кордон Російської імперії

Ставлення до війни двох імператорів у вищих сферах суспільства Наддніпрянщини було різним. Серед польської шляхти Правобережжя переважали прибічники Наполеона, які розраховували з його допомогою відновити Польську державу. Проте багатьох поляків російська влада влаштувала, і до того ж їх не задовольняли поширювані чутки, що нібито Наполеон звільнить селян від кріпацтва.

Серед землевласників Півдня України, які були вірними прибічниками російської влади, переважало негативне ставлення до Наполеона. На Лівобережжі менша частина українського дворянства сподівалася з допомогою Наполеона відновити автономію Української держави. Більшість дворян-

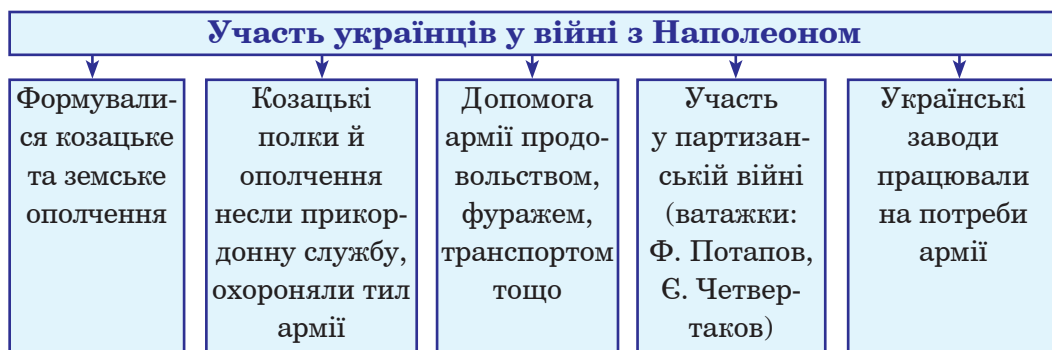
ства відлякували радикальні зміни, пов'язані із Французькою революцією. Обидві імперії були зацікавлені у використанні потенціалу українських земель. У багатьох містах Наддніпрянщини (Київ, Житомир, Сосниця та ін.) були розташовані величезні склади продовольства і боєприпасів. Російський уряд за всяку ціну намагався їх зберегти, а Наполеон прагнув захопити.

У складі французької та російської армій перебувала значна кількість українців. Один із двох уланських полків польського легіону «Вісла» французької армії був укомплектований вихідцями з Поділля. П'ять із восьми полків 30-тисячного австрійського корпусу генерала Карла Шварценберга комплектувалися в Галичині.

Брак легкої кінноти і хитке становище російської влади на Правобережжі примусили російського імператора погодитися на формування чотирьох полків Українського козацького війська у Київській та Подільській губерніях.

У липні 1812 р. Олександр I доручив малоросійському генерал-губернатору сформувати на тих самих умовах, що й на Правобережжі, Малоросійські кінно-козацькі полки в Полтавській (9 полків) та Чернігівській (6 полків) губерніях. Його загальна кількість становила 18 тис. козаків.

У складі Російської армії воювали також полки Чорноморського та Бузького козацьких військ, прикордонні загони правобережних «лісових козаків» і понад тисяча херсонських козаків, очолюваних В. Скаржинським.

На початковому етапі війни в червні-вересні 1812 р. Українське козацьке військо, розташоване на Волині, захищало київський напрямок від австрійського корпусу К. Шварценберга. Малоросійські кінно-козацькі полки влилися до російської армії, а чернігівсько-полтавське ополчення утримувало 800-кілометровий «кордонний ланцюг» на північних кордонах України.

У вирішальній битві між російською та французькою арміями в серпні-вересні 1812 р. під Бородино на шляху до Москви брали участь регулярні полки, сформовані у Наддніпрянщині.

Коли французька армія, зазнавши поразки, відступала з території Російської імперії, українські формування брали участь у її переслідуванні та закордонному поході російської армії. Вісім українських козацьких полків у складі російської армії брали участь у грандіозній «битві народів» 16–18 жовтня 1813 р. під Лейпцигом.

Формування 5-го козацького полку Котляревським в м. Горошин (діорама, Полтавський краєзнавчий музей)

Після перемоги Олександра I у війні з Наполеоном українські частини повернулися додому. Всі полки були розформовані. Більшість ополченців повернули до кріпацького стану. Сформовану на Правобережжі Українську кінно-козацьку дивізію та полки Бузького козацького війська для скорочення видатків на утримання ліквідували й у 1817 р. перетворили на військових поселенців, які мали поєднувати військову службу із сільськогосподарською працею. У Наддніпрянщині військові поселення створили у Слобідсько-Українській, Катеринославській, Київській та Херсонській губерніях.

- ❓ Як участь українців у російсько-французькій війні відображає імперську політику щодо України?
- ❓ Як «віддячила» царська влада українським козакам за службу?

4. Місце України в російсько-турецькій війні 1828–1829 рр.

Наприкінці 20-х рр. XIX ст. відносини між Османською та Російською імперіями знову загострилися. Росія наполягала на своєму праві захищати православних підданих султана. Російсько-турецьку війну 1828–1829 рр. спричинила підтримка нею грецького національно-визвольного повстання проти турецького панування.

Нова війна, як і попередні, лягла важким тягарем на українські землі. Селяни знову були змушені постачати необхідне для російської армії продовольство, надавати волів і підводи для перевезення вантажів.

Для участі у війні використали створене у 1828 р. у Південній Бессарабії Дунайське козацьке військо.

Несподівану допомогу отримала російська армія від козаків-задунайців. Кошовий отаман Задунайського Війська Запорозького **Йосип Гладкий** (1789–1866) відмовився йти воювати «брат на брата» і разом із 500 своїми прибічниками перейшов на бік росіян. Він показав російським військам переправу через Дунай, яка не охоронялася. Завдяки цьому російська армія здійснила раптовий успішний наступ, результатом якого стала перемога у війні. Турки жорстоко знищили тих козаків, які залишалися на Січі, а її саму зруйнували. Так, 1828 р. припинила своє існування Задунайська Січ.

Йосип Гладкий перевозить царя Миколу I через Дунай

За Адріанопольським договором 1829 р. Росія здобула гирло Дунаю і східне узбережжя Чорного моря. Із числа козаків-задунайців було створено 1832 р. Азовське козацьке військо.

У мирний час азовські козаки на баркасах патрулювали східне узбережжя Чорного моря. У разі війни, крім охорони, вони мали також своїми силами здійснювати його оборону. На початку 60-х рр. XIX ст., коли необхідність в Азовському війську відпала, козаків із сім'ями стали примусово переселяти на Кубань. У 1864 р. військо ліквідували, тих, хто не бажав переселятися, перевели з козацького стану до селянського, а його клейноди передали Кубанському козацькому військові.

- ❓ Яку б ви дали оцінку вчинку отамана Йосипа Гладкого?
- ❓ Чому була ліквідована Задунайська Січ?

ВИСНОВКИ

У системі міжнародних відносин першої третини XIX ст. українські землі відігравали роль об'єкта в політичних комбінаціях інших держав.

Російський уряд у війнах, які вела в цей час імперія, використовував сформовані на українських землях підрозділи козацтва.

Усть-Дунайське (Буджацьке), Дунайське та Азовське козацькі війська на службі в російського уряду принципово відрізнялися від українського козацтва попередніх століть. Проте вони допомогли зберегти для нащадків чимало звичаїв і традицій козацької спадщини.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які зовнішньополітичні акції Росії на початку XIX ст. мали вплив на українські землі?
2. Охарактеризуйте роль України в російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. Які землі приєднала Російська імперія за Бухарестським мирним договором?
3. Яке місце посідала Україна у планах французького імператора Наполеона I?
4. Який внесок українських військових формувань у перемогу Російської імперії у війні з Наполеоном I?
5. Як було утворено Азовське козацьке військо? Хто був першим наказним отаманом Азовського козацького війська?
6. Наведіть факти, які свідчать, що уряди Російської та Османської імперій використовували нападків запорожців у своїх інтересах.
7. *Робота у групах.* Яке місце посідала Україна у міжнародних відносинах першої третини XIX ст.?

§§ 3-4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ пояснювати, яким було національне та соціальне становище населення Наддніпрянщини;
- ▶ характеризувати та оцінювати особливості розвитку сільського господарства й промисловості України цього періоду;
- ▶ пояснювати, які зміни відбулися на українських землях на початковому етапі промислової революції;
- ▶ пояснювати, якими були форми й характер соціальних протестів у Наддніпрянщині першої половини XIX ст.

1. Назвіть історико-етнографічні регіони українських земель у другій половині XVIII ст. 2. Що таке кріпацтво? Коли воно було запроваджено на українських землях у складі Росії? 3. Якими були форми й характер протестів українського населення в середині та другій половині XVIII ст.? 4. Назвіть нові міста, які були засновані на українських землях у другій половині XVIII ст.

1. Соціальний і національний склад Наддніпрянщини

Кількість населення українських земель, підвладних Російській імперії, впродовж кінця XVIII—XIX ст. збільшилася приблизно втричі: від 7,7 до 23,5 млн осіб.

НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII

Регіон	Площа, км ²	Приблизна кількість населення, тис. осіб	Українців, %
<i>Лівобережжя</i>	102 400	2300	95
<i>Слобожанщина</i>	54 500	1000	86
<i>Правобережжя</i>	164 700	3400	85
<i>Південь</i>	194 600	1000	74

Національний склад і соціальна структура різних регіонів Наддніпрянської України мали певні відмінності. На Лівобережжі кількість українців у складі населення була найбільшою й сягала 95 %. Найчисленнішою національною меншиною були євреї, відносно яких наприкінці XVIII ст. імперською владою було запроваджено так звану «смугу осілості».

На Слобожанщині українці становили приблизно 86 % населення краю. Найчисленнішою національною меншиною були росіяни.

Смуга осілості — територія компактного проживання євреїв, що існувала в Росії в 1791–1917 рр., за межами якої їм було заборонено селитися.

Більшість українського населення Лівобережжя та Слобожанщини становили нащадки козаків та селяни. Козаки, які після ліквідації козацьких полків залишили військову службу, отримали статус особисто вільних державних селян. Більшість колишньої козацької старшини, що змогла довести своє походження, була зрівняна у правах із російським дворянством. Звичайні селяни (посполиті) втратили особисту свободу й стали кріпаками.

На Лівобережжі та Слобожанщині існувало багато великих міст і малих містечок. Унаслідок імперської політики в них стала швидко збільшуватися кількість російських чиновників та військових. Поступово українці ставали меншістю серед купецтва, поступаючись єврейським і російським купцям. Міське населення ставало російськомовним.

*С. Васильківський.
На околиці Полтави. 1893 р.*

Серед населення Правобережжя українці становили 85 %. Більшість із них були селяни-кріпаки. Поляки у складі населення становили лише 5 %, але посідали в краї панівне становище.

Другою за кількістю національною меншиною в краї були євреї. Вони селилися переважно в містах і містечках, де й складала близько 70—80 % населення. Польські пани часто здавали маєтки в оренду євреям або наймали їх управителями. Внаслідок цього зростала ворожість селян-кріпаків саме до

орендарів та управителів, яких вони вважали винними в усіх своїх кривдах.

Південна Україна серед інших земель, приєднаних до Російської імперії наприкінці XVIII ст., була найпривабливішим регіоном для переселення, оскільки мала родючі ґрунти, що сприяло вирощуванню великих врожаїв зернових. Попит на останні різко зріс в західноєвропейських країнах.

*Скульптура Л. Позена (1849–1921).
Переселенці, 1883 р.*

Унаслідок переселенських процесів етнічний склад Півдня був доволі строкатим. Українці становили близько 74 %, росіяни — 12 %, молдавани — 9 %. Серед інших народів, які заселяли Південь, були серби, поляки, німці, болгари, угорці, євреї, греки та інші.

Більшість працездатного населення становили державні селяни та іноземні колоністи. Вони були особисто вільними, володіли земельними наділами, могли продавати й купувати землю, сплачували податки державі. Закріпачені селяни становили близько

6,5 % мешканців краю. Великі землевласники мали тут найбільші з усіх українських регіонів володіння, які вони отримали від імперського уряду.

Національний склад тутешнього міського населення був дуже строкатим, українці в ньому становили меншість.

? До якого соціального стану належала більшість українського населення Наддніпрянщини?

2. Сільське господарство та аграрні відносини у Наддніпрянській Україні. Спроби змінити становище селян

У першій половині XIX ст. економіка Наддніпрянської України зберігала аграрний характер. У сільському господарстві працювало близько 95 % на початку століття і 89 % населення в середині.

Близько 75 % усієї оброблюваної землі перебувало у приватній власності поміщиків. Головними виробниками сільськогосподарської продукції були селяни, які за своїм правовим становищем поділялися на дві основні групи:

- **поміщицькі селяни**, або **кріпаки**, перебували в особистій залежності від поміщиків та були прикріплені до їхніх маєтків. Поміщицькі селяни чисельно переважали на Правобережжі;
- **державні селяни** належали безпосередньо уряду імперії й офіційно називалися «вільними сільськими обивателями». Вони були особисто вільними й вели власне господарство. Державні селяни жили переважно на Півдні та Лівобережжі.

КІЛЬКІСТЬ СЕЛЯН У СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ НА СЕРЕДИНУ XIX С

	Державні селяни	Поміщицькі селяни	Решта населення
<i>Правобережжя</i>	22%	35 %	25 %
<i>Лівобережжя</i>	20 %	53 %	24 %
<i>Південь</i>	58 %		51 %

- ▲ У якому з регіонів Наддніпрянщини в середині XIX ст. була найбільша кількість кріпосних селян? Висловіть припущення, чому саме там.

Кріпосне право, кріпацтво — система правових норм, згідно з якими селяни не були особисто вільними, а належали власнику землі, на котрій вони проживали, і не могли без його згоди змінити місце проживання або рід діяльності.

Основною формою визиску поміщицьких селян була **панщина**, або відробіткова рента. Це означало, що певну кількість днів на рік селянин мав виконувати роботу для власника землі, на якій він проживав. Державні селяни сплачували грошову ренту, віддаючи чверть своїх прибутків як **податок державі**. Російський уряд у 1797 р. офіційно обмежив панщину трьома днями на тиждень. Проте поміщики обходили закон за допомогою урочної системи, коли на один день панщини давалося таке завдання («урок»), яке можна було виконати лише за два-три дні. Землевласники практикували також переведення селян на **місячину**, коли селяни за постійну панщину отримували місячне утримання харчами та одягом.

Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію призводило до того, що власники маєтків збільшували кількість поміщицької землі як джерела своїх прибутків і постійно зменшували розміри селянських наділів.

Збільшуючи визиск із кріпаків, поміщики на деякий час збільшили свої прибутки. Однак зубожіння селян, занепад їхніх господарств, відсутність у них стимулів для ефективнішої роботи, неможливість використовувати нову техніку робили неминучим занепад поміщицьких маєтків. У 30–40-х рр. XIX ст. після нетривалого періоду розквіту кріпосницькі господарства опинилися у стані кризи. У Південній Україні, де найбільшого поширення набуло використання вільнонайманої робочої сили, сільське господарство розвивалося швидкими темпами.

Розгортання процесів товаризації сільськогосподарського виробництва призводило до майнового розшарування селян: з'являлися окремі заможні селяни, які володіли або орендували 100 і більше десятин землі. Найбільш активно ці процеси розгорнулися серед державних селян Лівобережжя та Півдня. Імперський уряд підтримував державних селян. Їх було зрівняно у правах із міщанами щодо придбання землі, дозволено відкривати фабрики й заводи.

*Кріпаків міняють на собак.
Картина І. Їжакевича. 1952 р.*

- ▲ Чому, на вашу думку, було можливим явище, відображене на репродукції картини?

Становище селян, які складали переважну більшість населення Наддніпрянської України, мало важливе значення для соціальної стабільності краю. «Справа небезпечна, і приховувати цю небезпеку є злочином, — повідомляв шеф жандармів О. Бенкендорф Миколі I. — Загалом кріпацтво є порохом під державою. Коли-небудь і з чогось потрібно почати й починати поступово — ніж дочекатися, поки почнеться знизу від народу». Тому російський уряд у першій половині XIX ст. зробив декілька спроб змінити становище селян, проте ці намагання виявились не надто ефективними через небажання поміщиків їх виконувати.

У 1803 р. було видано імператорський указ про «вільних хліборобів», згідно з яким передбачалася можливість звільнення від кріпацтва як окремих родин, так і цілих сіл за спільним рішенням поміщиків і селян за викуп чи за відробіток, або й безкоштовно. Проте поміщики не поспішали відпускати дармову робочу силу, а селянам часто не вдавалося зібрати необхідну суму для викупу.

Нову спробу було здійснено у 1842 р., коли прийняли «Положення про зобов'язаних селян». Відтепер так називали селян, зобов'язаних за згодою із поміщиком, який їх звільнив із землею, сплачувати йому оброк чи обробляти його поля. Уклавши угоду, поміщик уже не міг її розірвати і забрати землю назад або змінити розмір оброку. Проте це положення теж поширення не набуло.

Більш рішуче імперський уряд почав діяти після придушення польського Листопадового повстання 1830–1831 рр., у Правобережній Україні було здійснено конфіскацію на користь держави маєтків у поміщиків, які брали участь у повстанні.

Уряд намагався залучити на свій бік українське селянство, виступаючи у ролі його захисника від панської сваволі. У 1847–

1848 рр. на Правобережній Україні, Литві та Білорусі було запроваджено «**Інвентарні правила**».

Таким кріпосне право, нарешті, вводилося хоча б у якесь правове поле. Кріпаки вже розглядалися не як живі знаряддя праці, а ставали юридичною стороною, одним з учасників угоди.

Запровадження «Інвентарних правил» викликало обурення землевласників, які вбачали в них зайве втручання уряду в їхні справи. Численні порушення цих правил призвели до нових селянських виступів. До рішучих заходів щодо ліквідації кріпосного права російський уряд вдався лише тоді, коли усвідомив, що його існування є причиною відставання імперії від індустріально розвинених західноєвропейських країн.

? Яких змін зазнало становище кріпаків і державних селян у першій половині XIX ст.? Чим були зумовлені ці зміни?

3. Початок промислової революції у Наддніпрянській Україні

У 30-х рр. XIX ст. у Наддніпрянщині розпочалася промислова революція. Це призвело до поступового занепаду мануфактур, заснованих на праці кріпаків.

Промислова революція — процес розвитку продуктивних сил суспільства, під час якого відбувається перехід від мануфактурного до машинного виробництва.

Кількість мануфактур зменшувалася, а фабрик і заводів з вільнонайманою працею зростала. У 1825 р. у Наддніпрянщині діяло близько 650 підприємств фабрично-заводської промисловості, а в 1861 р. їх уже налічувалося 2330. Особливо швидко процес появи нових підприємств відбувався в суконній промисловості. Від 1805 до 1859 рр. кількість подібних підприємств у Наддніпрянщині зростає від 27 до 160. Основним центром суконної промисловості стало с. Клинці на Чернігівщині, де в 1860 р. діяло дев'ять фабрик. На середину XIX ст. Донбас став другим за розмірами (після Сілезького басейну в Польщі) у Російській імперії центром кам'яновугільної промисловості. Нові підприємства виникали також у цукровій промисловості. На

Микола Пимоненко.
Жнива в Україні. 1896 р.

Родину Яхненків із Черкащини вважають зачинателями підприємництва у Наддніпрянщині. Голова роду Михайло Яхненко завдяки успішній торгівлі викупив із кріпацтва себе і свою родину. У 20–30-х рр. XIX ст. його сини Степан, Кіндрат, Терентій та чоловік їхньої сестри Федір Смиренко орендували поміщицькі млини в Смілі та Умані, вели гуртову торгівлю зерном та худобою. Вони заснували родинну фірму «Брати Яхненки і Смиренки», яку знали не лише в Росії, а й за кордоном.

У 1843 р. збудовано перший у Наддніпрянщині та Російській імперії цукрово-рафінадний завод поблизу Млієва. Небаченим для того часу видовищем стала головна семиповерхова цукроварня заводу.

Фірма пишалася селищем для робітників заводу. Поруч із казармами для робітників у ньому були парові лазні, лікарня з аптекою, церква, крамниці, бібліотека, школа й навіть театр.

Яхненки і Смиренки

Рафінадний завод поблизу Млієва

середину XIX ст. Наддніпрянщина забезпечувала понад 80 % загальноімперського виробництва цукру. Слави перших українських цукрозаводчиків здобули брати **Яхненки** та **Ф. Смиренко**.

Перші верстати для фабрично-заводських підприємств завозили з-за кордону. У 40–50-х рр. XIX ст. підприємства з виробництва промислового устаткування виникли в Києві, Катеринославі, Ромнах, поблизу Луганська та в інших містах. У 1861 р. у Наддніпрянщині діяло близько 20-ти механічних заводів.

Разом із формуванням фабрично-заводської промисловості утворювалися нові суспільні верстви: підприємці й наймані промислові робітники (з 1800 по 1861 р. їх чисельність зросла з 10 тисяч до 86,7 тис). Серед власників фабрик і заводів більшість становили росіяни. Формуванню кадрів промислових робітників заважало існування кріпацтва. Адже джерелами його формування були зубожілі державні селяни, розорені міські ремісники та відпущені на оброк кріпаки, які частину свого заробітку віддавали як грошовий оброк поміщикам.

Становище робітників більшості фабрик і заводів було вкрай важким. Робочий день тривав до 15-ти годин, заробітна платня була мізерною, а умови життя — просто жахливими.

Коли почалася промислова революція на українських землях?

4. **Форми й характер протестів українського населення Наддніпрянської України**

Головними причинами соціальних протестів українського селянства в першій половині XIX ст. були посилення кріпосницького гноблення, безправне становище селян-кріпаків, жорстокість володарів маєтків, злиденне становище робітників і зловживання імперських чиновників.

Звільнитися від кріпосницької залежності, отримати землю й волю, стати вільними виробниками — ось головна мета, якої хотіли досягти селяни своєю боротьбою. Протести кріпаків відбувалися в різних формах. Вони псували панські знаряддя праці, відмовлялися відробляти панщину й виконувати повинності, підпалювали поміщицькі маєтки, вбивали поміщиків та їхніх управителів, чинили збройний опір каральним загонам, утікали від своїх господарів.

У відповідь на це влада стала «втихомирювати» бунтівні села військами, а винних у заворушеннях селян тисячами відправляти на заслання й каторгу. Лише в 1822–1833 рр. із Наддніпрянщини до Сибіру заслали понад 12 тис. селян-бунтівників.

У першій половині XIX ст. набули поширення масові втечі селян із Лівобережжя та Правобережжя. Більшість із них вирушали на Південь або землі Донського й Чорноморського козацького війська. Уряд уживав заходів щодо розшуку, повернення й покарання втікачів. Проте зупинити хвилю втеч, не ліквідувавши їхніх причин, було неможливо.

У першій половині XIX ст. у Наддніпрянщині найбільше виступів селян відбулося на Правобережжі. Спочатку селянство страждало тут спочатку від сваволі польських панів, а після придушення польського Листопадового повстання 1830–1831 рр. і конфіскації маєтків поляків-бунтівників — через визиск орендарів маєтків і примусового утворення військових поселень.

Повстання у військових поселеннях

Хвилю невдоволення викликало у Наддніпрянщині запровадження військових поселень. У липні 1817 р. першими повстали колишні бузькі козаки, очолювані сотником Федором Барвінським на Херсонщині. Повстання жорстоко придушили за допомогою 10-тисячного війська й гармат, а його провідників було заслано до Сибіру.

У липні 1819 р. спалахнуло повстання серед іншої частини бузьких козаків, розселених у районі м. Чугуїв на Харківщині. Після придушення виступу за допомогою двох піхотних полків близько 2 тис. його учасників заарештували, із них 273 засудили до 12 тис. ударів шпіцрутенами.

Великі виступи військових поселенців відбулися також у селищах Базиліївка (1817–1818 рр.) та Шебелинка (1829 р.).

Військові поселення — це особлива система організації війська в Росії, яка поєднувала військову службу з сільськогосподарською працею. Існувала у 1817–1857 рр. Завдяки цьому Росія скорочувала витрати на утримання величезної армії.

Особливо запеклого характеру набула в цей період боротьба селян проти гнобителів на Поділлі, де діяв оповитий славою месник за народні кривди **Устим Кармелюк** (1787–1835).

У 1812 р. пан за бунтарство віддав молодого Кармелюка в солдати. Через рік Устим утік і повернувся додому, а близько 1813 р. очолив повстанський рух проти гнобителів і російської адміністрації в краї. Упродовж 23-х років боротьби повстанські загони під проводом Кармелюка здійснили понад тисячу нападів на поміщицькі маєтки та урядові установи, розправилися з багатьма кривдниками народу. Все захоплене майно й гроші повстанці роздавали селянам. У 1830–1835 рр. у повстанському русі брало участь понад 20 тис. осіб, він поширювався на Поділля та сусідні райони Волині, Київщини, Бессарабії. Самого Кармелюка кілька разів заарештовували, шість разів він утікав із в'язниць і каторги. Втікши із Сибіру, він пішки повернувся на Поділля й продовжив боротьбу. Кармелюкові довелося витримати чимало катувань, він спромігся вижити після тисячі ударів шпіцрутенами.

*Устим Кармелюк
(1787–1835)*

У 1833 р. місцеві поміщики, не покладаючись на владу, почали організовувати власні загони. Два роки вони полювали на невловимого Кармелюка, котрого перехували селяни, поки він випадково не загинув від кулі, випущеної із засідки польським паном. А втім, владі знадобилося ще п'ять років, щоб остаточно придушити повстанський рух. Український народ зберіг добру пам'ять про народного месника Устима Кармелюка, присвятивши йому численні пісні, перекази й легенди.

? Назвіть найбільші виступи населення у Наддніпрянщині проти кріпосницьких порядків і свавілля влади.

5. Розвиток міст Наддніпрянської України

У першій половині XIX ст. більшість українських міст і містечок були невеликими, кількість їхнього населення не перевищувала 1–2 тис. осіб. У середині XIX ст. з 850 міст і містечок усіх українських земель лише 62 мали понад 10 тис. мешканців, а 5 — понад 50 тис.

Новим явищем стала поява в містах Наддніпрянщини промислових підприємств, заснованих купцями й міщанами, на яких працювали вільнонаймані робітники. Кількість міського населення за першу половину XIX ст. зросла втричі. Особливо швидко розвива-

лися міста Півдня, де за цей час кількість населення збільшилася в 4,5 раза. Найнаселенішим містом була Одеса — головний порт Російської імперії з торгівлі зерном.

НАЙБІЛЬШІ УКРАЇНСЬКІ МІСТА В СЕРЕДИНІ XIX СТ.

Місто	Одеса	Київ	Львів	Бердичів	Харків
Кількість населення, тис. осіб	114	71	70	54	50

Під владою Російської імперії правове становище українських міст зазнало суттєвих змін. У 1831 р. було скасовано дію магдебурзького права для всіх міст Наддніпрянщини, крім Києва, а 1835 р. його ліквідували й тут. Натомість створювалися міські думи на чолі з міськими головами, підпорядкованими імперській адміністрації.

Дедалі вагомніше місце у структурі міського населення посідали російські чиновники та військові. Влада підтримувала переселення до українських міст російських купців. Таким чином українців поступово витісняли з провідних позицій у торгівлі. У містах і містечках Правобережжя в торгівлі й ремеслі переважали представники єврейського й польського населення.

? Якими новими явищами характеризувався розвиток міст Наддніпрянщини у першій половині XIX ст.?

6. Розвиток торгівлі у Наддніпрянщині

У першій половині XIX ст. склалася сільськогосподарська спеціалізація регіонів Наддніпрянщини. На Лівобережжі поряд із зерновими вирощували тютюн і коноплі. Правобережжя було районом вирощування озимої пшениці й цукрових буряків. На Півдні на початку освоєння краю розвивалося вівчарство, а пізніше — вирощування пшениці на експорт. **Поглиблення сільськогосподарської спеціалізації сприяло розвитку торгівлі.**

Гуртова торгівля здійснювалася на великих ярмарках. Найбільші з них відбувалися в січні—лютому та червні—серпні, коли ґрунтові шляхи були найбільш придатними для перевезення вантажів. У першій чверті XIX ст. у Наддніпрянщині щорічно відбувалося понад 2 тис. ярмарків із 4 тис. в усій Російській імперії. Найбільші з них збиралися в Харкові, Сумах, Ромнах, Полтаві, Кролевіці, Києві, Кременчуці, Ніжині, Стародубі, Бердичеві, Єлисаветграді, Катеринославі, Одесі.

Ринок на Подолі (Київ).
1846 р.

В. Маковський.
Ярмарок у Полтаві. 1882 р.

Великий чумацький віз.
Міг перевозити близько
2 тонн вантажу

Складником внутрішньої торгівлі у Наддніпрянщині були **сільські та містечкові базари**, де торгували промисловими й сільськогосподарськими товарами.

Перевезення товарів здійснювали селяни, які відбували гужову повинність, або **чумаки**. До появи залізниць вони відігравали основну роль у перевезенні всіх вантажів. Чумацькі валки доправляли зерно до чорноморських портів, а звідти везли сіль, рибу та інші товари. Заможні чумаки в майбутньому започаткували династії українських підприємців.

Чумаки — українська історична назва торгівців сіллю, які в XVI—XIX ст. вели торговельно-візницький промисел.

Управитель Полтавської скарбничої палати

Микола Арандатенко про організацію чумацького промислу (Із книги «Записки про Полтавську губернію», 1849 р.)

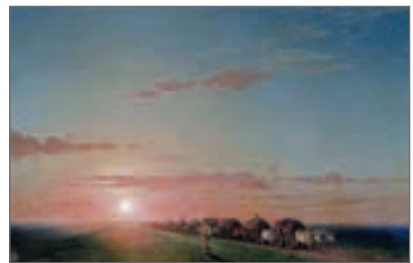
Візникування своє чумаки провадять зазвичай валками (по-малоросійському фура), які складаються з кількох десятків возів (по-чумацькому паровиці). Валка, або фура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візникування, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожному. Таке товариство називається в них артільлю. Отаман вирішує всі суперечки остаточно, він призначає кару, і вся артіль підкоряється йому безумовно...

У дорозі ж чумаки піддає себе всяким злигодням; завжди тверезий, помірний у харчах: пионяна каша із салом або галушки, шмат хліба із сіллю — оце все його харчування.

До кінця візникування гроші всієї артілі зберігаються в отамана... Зупиняючись на ночівлю, чумаки вишиковують свої вози в колону військовим порядком».

- ?** 1. Чим зовнішній вигляд і повсякденне життя чумаків нагадували козацькі звичаї? 2. Що свідчить про використання в чумацькому промислі вільнонайманої праці з винагородою?

Наддніпрянщина посідала важливе місце в зовнішній торгівлі Російської імперії. Вона забезпечувала 78 % експорту зерна та 55 % вивозу вовни. У першій половині XIX ст. азовсько-чорноморські порти за обсягами перевезень почали значно випереджати балтійські. Однією з причин цього була їхня наближеність до українських земель, де продукція вироблялася для продажу за кордон. Українська пшениця становила 81 %

І. Айвазовський.
Обоз в степу. 1855 р.

продукції землеробства, яку вивозили через чорноморсько-азовські порти. Найбільшим серед чорноморсько-азовських портів була Одеса, яка в 1817 р. отримала статус *порто-франко*.

Порто-франко — порт або частина приморської території в деяких країнах, у межах якої дозволяється вивезення й увезення товарів без сплати мита.

? Що сприяло розвитку торгівлі у Наддніпрянщині у першій половині XIX ст.?

7. Нова модель соціально-економічного розвитку Південної України

Колонізація Південної України мала важливе значення для історії XIX ст., оскільки в цей час тут фактично відбувався великий соціальний експеримент. Саме тут царизм прагнув поступового витіснення кріпосницьких порядків завдяки економічним перевагам використання вільнонайманої робочої сили.

Російська імператриця Катерина II оголосила у спеціальному документі, що ці землі заселятимуться лише вільними поселенцями, у тому числі втікачами-кріпаками.

У 1796 р. Катерина II підписала указ, згідно з яким селяни Півдня мали залишатися на тих місцях, де жили на той час. Хоча цей закон звично трактують як поширення кріпосного права на Південь, результати його запровадження були парадоксальними. Власне, він звільняв кріпаків-утікачів, які оселилися на нових землях, від залежності колишнім господарям і перешкоджав поширенню тут загальноімперських порядків «особистої власності». **Така політика стала першою спробою обмеження кріпацтва у Російській імперії.** Та слід зазначити, що кріпацтво на південноукраїнських землях повністю скасоване не було. Землевласники могли заводити власних кріпаків, але кількість їх завжди була незначною. У 1861 р. лише десята частина земель у поміщицьких маєтках Півдня оброблялася кріпаками, решта — вільнонайманими працівниками.

Упродовж першої половини XIX ст. населення Півдня внаслідок переселень зростало набагато швидше, ніж в інших регіонах Наддніпрянщини. Особливістю цих земель було те, що новоприбулі не стикалися з усталеною системою організації сільського господарства, як це було в інших районах імперії, де ця система базувалася на кріпацтві.

Переважаюча частина селян працювала на державних або на приватних землях, якими володіла імперська знать.

Прикметною рисою господарства Півдня було переважання невеликих маєтків. Більшістю з них володіли міщани та дрібні торговці, які становили разом типовий середній прошарок, або дрібну буржуазію.

Значення Півдня для економічного розвитку Наддніпрянщини полягало в тому, що він став чинником налагодження нових господарських

взаємозв'язків між окремими регіонами. Спадком від минулого століття було орієнтування економічних зв'язків Лівобережжя на Росію, а Правобережжя — на Польщу. Завдяки успішному господарському розвитку у XIX ст. Південь став центром економічного тяжіння, переорієнтації торговельних зв'язків Правобережної та Лівобережної України. **Сформувалася нова економічна система, пов'язана через чорноморсько-азовські порти зі світовими товаровиробниками.**

Експозиція одеського музею «Степова Україна»

Винні підвали Шабо. Поселення, засноване швейцарськими переселенцями-виноробами в 1822 р.

На початку заселення земель Південної України провідною галуззю господарства було тваринництво. Природні умови Причорноморських степів сприяли **розведенню овець.** Овеча вовна стала основним експортним товаром Півдня на початку освоєння цих земель. Відправляли її за море, на фабрики країн Європи та Америки, а також возами до Москви.

Іншим сільськогосподарським продуктом, який почав користуватися великим попитом, стало вино. Виноградарство було одним із найпоширеніших занять мешканців Півдня. Підвищення митних тарифів на імпортовані вина створило сприятливі умови для розвитку місцевого виробництва.

Зміни в попиті на світовому ринку (падіння цін на вовну у зв'язку з розведенням овець в Австралії і зростання попиту на хліб) сприяли тому, що **поступово першість у господарстві Півдня перебрало вирощування зернових.**

? Які види господарства розвивалися на Півдні України?

Центром Південної України стала Одеса. З-посеред великих міст сучасної Європи вона є одним із наймолодших. А втім, жодне з них не може зрівнятися з Одесою за темпами зростання у XIX ст.

Одеса. Середина XIX ст.

Виникнення Одеси пов'язане з наслідками російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Переможена Туреччина змушена була віддати Росії Чорноморське узбережжя між Південним Бугом та Дністром. На цих землях розташовувалася турецька фортеця Єні-Дунай (Новий Дунай) у місцевості Хаджибей, захоплена одним із фаворитів російської ім-

ператриці Катерини II Хосе де Рібасом. На місці цієї фортеці за наказом імператриці було закладене місто, яке мало стати головним портом і центром нової імперської провінції, названої Новоросією. Головним будівничим міста став де Рібас, ім'я якого і донині носить одна з головних вулиць Одеси — Дерибасівська. Розроблений перший мальований план відповідав тогочасним західноєвропейським традиціям містобудування.

Пам'ятник Дюку де Рішельє в Одесі

Для Одеси характерним було те, що, на відміну від інших імперських міст, її адміністрація набула більшої самостійності, ніж це передбачалося.

Населення Одеси було надзвичайно строкатим за національним і соціальним складом. Серед перших поселенців міста переважали вільні люди або такі, що вважали себе вільними. Велику кількість серед населення Одеси становили іноземні іммігранти: греки, албанці, молдавани, євреї, італійці, німці, вірмени, серби та ін. Імперський уряд обіцяв усім переселенцям релігійну терпимість, будинок кожній сім'ї та позику для того, аби розпочати нове життя. На десять років вони звільнялися від усіх обов'язків і служб, а від військової повинності — назавжди.

На початку XIX ст. вигляд Одеси був далеким від передбаченого у планах, і вона нагадувала, як вважали сучасники, радше піратську колонію, ніж порядне місто. Втїлив більшість планів у життя новий генерал-губернатор Новоросії та міський градоначальник **Дюк (герцог) де Рішельє** (1766–1822).

*Дюк де Рішельє
(1766–1822)*

Упродовж 1815–1861 рр. Одеса продовжувала швидко зростати і перетворилася на найнаселеніше місто Наддніпряни, причому значною мірою — завдяки іммігрантам.

Багатонаціональний склад населення визначив і специфіку суспільно-політичного життя. Різноманітні етнічні громади були причиною того, що в Одесі ніколи не існувало об'єднаної та дієвої політичної спільноти. У місті, наприклад, діяло грецьке товариство національного визволення. Поряд із ними свої конспіративні групи створювали болгарські, польські, українські патріоти і російські змовники-декабристи. До складу утвореної 1817 р. масонської ложі «Понт Евксинський» входив навіть сам генерал-губернатор граф О. Ланжерон.

Головним джерелом процвітання як усієї Південної України, так і її головного порту — була торгівля. Основним товаром стало зерно.

? Що сприяло швидкому розвитку Одеси?

ВИСНОВКИ

У сільському господарстві Наддніпрянської України панівне становище займали кріпосницькі відносини, які дедалі більше гальмували його розвиток. У 30-х рр. XIX ст. розпочалася промислова революція. Проте темпи її розвитку вповільнювалися через відсутність ринку вільнонайманої робочої сили. Упродовж першої половини XIX ст. у розвитку міст відбувалися зміни, пов'язані з початком промислової революції. Найбільшим містом стала Одеса, джерелом процвітання якої була торгівля. Основними формами внутрішньої торгівлі на українських землях були ярмарки та тижневі базари (торги). У цей період чорноморсько-азовські порти Наддніпрянської України посіли провідне місце у зовнішній торгівлі Російської імперії.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Пригадайте спільні та відмінні риси національного складу й соціального становища населення різних регіонів Наддніпрянщини.
2. Яку політику здійснював уряд Російської імперії щодо українських земель? Які зміни в житті українців вона спричинила?
3. Коли і як розпочалася промислова революція на українських землях?
4. Які процеси відбувалися в розвитку сільського господарства Наддніпрянщини в першій половині XIX ст.?
5. На підставі аналізу матеріалу про фірму «Брати Яхненки і Симиренко» визначте особливості діяльності перших українських підприємців.
6. Якими були особливості розвитку міст Наддніпрянщини в цей період? Яке з українських міст в середині XIX ст. було найбільшим за кількістю населення?
7. Хто такі чумаки? Чим був зумовлений розвиток цього промислу?
8. Як відбувався господарський розвиток Півдня впродовж першої половини XIX ст.? Чим соціальні відносини, що склалися на Півдні, відрізнялися від інших регіонів Наддніпрянщини?
9. Використовуючи матеріал параграфа, підготуйте розповідь на тему «Одеса — нове місто на нових землях».
10. Яким чином Південь сприяв налагодженню нових господарських зв'язків між окремими регіонами Наддніпрянщини?
11. *Робота у групах.* Сформулюйте основні риси нової соціально-економічної моделі, що склалася на Півдні впродовж першої половини XIX ст. Розкрийте зміст цих рис.

§ 5. РОСІЙСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИ РУХИ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати особливості масонства у Наддніпрянщині;
- ▶ порівнювати бачення майбутнього України у програмних документах декабристів;
- ▶ визначати прояви впливу руху декабристів на українські землі;
- ▶ пояснювати, яким був вплив на суспільну ситуацію у Наддніпрянщині польського Листопадового повстання 1830–1831 рр.

1. Що таке масонство? Коли воно виникло у Європі та до чого закликала?
2. Як розвивалися польський та російський напрями визвольного руху у Наддніпрянщині кінця XVIII — у першій третині XIX ст.?

1. Масонство в Україні

На початку XIX ст. у суспільному житті Наддніпрянської України помітну роль стало відігравати масонство, яке поширювалося на ці землі переважно через Польщу та Росію впродовж другої половини минулого століття.

Масонство — наднаціональний релігійно-етичний рух, що виник в Англії на початку XVIII ст. Його прихильники закликали до морального вдосконалення людей та їх об'єднання, попри релігійні та національні відмінності, на принципах братерства, рівності та взаємодопомоги.

Оскільки до масонів належали представники суспільної еліти, то їхні ложі (осередки діяльності) існували в містах, містечках і поміщицьких маєтках. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. вони діяли в Києві, Одесі, Житомирі, Харкові, Кременчуці, Полтаві, Немирові, Кам'янці-Подільському тощо. На українських землях діяли польські та російські масонські ложі. Польські масони були опозиційно налаштовані до російської влади й прагнули боротися за відновлення Речі Посполитої. Російські масони своєю метою вважали вдосконалення імперських порядків відповідно до принципів масонства.

Масонські знаки і символи

Для українського дворянства участь у діяльності масонських лож стала формою прояву власних опозиційних настроїв. Вони поступово еволюціонували від роздумів над шляхами морального вдосконалення людини до пошуку способів зміни існуючих політичних порядків.

У 1817 р. відомими масонськими ложами Наддніпрянщини були «Понт Евксинський», «Три царства природи» в Одесі, «Мінерва» в селі Буцьківці на Поділлі, «З'єднані слов'яни» в Києві, «Любов до істини» в Полтаві. До київської ложі «З'єднані слов'яни» належали поляки, росіяни та українці. Більшість становили поляки, та все ж ложа висловлювала загальнослов'янські прагнення: звільнення всіх слов'ян із-під влади імперій та об'єднання їх у єдиний союз. Найбільше українців було в полтавській ложі «Любов до істини». До неї входили І. Котляревський, В. Капніст, В. Тарновський, В. Лукашевич. Інтереси полтавських масонів відбивали світогляд лівобережних дворян-автономістів, насамперед поширювалися на дослідження минулого України.

- Розгляньте малюнок і складіть розповідь про церемонію посвяти в масони. Висловіть припущення, для чого влаштовували такі ритуали.

*Прийняття нового члена
масонської ложі*

У 1819 р. член масонських лож «З'єднані слов'яни» та «Любов до істини» Василь Лукашевич (1788–1866) організував «Малоросійське таємне товариство». Члени товариства виступали за незалежнення України від Російської імперії та відновлення української автономії в союзі з Польщею. Ці ідеї були викладені у програмному документі «Катехізіс автономіста», написаному В. Лукашевичем. Членами товариства були С. Кочубей, В. Тарновський, П. Капніст, О. Велічко, І. Котляревський та інші.

Діяльність масонських лож і таємних організацій на території Російської імперії була заборонена в 1822 р. Однією із причин цього стало те, що масонство почало політизуватися й перетворюватися на опозицію до влади. Через цю заборону й подальші переслідування в майбутньому воно не відіграло значної ролі в житті України.

? У якому місті існувала масонська ложа «Любов до істини»?

2. Україна у програмних документах декабристів

У перші десятиліття XIX ст. на території Наддніпрянщини діяли таємні опозиційні організації офіцерів російської армії — декабристи.

Декабристи — учасники таємних організацій у Петербурзі та в Україні, які готували державний переворот, спрямований проти самодержавства й кріпосництва. Здійснити його спробували 14 грудня 1825 р. у Петербурзі.

У 1815 р. в Кам'янці-Подільському виникла таємна організація «Залізні перні», очолювана В. Раєвським, метою діяльності якої було запровадження республіканського ладу й ліквідація кріпацтва. У 1821 р. на Правобережжі, у Тульчині, було створено організацію декабристів «Південне товариство», очолюване полковником П. Пестелем, а роком пізніше в Петербурзі утворилося «Північне товариство», керів-

ником якого став М. Муравйов. У лавах обох товариств у 1821–1825 рр. налічувалося понад 200 осіб, із-поміж яких було чимало місцевих дворян і масонів.

Усі таємні товариства декабристів виробили програми перебудови Російської імперії. Програму «Південного товариства» — «Руську правду» склав П. Пестель. Вона передбачала перетворення імперії на унітарну республіку з однопалатним парламентом, скасування кріпацтва. Населенню гарантувалися основні громадянські свободи. П. Пестель відмовляв народам імперії у праві на самовизначення. За Україною, якою він вважав лише Малоросію (Чернігівська і Полтавська губернії), жодних державних прав не визнавалося.

За програмою «Північного товариства» — «Конституцією», розробленою М. Муравйовим, Росія мала стати конституційною монархією із федеративним устроєм на зразок США. Кріпацтво скасовувалося, здійснювалися демократичні реформи. Країна поділялася на 14 федеративних штатів. Українські землі входили до складу чотирьох штатів: Дніпровського (столиця — Смоленськ), Бузького (Київ), Чорноморського (Одеса) та Українського (Харків).

Програмними документами «Товариства об'єднаних слов'ян», утвореного 1823 р. в Новограді-Волинському офіцерами-братами Андрієм і Петром Борисовими, були «Правила» та «Клятвена обіцянка». У них метою проголошувалося встановлення демократичного республіканського ладу та скасування кріпацтва.

На відміну від інших організацій декабристів, «Товариство об'єднаних слов'ян» висувало ідею визволення всіх слов'янських народів від монаршого самовладдя та об'єднання їх у федерацію слов'янських республік. До цього союзу повинні були ввійти Росія, Польща, Богемія, Моравія, Сербія, Молдавія, Далмація, Хорватія, Угорщина та Трансильванія. Проте створення Української держави як окремого члена слов'янського союзу члени товариства (хоча серед них були й українці) не передбачали.

? Яке місце посідала Україна у програмних документах декабристів?

3. Виступ декабристів та його наслідки

14 грудня 1825 р. у день присяги новому імператорові Миколі I, який сів на престол після смерті Олександра I, декабристи організували повстання в Петербур-

Засідання гуртка декабристів

- ↑ Розгляньте картину, складіть за нею розповідь про засідання гуртка декабристів. Обов'язково вкажіть: хто міг бути присутнім на засіданні, які питання обговорювали?

Декабристи в Тульчині

*Повстання
Чернігівського полку*

зі. Проте змовники утримувалися від активних дій і намагалися примусити уряд піти на поступки самим актом своєї громадянської непокори. Вони вивели на Сенатську площу 3 тис. озброєних солдатів і чекали задоволення своїх вимог. Увечері імператор Микола I, зібравши вірні війська, розстріляв повсталих із гармат.

Через два тижні після цих подій підняв повстання Чернігівський піхотний полк, розташований на Київщині. Уряд направив проти нього каральні частини, які 3 січня 1826 р. розгромили бунтівників.

Декабристський рух мав проросійський характер й обмежувався переважно офіцерами армії. Політична байдужість декабристів до майбутнього народів, пригноблених імперією, була однією з причин їхньої поразки. На українських землях він, зокрема, показав, що тут не може перемогти суспільний рух, не підтриманий українцями.

? Коли було придушено декабристський рух?

4. Польське повстання 1830–1831 рр. та Україна

17 листопада 1830 р. у Варшаві розпочалося національно-визвольне повстання проти російського панування. Імператорський намісник та його війська змушені були залишити Польщу. Національний уряд, створений у Варшаві в результаті перемоги повстання, висунув програму боротьби за відродження Речі Посполитої в кордонах 1772 р. і зробив спробу поширити рух на територію Литви, Білорусії та Правобережної України.

Розуміючи про брак сил для боротьби з імперією, вони висунули славнозвісне гасло: «За нашу і вашу свободу!» Повстанці сподівалися, що знайдуть підтримку в опозиційних колах росіян, українців, білорусів і литовців. Польський сейм звернувся до населення Правобережжя, закликаючи приєднатися до повстання.

На початку квітня 1830 р. до Правобережжя вступив кавалерійський корпус польських повстанців. Проте тут до нього приєдналися лише кілька дрібних шляхетських загонів. Українське селянство, яке було більшістю населення краю, сприймало повстання як чужу для себе «панську справу».

Польські повстанці

Тим часом російський уряд, зібравши достатню кількість військ, розпочав придушення виступу.

У середині червня 1831 р. російські каральні війська розгромили сили повстанців на Правобережжі. Всього на Правобережній Україні в повстанні взяло участь близько 5600 осіб, із яких 74 % становили польські поміщики й шляхта.

? Як українці поставилися до польського повстання 1830–1831 рр.?

5. Політика російського уряду у Наддніпрянщині після придушення польського повстання

Після придушення повстання 1830–1831 рр. імперський уряд посилив політику русифікації українських земель. Спеціально створена у 1831 р. Комісія у справах західних губерній за наказом Миколи I мала «привести всі західні землі у відповідність до великоруських губерній в усіх сферах життя». Як влучно висловилися про політику імператора, він намагався зітнути всі голови, які вивищувалися над пересічним рівнем.

Київський університет
Св. Володимира

На Правобережжі російська мова стала єдиною офіційною мовою, впродовж кількох місяців на неї перейшли всі школи й судочинство. Кременецький ліцей, що був центром польської освіти та культури, ліквідували. Його бібліотеку в 50 тис. томів та викладачів перевели до створеного **1834 р.** Київського університету Св. Володимира, який, за задумом міністра освіти імперії С. Уварова, мав «поширювати російську культуру й російську національність на спольщених землях Західної Росії».

За звинуваченнями в участі у повстанні зі 100 тис. польських дворян Правобережжя позбавили маєтків і вивели із дворянського стану 64 тис. осіб. У краю було закрито 61 католицький монастир і більшість костелів. У **1839 р.** за «добровільним бажанням» греко-католицьких ієрархів греко-католицьку церкву на Правобережжі було ліквідовано й об'єднано з православною.

Російський уряд добре розумів, що результат повстання на Правобережжі залежить від його підтримки селянами. Головнокомандувач російських каральних військ Ф. Остен-Сакен звернувся до українських селян Правобережжя. «Не вірте їм (тобто полякам), — закликав він, — і тих, хто буде намовляти й силувати до бунту, намагайтеся схопити й доправити начальству. Ви вже ніколи не будете належати тим поміщикам, які повстануть проти законної влади». Отож селяни сподівалися на можливість звільнитися від своїх панів-гнобителів. Вони хапали бунтівних шляхтичів і передавали їх російській владі.

На Лівобережжі були ліквідовані малоросійські козацькі полки. Частина козаків перевели до складу місцевих частин російської армії, а більшість відправили на Кавказ, де імперія вела війну за підкорення гірських народів. Генерал-губернатора Малоросії М. Рєпніна за дружні відносини з українськими дворянами-автономістами та зв'язки з декабристами відправили у відставку.

? Коли було ліквідовано греко-католицьку церкву на Правобережжі?

ВИСНОВКИ

На початку XIX ст. у Наддніпрянщині серед заможних верств населення набуло поширення масонство. «Малоросійське таємне товариство» у своїй діяльності відійшло від звичної для масонів діяльності й набуло рис, які, на думку деяких істориків, дають змогу вважати його першою українською таємною політичною організацією у Наддніпрянщині. Програмні документи декабристів свідчили, що, хоча українські землі були головною ареною діяльності їхніх організацій, «українське питання» вони, фактично, ігнорували. І все ж таки декабристський рух, незважаючи на його обмежений характер, був першою за нової доби спробою ліквідувати самодержавство і тому вплинув на розвиток українського національно-визвольного руху. Із поразки польського повстання 1830–1831 рр. розпочалася нова хвиля русифікації Правобережної України.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Охарактеризуйте особливості масонського руху у Наддніпрянській Україні.
2. Як визначалося майбутнє України у програмних документах декабристів? Чому виступ декабристів зазнав поразки?
3. Як вплинуло польське повстання 1830–1831 рр. на Наддніпрянщину?
4. *Обговоріть у групах.* Визначте спільне й відмінне у польському, російському та українському визвольних рухах, що діяли у Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.

§ 6. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ У НАДДНІПРЯНЩИНІ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ пояснювати, як відбувалося формування української національної ідеї;
- ▶ аналізувати особливості початку українського національного відродження на Лівобережжі та Слобожанщині;

- ▶ визначити значення для українського національного відродження «Енеїди» І. Котляревського та «Історії Русів»;
- ▶ розкрити зміст та основні ідеї програми і діяльності Кирило-Мефодіївського братства;
- ▶ характеризувати внесок Тараса Шевченка в українське національне відродження.

1. Як козацька старшина боролася за відновлення державних прав України у XVIII ст.? 2. Яким був національний склад населення Наддніпрянської України? 3. Що таке національне відродження? На які етапи його поділяють?

1. Початок формування української національної ідеї

Наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. у Наддніпрянщині розвивалися і взаємодіяли кілька визвольних рухів, опозиційних політиці російського царизму.

Польський напрямок визвольного руху об'єднував польських патріотів, які боролися за відновлення Речі Посполитої в кордонах від Балтійського до Чорного морів. Прибічники цих поглядів переважали в середовищі польської шляхти на Правобережжі. Серед українського населення краю прибічників цього напрямку було мало. Самовіддана боротьба поляків за свої національні права ставала гідним прикладом для українців.

Російський напрямок ототожнювався з тими представниками російського дворянства, які домагалися лібералізації імперських порядків. Переважну більшість членів таємних організацій, утворених ними у Наддніпрянщині, становили офіцери розташованих тут частин російської армії. Проте серед них були також українці, які вступали до цих товариств із власних патріотичних почуттів. Однак представники російського напрямку здебільшого не визнавали за народами, які населяли імперію, права на окреме державне існування.

Український напрямок об'єднував прихильників ідеї боротьби проти імперського панування за права українського народу. На його розвиток впливали **історична пам'ять народу**, тогочасні європейські суспільно-політичні ідеї, а також діяльність представників польських та російських опозиційних організацій у Наддніпрянщині. У середовищі українських патріотів формувалися основи **національної ідеї** українців.

Історична пам'ять — спільні уявлення про минуле, які передаються з покоління у покоління у вигляді узагальнених образів певним народом.

Національна ідея — сукупність найзагальніших уявлень про сучасний розвиток і перспективи на майбутнє певного народу, що підтримуються його переважною більшістю.

Упродовж кінця XVIII — першої половини XIX ст. українська ідея у Наддніпрянщині еволюціонувала від спроб відновлення автономії України нащадками ко-

зацької старшини до першої спроби висунути програму національного визволення українського народу, здійсненої представниками Кирило-Мефодіївського братства.

? Що таке національна ідея?

2. Боротьба за відновлення автономії України

*Василь Капніст
(1758–1823)*

На Лівобережжі після ліквідації російським урядом Гетьманщини серед колишньої козацької старшини було чимало незадоволених цим рішенням. Демонстративним виявом протесту став учинок вихідця з Полтавщини **Василя Капніста** (1758–1823), який 1782 р. залишив державну службу на високій посаді в Петербурзі й повернувся до України. Того ж року з'явилася його «Ода на рабство», де він засудив політичне поневолення Батьківщини й кріпосне право, яке імперський уряд поширив на українські землі.

Коли 1785 р. імператриця Катерина II поширила на колишню козацьку старшину права й привілеї російського дворянства, опозиційні настрої серед української еліти почали спадати. Проте залишалося чимало опозиційно налаштованих малоросійських дворян, яких за їхні погляди називали автономістами. На території колишньої Гетьманщини вони засновують патріотичні гуртки. Найвідомішим був гурток у Новгороді-Сіверському. Гуртківці поширювали публіцистичні твори антиімперської спрямованості (так звані промови гетьманів П. Полуботка та І. Мазепи), розробляли проекти створення в Новгороді-Сіверському університету та академії наук («Академічне зібрання»), допомагали збирати матеріали до перших праць з історії України.

У 1791 р. Капніст, за дорученням дворян-автономістів, поїхав до Берліна. Він намагався знайти підтримку для боротьби проти імперського панування в Україні. Однозначної відповіді не отримав, але цей учинок став свідченням його рішучості боротися за долю своєї Батьківщини.

? Якою була мета місії В. Капніста до Берліна?

3. «Історія Русів»

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у середовищі дворян-автономістів було створено історико-політичний твір «Історія Русів». Точна дата написання й ім'я автора невідомі. Написано його було, імовірно, на Новгород-Сіверщині. Віднайшли рукопис «Історія Русів» 1828 р. в одному з родинних архівів на Чернігівщині й тривалий час поширювали в рукописних копіях. У 1846 р. твір було надруковано в Москві з ініціативи українського історика О. Бодянського.

У напівхудожній формі автор твору пропонує огляд історії українського народу та його державності від найдавніших часів до 1769 р. Провідною ідеєю «Історії Русів» є ствердження невід'ємного права українського народу на самостійний роз-

виток, вважає свободу одним із природних прав людини й застосовує цей принцип до українського народу. У творі стверджувалося, що, ліквідувавши автономію Гетьманщини, російська влада порушила умови Переяславської угоди 1654 р. У цьому відображалася обмеженість поглядів дворян-автономістів, які виступали лише за дотримання Російською імперією Переяславської угоди.

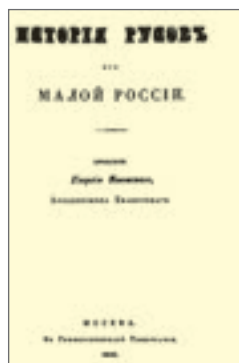
? Якою була провідна ідея «Історії Русів»?

4. Початок українського національного відродження на Лівобережжі

Поштовхом до національного відродження на Лівобережжі стали пошуки нащадками козацької старшини історичних документів, які могли підтвердити їхні претензії на отримання привілейованого статусу російського дворянства. Оскільки набути його прагнуло чимало купців, міщан і козаків Лівобережжя, то питання надання дворянства українцям розглядав вищий в імперії сенатський департамент «Геральдія» у Санкт-Петербурзі на підставі представлених претендентами документів.

Чимало колишніх українських шляхтичів і козацьких старшин почали відшукувати необхідні документи в родинних архівах: грамоти литовських князів, укази польських королів, універсали українських гетьманів та їхні договори з московськими царями. Українські дворяни-автономісти В. Полетика, Р. Маркович, А. Чапа, М. Милорадович, Т. Калинський, В. Черниш та інші не мали потреби доводити власне походження, але «по усерддю й любові до своєї нації» охоче допомагали в цьому іншим.

Боротьба лівобережної шляхти й старшини за визнання прав на російське дворянство, що тривала до 1835 р., мала далекосяжні наслідки. Необхідність звернення до власної історії сприяла пробудженню національної самосвідомості українців Лівобережжя.

Титульна сторінка друкованого видання «Історії Русів»

Національна самосвідомість — сукупність поглядів, оцінок і думок, що відображають рівень уявлень представників певного народу про свою історію, сучасний стан, перспективи розвитку й відносини з іншими народами.

З'являються перші етнографічні та історичні твори, написані дослідниками-аматорами. Серед перших праць з історії України були «Літописна розповідь про Малоросію» О. Рігельмана, «Записки про Малоросію, її мешканців і твори» Я. Марковича, «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського. Першу збірку українських історичних пісень видав 1819 р. у Петербурзі князь Д. Цертелєв. Величезне значення для розвитку української мови мала здійснена І. Котляревським переробка «Ене-

їди» Вергілія. Він першим наважився написати й видати у 1798 р. літературний твір українською народною мовою. Великий талант автора сприяв популяризації народної мови в освічених колах Лівобережжя.

? Що стало поштовхом до національного відродження на Лівобережній Україні?

5. Початок українського національного відродження на Слобожанщині

На Слобожанщині розгортання українського національного відродження пов'язане з відкриттям у 1805 р. Харківського університету. Це був перший вищий навчальний і науковий заклад європейського типу на українських землях, підвладних Російській імперії. Ініціатором його створення став слобідський дворянин, учений, громадський діяч і просвітитель **Василь Каразін (1773–1842)**.

Титульна сторінка першого видання «Енеїди» І. Котляревського

*Василь Каразін
(1773–1842)*

Слобідський дворянин В. Каразін був одним із друзів імператора Олександра I і завдяки цьому отримав його особисту згоду на створення університету в Харкові. Його відкриття стало головною справою життя Каразіна. Крім того, він написав близько 60 наукових праць з агрономії, гірничої справи, метеорології тощо. В. Каразін був винахідником різноманітних сільськогосподарських машин, парового опалення, технології видобутку селітри, сушильних апаратів тощо. Склав кілька проектів суспільно-економічних реформ у Російській імперії, що викликало незадоволення у правлячих колах. Каразіна було ув'язнено до Шліссельбурзької фортеці (1820–1821 рр.), а потім відправлено доживати віку під наглядом поліції до родинного маєтку.

Викладати у новоствореному університеті Каразін запросив найвідоміших тогочасних європейських учених. У перше десятиліття його діяльності тут працювали 29 професорів західноєвропейського походження. Вони знайомили студентів із поширеними тоді в Європі суспільно-економічними та ідейно-політичними течіями. Зокрема, німецький професор **Йоганн Шад** (1758–1834) викладав курс «Природного права». Він уперше з лекторської трибуни на українських землях виступив із критикою монархій, стверджуючи, що їх існування перешкоджає виникненню національних держав. Із випускників Харківського університету сформувалося нове покоління патріотів, яке наприкінці 20-х рр. XIX ст. посіло чільне місце в українському національному русі у Наддніпрянщині. Серед «харківських романтиків», як їх

тоді називали, були І. Срезневський, О. Шпигоцький, О. Євєцький, І. Розковшенко та інші. Вони вивчали українські звичаї, історію, займалися літературною діяльністю. Так, результатом діяльності харківських романтиків став виданий 1831 р. І. Срезневським «Український альманах», де містилися народні пісні й твори, написані харківськими поетами. Перетворенню Харківського університету на колыску нової української культури сприяла його видавнича діяльність. Упродовж першої половини XIX ст. університетська друкарня випустила 646 найменувань книг, серед яких були наукові праці, підручники, твори художньої літератури тощо. Університет сприяв появі на Слобожанщині перших українських періодичних видань — газети «Харьковский еженедельник» (1812 р.) та журналу «Украинский вестник» (1816 р.). На сторінках останнього було вперше надруковано українською мовою твори П. Гулака-Артемовського та П. Квітки-Основ'яненка.

? Коли було відкрито Харківський університет? Хто відіграв вагомий роль у його заснуванні?

6. Українське національне відродження в 30–40-х рр. XIX ст.

«Кобзар» 1840 року видання

У 30–40-х рр. XIX ст. продовжувався розвиток українського національного руху у Наддніпрянщині. На Харківщині в цей період видавали літературні альманахи й збірки. Спричинено це було тим, що з кінця 20-х рр. до 1861 р. видання власних періодичних журналів у Наддніпрянщині було заборонено. У цих альманахах і збірках друкував свої твори й переклади українською мовою Петро Гулак-Артемовський. Українське народне життя опишував у своїх повістях Григорій Квітка-Основ'яненко.

Т. Шевченко серед приятелів. На фото Тарас Шевченко з Г. Честахівським, братами О. та М. Лазаревськими і П. Якушкіним. 1859 р.

У 30-х рр. XIX ст. українські літературні гуртки з'явилися в імперській столиці — Петербурзі. Під впливом «Вечорів на хуторі поблизу Диканьки» Миколи Гоголя, який там жив і працював, багато прихильників серед місцевої еліти ознайомилися з українськими народними піснями. У 1831–1845 рр. тут перебував також Тарас Шевченко. 1840 р. у Петербурзі вийшло перше видання його «Кобзаря». В імперських салонах Україну уявляли земним раєм, де «чуден Днепр при тихій погоді», доки не пролунало пристрасне слово Шевченка: «У тім раю я бачив пекло — там неволя». Велике

значення мало видання в Петербурзі 1841 р. письменником Євгеном Гребінкою альманаху «Ластівка», у якому вперше всі твори було написано українською мовою.

Відкриття в Києві університету Св. Володимира сприяло тому, що на початку 40-х рр. XIX ст. сюди перемістився центр українського національно-культурного життя. Навколо університету згуртувалися молоді українські патріоти, серед яких були В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак та інші. У 1845 р. посаду викладача університету отримав Т. Шевченко. На відміну від попередників, серед яких переважали дворяни, представники нової хвилі українського національного руху належали до різних соціальних верств.

? До якого регіону України перемістився центр українського руху в 40-ві роки XIX ст.?

7. Кирило-Мефодіївське братство

Уособленням нового покоління українських діячів 40-х рр. стало Кирило-Мефодіївське товариство (братство).

Історія братства пов'язана з появою в Київському університеті Миколи Костомарова. Він згуртував навколо себе молодь, захоплену ідеями романтизму. На початку 1846 р. гурток перетворився на таємне товариство з метою пропаганди ідей слов'янської єдності. Ініціаторами створення братства стали полтавський учитель В. Білозерський, державний службовець П. Гулак, історик М. Костомаров, письменник П. Куліш, етнограф О. Маркович. Названо товариство було на честь проповідників християнства серед слов'янських народів, братів Кирила і Мефодія.

У квітні 1846 р. до братства приєднався Т. Шевченко. Кількість членів братства на той час становила 12 осіб.

↑ Розгляньте картину і складіть розповідь про засідання Кирило-Мефодіївського братства.

Кирило-мефодіївці провадили наукову діяльність, виступали з лекціями у навчальних закладах Києва, поширюючи завдяки цьому свої ідеї. Значну увагу приділяли вони просвітницькій діяльності, збирали кошти на відкриття народних шкіл, писали шкільні підручники. Зокрема, П. Куліш створив перший підручник з історії України «Повість про український народ» (1846 р.).

Діяльність Кирило-Мефодіївського братства тривала 14 місяців і припинилася через арешти його членів. Подальше слідство у діяльності товариства шкоди не виявило, але

найбільше збентежили імперських урядовців програмні цілі товариства, викладені в його документах. За це, власне, братчиків і покарали.

У палких суперечках між братчиками народжувалися програмні документи товариства. Шевченко наполягав на першочерговості знищення кріпацтва і визволенні з-під російської влади. Костомаров вважав головними християнські ідеали і створення спілки слов'янських народів. Куліш віддавав пріоритет ідеї національного визволення.

Усі ці погляди знайшли відображення у «Книзі буття українського народу» і «Статуті слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», написаних лідером братчиків **Миколою Костомаровим** (1817–1885). Викладена в документах товариства програма перебудови суспільного життя була спробою поєднати національну, християнську і соціальні ідеї.

Людина непересічної долі, письменник і публіцист, історик і етнограф, громадсько-політичний діяч і поет, Микола Костомаров народився в сім'ї воронезького поміщика і селянки-кріпачки. Після закінчення гімназії вступив до Харківського університету. Там, спілкуючись із такими яскравими особистостями, як А. Бекетов, П. Гулак-Артемівський, І. Срезневський, формувався його світогляд. Десять років після закінчення університету він присвятив науковій праці, написав свій перший художній твір — драму «Сава Чалий», а 1846 р. став професором кафедри російської історії Київського університету.

Микола Костомаров
(1817–1885)

Костомаров відіграв роль ідейного провідника Кирило-Мефодіївського товариства, за що й поплатився ув'язненням та семирічним засланням. Основні дослідження Костомаров присвячував українській історії XVI–XVIII ст. Найвідомішими з них є праці «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа», «Мазепинці».

Реалізація *національної ідеї* пов'язувалася зі створенням слов'янської спілки християнських республік з Україною на чолі. Український народ завдяки своєму традиційному волелюбству мав відіграти вирішальну роль у створенні цього союзу.

У вірі в можливість і потребу перебудувати все суспільне життя на основі християнських ідеалів знайшла відображення християнська ідея. «Форми правління, законодавство, право власності й освіта в усіх слов'ян, — зазначалось у «Статуті...», — повинні спиратися на святу релігію Господа нашого Ісуса Христа». З християнським змістом пов'язувалася також ідея українського месіанства: визволяючи слов'янські народи, українці виконують волю Божу.

Здійснення *соціальної ідеї* пов'язувалося, насамперед, із ліквідацією кріпацтва та станової нерівності. У «Статуті...» висувалися вимоги дотримання повної рівності всіх громадян, незалежно від їхнього «народження, християнського віросповідання та майнового стану». Також ставилися вимоги здійснення демократичних свобод — слова, друку, свободи совісті, отримання освіти та заміни постійних армій народною міліцією.

Головними засобами для досягнення своєї мети братчики вважали поширення освіти серед народу та мирну проповідь. Неморальні засоби для здійснення своїх планів, такі як визвольні війни та соціальні революції, вони рішуче засуджували. У скороченому вигляді програмні ідеї братства було викладено у прокламаціях «До братів українців» та «До братів великоросів і поляків». Їхньою метою були пропаганда і поширення своїх ідей серед інших слов'янських народів.

У березні 1847 р. за доносом провокатора О. Петрова членів товариства було заарештовано. Слідство у справі братчиків тривало в Петербурзі впродовж трьох місяців. Про його результати шеф жандармів граф Орлов доповів імператорові таке: «Товариство св. Кирила і Мефодія було не більше ніж ученим маячінням трьох молодиків. Його засновники **М. Гулак, В. Білозерський і М. Костомаров** не були спроможними ні залучити до товариства військових чи народ, ні зробитися причиною повстання». Братчики понесли відносно незначні покарання. Натомість Т. Шевченко зазнав найбільших переслідувань. Його відіслали у солдати окремого Оренбурзького корпусу із заборонаю писати і малювати. Проте суворість покарання поета визначалася не належністю до товариства, зазначав граф Орлов, а тим, що «за бунтівним духом і зухвалістю, які не мають межі, він повинен бути визнаним одним із головних злочинців».

Василь
Білозерський

? Коли існувало Кирило-Мефодіївське братство?

? Який твір став програмним документом братства?

Кирило-Мефодіївське братство проіснувало недовго, однак справило значний вплив на подальший розвиток українського національного руху. У програмних документах товариства вперше було здійснено спробу поєднання української національної ідеї із загальнолюдськими християнськими ідеалами та ідеєю слов'янської єдності. За своїми світоглядними позиціями товариство було схоже на такі тогочас-

Пропозиції графа О. Орлова імператорові стосовно характеру імперської політики у Наддніпрянщині після ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства

«Правительство... не может допустить... и мыслей украинофилов о восстанвлении народности их родины, ибо это поведёт малороссиян, а за ними и другие подвластные народы к желанию существовать самобытно.

Для предупреждения вреда в этом случае надлежит действовать общими мерами, не отыскивая, кого бы обвинить или наказать... Ещё более надлежит быть осторожными по отношению к Малороссии. Хотя там от молодых украинофилов, подобных Шевченке и Кулишу, быть может, обращаются идеи об отдельном существовании даже между людьми более степенными, нежели сами украинофилы, но строгие меры сделают для них ещё дороже запрещённые мысли и могут малороссиян, доселе покорных, поставить в то раздражённое против нашего правительства положение, в коем находится, особенно после мятежа, царство Польское».

? 1. Чому імперія вважала прагнення українофілів відновити свою народність небезпечними? 2. Імперська верхівка офіційно проголошувала, що малоросіяни є частиною великоросійського народу. Чи розуміла вона, що це — окремий, підкорений силою, народ? Якщо так, то наведіть відповідні свідчення.

ні європейські націоналістичні організації, як «Молода Італія», «Молода Ірландія» тощо. Як і вони, Кирило-Мефодіївське братство поєднувало ідею національного визволення зі здійсненням загальнодемократичних перетворень. Проте, на відміну від них, братство було єдиною організацією, яка категорично відкидала насильство як засіб досягнення мети.

Покарання братчиків не відштовхнуло їхніх наступників від боротьби за українську справу. Навпаки, ореол мучеництва, який закріпився за ними, зробив цю боротьбу привабливішою для українських патріотів. Наступні покоління борців за визволення українського народу продовжили справу кирило-мефодіївців.

ВИСНОВКИ

Наприкінці XVIII ст. в українському русі на Лівобережжі провідні позиції посідали дворяни-автономісти. Їхні спроби знайти підтримку в боротьбі за відновлення прав Гетьманщини були марними. Найвагомішим їхнім досягненням стало пробудження в тогочасному українському суспільстві зацікавленості до мови, культури та історії свого народу.

На Слобожанщині центром українського відродження став Харків. Завдяки діяльності університету він зі звичайного провінційного містечка перетворився, за висловом істориків, на «першу столицю відродження» Наддніпрянської України. У 30–40-х рр. XIX ст. в українському національному русі відбувався перехід від збирання матеріалів історії, звичаїв і культури українців до боротьби за поширення сфери вжитку української мови й набуття нею ознак літературної. Значний вплив на подальший розвиток українського національного руху мало Кирило-Мефодіївське братство, члени якого першими розробили політичну програму, що стала прикладом для нащадків.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. У яких умовах відбувалося формування української національної ідеї наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.?
2. Із якими подіями пов'язаний початок українського національного відродження на Лівобережжі?
3. Чому українських дворян Лівобережжя називали автономістами?
4. Який вплив на розвиток українського руху мало заснування Харківського університету?
5. *Робота в групах.* Чому твір «Історія Русів» оцінюють як прояв національного руху?
6. Охарактеризуйте розвиток українського національного руху в 30–40-х рр. XIX ст.
7. Як утворилося й діяло Кирило-Мефодіївське братство? Розкрийте зміст ідей, сформульованих у програмних документах братства.
8. Підтвердьте або спростуйте за допомогою фактів наведені судження: а) новгород-сіверський патріотичний гурток став зародком українського відродження на Лівобережжі; б) Харків — центр першої хвилі українського відродження у Наддніпрянщині.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №1. ПРОГРАМНІ ДОКУМЕНТИ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА

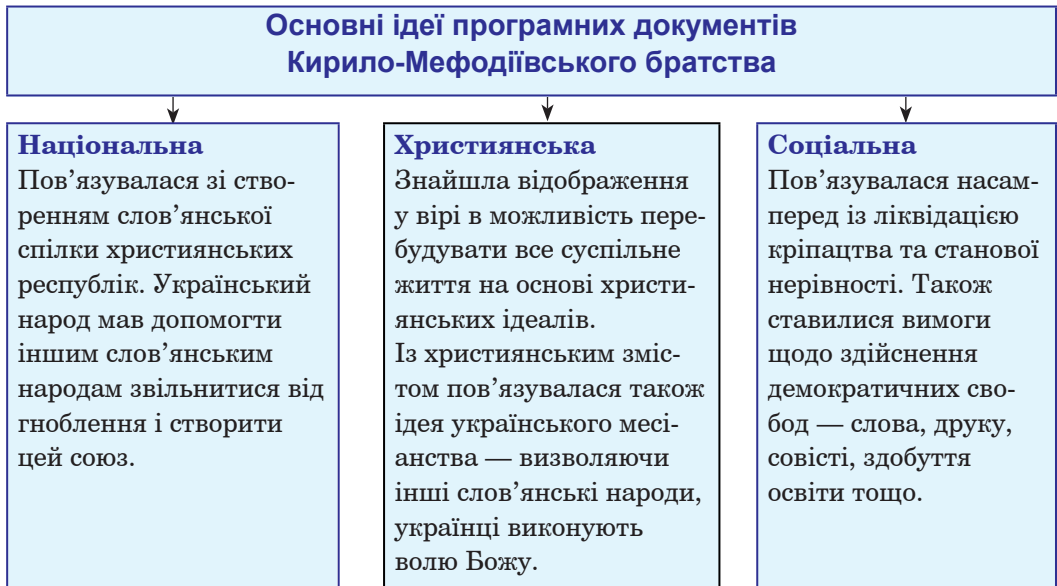
Мета: ознайомитися з основними програмними документами братства; визначити основні ідейні засади програмних документів братства.

Хід заняття

1. Ознайомитися із запропонованими матеріалами.

Документи Кирило-Мефодіївського братства

- Програма: «Книга буття українського народу» («Закон Божий»)
- Статут: «Статут слов'янського братства св. Кирила і Мефодія»

Зі «Статуту слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія» (уривки)

Головні ідеї:

1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути.
2. Визначаємо, що при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: південно-русів (українців. — *Авт.*), північно-русів (росіян. — *Авт.*), білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, ілліро-сербів з хурутанами (хорватами. — *Авт.*) і болгар.
3. Визначаємо, що кожне плем'я повинно мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їх народженням, християнським віросповіданням і станом.

4. Визначаємо, що правління, законодавство, право власності й освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа.
5. Визначаємо, що при такій рівності освіченість і чиста мораль повинні слугувати умовою участі в правлінні.
6. Визначаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор із представників всіх племен.

Головні правила товариства:

1. Товариство утворюється з метою поширення вище викладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства. Товариство визначає своїми покровителями святих Кирила і Мефодія і приймає своїм знаком перстень, або ікону з іменами чи зображенням цих святих.
2. Товариство буде прагнути зарані про викорінення рабства і всякого примушення бідних класів, а водночас і про повсюдне поширення грамотності.
3. Як усе товариство загалом, так і кожний член окремо повинні узгоджувати свої дії з євангельськими правилами любові, покірності й терпіння; правило ж «Мета виправдовує засоби» товариство визначає безбожним (Кирило-Мефодіївське товариство. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 1. — С. 150–152.).

Микола Костомаров написав «Книгу буття українського народу» під впливом «Книги народу польського й польського пілігримства» Адама Міцкевича. Костомаров визначав цю роль для України, чиї козацькі витоки робили її унікально демократичною й егалітарною (суспільством рівних можливостей): на відміну від росіян, українці не мали царів, а на відміну від поляків — шляхти. Члени КМБ оспівували козацьке минуле, прагнули скасувати кріпацтво і виступали за перетворення імперії у федерацію рівних республік.

2. Робота у групах.

1. Як кирило-мефодіївці планували вирішити питання державності українців?
2. Якими шляхами члени братства збиралися розв'язувати соціальні проблеми?
3. Яка роль відводилася християнській ідеї?
4. Як члени братства збиралися поширювати свої ідеї?

3. Висновки відповідно до мети роботи.

«ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ»

Мета: визначити роль і місце Т. Шевченка в українському національному русі.

Хід заняття

1. Ознайомитися із запропонованими матеріалами.

Місце Тараса Шевченка в українському національному відродженні

Напрочуд яскрава особистість Тараса Шевченка (1814–1861) поєднувала геніального поета, талановитого художника та, без перебільшення, творця нової української ідеології, яка відіграла важливу роль у формуванні національної свідомості українців.

Визначальною рисою світогляду Т. Шевченка було несприйняття будь-яких форм соціального гноблення. Колишній кріпак, який з власного досвіду розумів почуття поневолених людей, нещадно викривав усі ганебні породження кріпацтва. Він не вірив у поступові реформи й закликав силою знищити існуючі порядки.

Соціальне гноблення українців поет пов'язував з імперським пануванням над своєю Батьківщиною, де «орел чорний сторожем літає». У поезіях він зображував героїчне минуле козацької України. Т. Шевченко намагався не дати українцям «приспати» себе, допомогти їм, згадавши історію, розгорнути боротьбу за визволення Батьківщини. Важливе значення мала проголошена ним необхідність поєднання боротьби за національне й соціальне визволення, що могла об'єднати в єдиний потік названі течії суспільного життя.

У своїх поезіях Т. Шевченко різко засуджував прояви «малоросійської ментальності». Злочином проти свого народу було те, що нащадки козацької старшини йшли служити імперії, зрікалися його мови й культури. Поет вважав український національний рух складником визвольної боротьби всіх слов'янських народів.

*Тарас Шевченко
(1814–1861)*

У своїх поезіях Т. Шевченко вперше поєднав у єдине ціле різні народні діалекти, завдяки чому українська мова зазяла яскравими барвами. Його твори з однаковим захопленням читали представники різних соціальних верств. Завдяки цьому, долаючи суперечності, вони дедалі більше відчували себе представниками нової духовної спільноти — української нації.

Важко переоцінити значення Т. Шевченка та його поезій для українського націєтворення. Український громадський і політичний діяч Ю. Охримович (1893–1921), представник покоління діячів, погляди якого сформувалися під впливом Т. Шевченка, писав: «Поезія Шевченка має для нас епохальне значення: вона зробила з темної етнографічної маси націю, вона розбила назавжди можливість існування українського руху як «южно-русского провінціалізму».

- ? Який внесок Т. Шевченка у розвиток українського національного руху?
- ? Яке місце посідає Т. Шевченко в українському національному русі?

2. Робота в групах.

1. У характеристиці діяльності Т. Шевченка, підготовленій за результатами слідства у справі Кирило-Мефодіївського братства для Миколи I, зазначалося: «Шевченко набув між друзями своїми славу значного малоросійського

письменника, а тому вірші його подвійно шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли посягати і згодом укоренитись думки про уявне блаженство часів Гетьманщини, про щастя повернути ті часи і про можливість України існувати у вигляді окремої держави». У чому імперські урядовці вбачали небезпечність творчості Т. Шевченка? Наскільки правильною, на вашу думку, була така оцінка? Обґрунтуйте свою точку зору.

2. Проаналізуйте вислови видатних людей про Т. Шевченка.

- 1) Письменник Остап Вишня: «Достатньо було одної людини, щоб врятувати народ, цілу націю».
- 2) Український політичний діяч, філософ Степан Тудор: «Одним томом поезій влучив, як стрілою, в серце своєї епохи, потряс сумління свого часу, був історичним етапом в житті свого народу, великим поштовхом народу вперед, на дороги вічні, безетапні».
- 3) Поет Павло Тичина: «Та він же стріляв в кріпосне право і у винуватців цього рабства — в царів і панів — буквально кожним твором, буквально кожним рядком своїм поетичним».
- 4) Історик Микола Костомаров давав таку характеристику: «Гаряче любив він українську народність, але понад усе співчував долі простого народу, і улюбленими його мріями були думки про свободу цього народу від поміщицького гніту».
- 5) Письменник Олесь Гончар: «Всюди, де він тільки бачив гніт і безправ'я, приниження людини, хай було це на волзькому пароплаві, чи в азіатських пустелях, чи грізним стогоном докочувалося із кавказьких гір, — всюди зло і неправда викликали вибух поетового протесту, і щоразу він був готовий стати до бою з насильством і злом».

3. Висновки відповідно до мети роботи.

Своєрідною межею у розвитку української національної свідомості стала творчість Т. Шевченка. Увесь подальший український національний рух тією чи іншою мірою виводився з його поезій. Мученицька особиста доля поета стала джерелом для створення сильного національного міфу, який надихав наступні покоління борців за українську справу.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII — В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.»

1. Складіть перелік найважливіших подій з історії українських земель у складі Російської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Назвіть видатних діячів цього періоду. В чому полягав їх внесок в історію України цієї доби?
3. Поясніть значення понять і термінів: «національне відродження», «смуга осіло-сті», «русифікація», «денаціоналізація», «модернізація», «менталітет», «націо-

- нальна ідея», «національна самосвідомість», «масонство», «промислова революція (промисловий переворот)», «чумакування», «воєнне поселення», «губернія», «генерал-губернаторство».
4. До якого етапу національного відродження можна зарахувати події у Наддніпрянщині наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.?
  5. Виконайте завдання за історичною картою:
    - а) порівняйте територію розселення українців наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. із сучасними кордонами України;
    - б) опишіть адміністративно-територіальний устрій, установлений на українських землях владою Російської імперії на початку XIX ст.;
    - в) розкрийте за картою місце українських земель у міжнародних відносинах цієї доби;
    - г) покажіть населені пункти, пов'язані з українським національним відродженням кінця XVIII — першої третини XIX ст.;
    - г) розкрийте особливості спеціалізації сільського господарства регіонів України;
    - д) покажіть промислові центри, що формувалися в цей період;
    - е) покажіть морські торговельні порти;
    - є) визначте місця найбільших антикріпосницьких виступів селян та протестів військових поселенців;
    - ж) покажіть міста, які в цей період були центрами українського національного відродження.
  6. Якими були прояви та особливості розгортання російського та польського визвольних рухів у Наддніпрянській Україні в цей період?
  7. Складіть тези характеристики соціально-економічного розвитку Наддніпрянщини.
  8. Які факти підтверджують, що кріпосне право гальмувало соціально-економічний розвиток України?
  9. Визначте та охарактеризуйте передумови, причини, форми, результати й наслідки соціальних протестів населення українських земель цього періоду.
  10. На підставі вивченого матеріалу сформулюйте власну оцінку діяльності:
    - а) У. Кармелюка; б) Т. Шевченка; в) Кирило-Мефодіївського братства;
    - г) декабристів; г) масонів.
  11. Охарактеризуйте форми, прояви й результати національного руху на українських землях у складі Російської імперії у першій половині XIX ст.
  12. Підготуйте презентацію на 12 слайдів за темою «Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.»

РОЗДІЛ II

Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

У цьому розділі ви дізнаєтеся про:

- ▶ становище українських земель під владою австрійських Габсбургів;
- ▶ особливості соціально-економічного розвитку різних регіонів України у складі Австрійської імперії;
- ▶ початок українського національного відродження на західноукраїнських землях, діяльність «Руської трійці»;
- ▶ участь українців у «Весні народів».

§ 7. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ пояснювати, яким було національне й соціальне становище населення західноукраїнських земель;
- ▶ визначати особливості політики австрійського уряду щодо українців.

1. У складі яких держав на середину XVIII ст. перебували Галичина, Буковина й Закарпаття? 2. Внаслідок яких подій вони ввійшли до складу Австрійської імперії?

1. Національне та соціальне становище українців під владою австрійських Габсбургів

Кількість населення західноукраїнських земель наприкінці XVIII ст. становила 2,5 млн, а на початок XX ст. зросла до 6,4 млн осіб. Українське населення західноукраїнських земель австрійська влада в офіційних документах називала «рутенами», а вони самі себе — русинами. Впродовж XIX ст. серед галицьких і буковинських русинів набуло поширення нове національне ім'я — українці. Однак у Закарпатті українське населення і досі використовує як самоназву — русини.

НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НАПРИКІНЦІ XVIII

Регіон	Площа, тис. км ²	Приблизна кількість населення, тис. осіб	Серед них українців, %
<i>Східна Галичина</i>	55	2200	71
<i>Північна Буковина</i>	5,3	75	69
<i>Закарпаття</i>	14,7	250	40

У релігійній площині, сповідуючи християнство, українці Буковини, як і Наддніпрянщини, були православними, а Галичини й Закарпаття — греко-католиками.

Наприкінці XVIII ст. із 2,2 млн населення Східної Галичини українці становили приблизно 71 %, поляки — 22 %, євреї — 6 %. Однак поляки, хоча й були меншістю, посідали панівне становище у краї. Українців серед великих землевласників і міських верхів майже не було. Переважну більшість українців становило селянство і греко-католицьке духівництво. Саме останнє й було єдиним представником освічених верств серед галицьких русинів, виразником їхніх інтересів.

Населення заселених українцями комітатів Закарпаття наприкінці XVIII ст. налічувало близько 250 тис. осіб, із яких 40 % — русини-українці. Найчисленнішими національними меншинами були угорці та євреї. Більшість закарпатських русинів становили селяни, закріпачені угорськими землевласниками. Русинська знать за тривалі часи іноземного панування перейшла в католицьку віру й змадяризувалася. Вірність традиціям свого народу зберігало греко-католицьке духівництво.

Греко-католицький священник

Вагомим є внесок греко-католицького духівництва на захист галицьких і закарпатських русинів від окатоличення, колонізації та мадяризації. На відміну від римо-католиків, греко-католицьким священикам дозволялося одружуватися.

Свої духовні обов'язки священики поєднували із селянською працею, заробляючи на утримання родин. Їхні сини здебільшого продовжували справу батьків. Греко-католицьке духівництво користувалося беззастережною довірою селянства. Внаслідок цього в тогочасних історичних умовах воно стало єдиною можливою суспільною елітою для галицьких та закарпатських русинів.

На Буковині наприкінці XVIII ст. налічувалося близько 75 тис. населення, серед якого українці становили 69 %. Найчисленнішими національними меншинами були румуни та євреї. Панівне становище в регіоні посідали румунські бояри-землевлас-

ники. Більшість українського населення становили селяни. Румунська шляхта зрумунізувалася ще в попередні століття. Розгортанню румунізації населення Буковини чинила опір лише невелика верства місцевого православного духівництва.

? Які народи, крім українців, проживали на західноукраїнських землях?

Входження до складу Австрійської імперії спричинило для західних українців, як і для надніпрянських, чимало змін. Вони також опинилися в складі імперської структури управління, прикметними рисами якої були переважання інтересів центру, засилля чиновництва, прагнення до регламентації життя підданих розпорядженнями зі столиці.

Однак у ставленні Австрійської та Російської імперій до українських земель також існували значні відмінності. Австрійський уряд ніколи не намагався стверджувати, що українські землі є корінними імперськими землями, і лише доводив своє право володіти ними, визнаючи, що їх населяють інші народи. Імперія Габсбургів була об'єднанням різних народів, жоден із яких не мав абсолютної більшості. Тому австрійська влада не намагалася нав'язувати своїм підданим єдину загальноімперську культуру. Однак у національному житті західних українців, що потерпали раніше від мадяризації на Закарпатті, румунізації у Північній Буковині та колонізації у Східній Галичині, під владою Габсбургів відчутним стало також онімечування.

Денаціоналізація — втрата певним народом рис власної національної ідентичності й поступове поглинання іншими культурами.

Марія-Терезія

Західноукраїнські землі дісталися австрійській владі в доволі занедбаному стані. Габсбурги не збиралися утримувати ці землі за рахунок центру, а розраховували на них як на джерело поповнення складу армії та надходжень до державної скарбниці. У 70–80-х рр. XVIII ст. на західноукраїнських землях відбулося чимало змін, пов'язаних зі здійсненням в усій імперії реформ імператриці Марії-Терезії та її сина Йосифа II.

Йосиф II

Але всі ці зміни не вирвали населення цих земель з відсталості і злиднів.

2. Стан господарства та характер економічних відносин на західноукраїнських землях

Західноукраїнські землі за рівнем свого економічного розвитку значно поступалися іншим регіонам імперії Габсбургів. Основою економіки краю було сільське господарство. У Східній Галичині переважало землеробство. Впродовж першої половини XIX ст. у краї зростало обезземелення селян. За цей час середній розмір селянських наділів

зменшився з 6 до 4 га, а земельних володінь поміщиків зріс із 400 до 600 га. Землеробство мало екстенсивний характер, а отже, низькі врожаї.

На Закарпатті більшість оброблюваних земель використовували для промислового виноградарства, садівництва та землеробства. Переважна більшість земель належала угорським та німецьким поміщикам, державі й монастирям. Дрібні селянські наділи не могли забезпечити їхніх власників продуктами харчування. Це змушувало селян вирушати на заробітки до інших регіонів імперії. У господарстві гірських районів краю важливу роль відігравали тваринництво та лісорозробки. Селянство потерпало від безземелля, а близько його половини взагалі не мали землі. Значна частина селян постійно голодувала.

*Селянська гуцульська хата
в XIX ст.*

На більшій частині Північної Буковини провідну роль у господарстві відігравало землеробство, а в гірських районах — тваринництво, лісорозробки й мисливство. Фактичними господарями в краї були великі землевласники.

Переважна більшість західноукраїнського селянства перебувала у вкрай важкому становищі. Панщина замість двох-трьох днів, установлених наприкінці XVIII ст. реформами Марії-Терезії та Йосифа II, сягала шести днів на тиждень. Крім того, існували данина натурою, повинності на користь землевласника (літні допоміжні дні, нічна сторожа, толока тощо) і держави (будівництво доріг, мостів, 14-річна військова служба, земельний податок).

*Вид солеварні в с. Манява
Станіславського округу.
Середина XIX ст. Літографія
з картини А. Ланге*

Промисловість західноукраїнських земель перебувала у тривалому застої. Вона зберігала ремісничо-мануфактурний рівень.

У 30–40-х рр. XIX ст. під впливом промислової революції, яка охопила західні провінції імперії Габсбургів, розпочалося деяке пожвавлення у промисловості Східної Галичини. У 1843 р. на підприємствах краю з'явилися перші дві парові машини. Фабрично-заводські товари, що завозилися із західних провінцій імперії, були дешевші за місцеві вироби, і тому спричиняли занепад ремісничо-мануфактурних підприємств Західної України.

- Яка галузь господарства становила основу економіки західноукраїнських земель?
- Коли на західноукраїнських землях розпочався промисловий переворот?

3. Розвиток західноукраїнських міст і торгівлі

Більшість міст Західної України мали аграрно-ремісничий характер. У Східній Галичині серед міст виокремлювався лише Львів, що був порівняно великим

адміністративним, промисловим і торговельним центром. У містах і містечках у цей період з'явилося багато австрійських чиновників, відбувалося їх онімечування.

Населення всіх міст і містечок Закарпаття у 30-х рр. XIX ст. становило близько 51 тис. осіб. Найбільшим містом був Ужгород, де проживало близько 6 тис. мешканців. Права самоврядування міста не мали. У складі населення значну частину становили угорці та євреї.

Найбільшим економічним, культурним та адміністративним центром Північної Буковини були Чернівці, де на середину XIX ст. проживало близько 20 тис. осіб. Українці у складі міського населення становили меншість. Серед міщан краю було багато румунів, євреїв, австрійців, поляків. У соціальному відношенні більшість тутешнього міського населення становили ремісники, дрібні торговці, люди вільних професій, чорнороби тощо.

Чернівці у першій половині XIX ст.

Львів у XIX ст. (гравюра)

? Яке місто на західноукраїнських землях було найбільшим?

Наприкінці XVIII ст. на західноукраїнських землях вели жваву торгівлю переважно єврейські, німецькі та вірменські купці. Вони довозили сюди промислові товари і товари престижного споживання. Водночас купці скуповували за низькими цінами велику рогату худобу й коней, шкури, молочну продукцію, віск, мед, зерно тощо і продавали як у краї, так і за його межами: у центральні райони Австрійської імперії і далі на Захід.

Внутрішня торгівля розвивалася на основі традиційних ярмарків і тижневих базарів. Найбільші на західноукраїнських землях центри ярмаркової торгівлі розташовувалися в Тернополі, Станіславі, Надвірній, Ужгороді, Чернівцях, Садгорі, Вижниці, Заліщиках.

Тижневі торги (базари) відбувалися у строго визначених владою містах, містечках і великих селах у певні числа й дні тижня. Наприклад, найзначнішим ярмарковим містечком Буковини вважалася Садгора, де щороку відбувалося вісім ярмарків тривалістю 11–17 днів кожний.

Характер західноукраїнської торгівлі, структура й напрямки товаропотоків були пов'язані з особливостями сільськогосподарського й промислового розвитку краю. Через те, що тут не виготовлялася значна кількість промислових виробів, особливо широкого вжитку, їх необхідно було доставляти з інших країн і провінцій імперії.

Водночас переважання у складі населення незаможних верств спричиняло низьку купівельну спроможність більшості мешканців краю. Це спонукало великих виробників сільськогосподарської продукції вивозити її до провінцій та країн з вищою купівельною спроможністю, щоб отримати за неї вищу ціну. Так само через неспроможність переробити значну кількість місцевої сировини підприємці стали вивозити її із західноукраїнських земель у непереробленому вигляді й збувати за набагато нижчими цінами, ніж готові вироби.

- У чиїх руках перебувала торгівля на західноукраїнських землях?
- Чому край був постачальником сировини на загальноімперський ринок?

4. Соціальні виступи населення на західноукраїнських землях

Роман Свередюк.
Опришки

Наприкінці XVIII ст. у зв'язку зі здійсненням аграрних реформ Йосифа II селяни активізувалися, оскільки зрозуміли їх як звільнення від влади панів. Опір селян був настільки сильним, що влада змушена була для його приборкання використати війська.

Безвихідь спричиняла зростання опору. Селяни чинили розправи над управителями маєтків й панами, підпалювали економії й підприємства своїх гнобителів. Подання колективних скарг до судів спричиняло тривалі судові процеси селянських громад проти землевласників.

У гірських районах Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття, як і раніше, розгортався **рух опришків**.

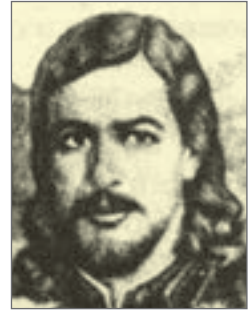
Опришки — учасники народно-визвольної боротьби в Галичині, Буковині й Закарпатті проти соціального гноблення, панування польської, угорської та австрійської шляхти в XVI — першій половині XX ст.

Рух опришків мав багато спільного з діями повстанців У. Кармелюка на Поділлі. Опришки нападали на панські садиби, карали їхніх власників, забирали гроші й майно та віддавали селянам. Особливого розмаху рух набув у 1810–1825 рр. На Буковині тривалий час діяв загін із 30 опришків на чолі з **Мироном Штолюком**. Лише 1830 р. загін розгромили, а його ватажка стратили.

Час від часу селянські заворушення спалахували в різних районах Закарпаття. Значний вплив на Закарпаття мало повстання селян сусідньої Східної Словаччини влітку 1831 р.

Також ще у **1830 р.** Закарпаттям прокотилися «**холерні бунти**». Селяни виступили проти адміністративних заборон проти свободи переміщення.

Улітку 1838 р. селянські виступи охопили майже всю Буковину. Придушити їх удалося лише ненадовго. У 1843–1844 рр. тут знову спалахнули заворушення. Із-поміж багатьох селянських ватажків у цей час уславився **Лук'ян Кобилиця** (1812–1851). Спочатку він разом з іншими представниками селянських громад звертався зі скаргами до урядових установ на дії панів. Проте, переконавшись у їхній безрезультатності, селяни почали громити маєтки й відмовлятися виконувати повинності. Для придушення повсталих влада використала війська. Кілька сотень селян заарештували, а 238 повстанців покарали киями й різками. Самого Л. Кобилицю ув'язнили.

Лук'ян Кобилиця
(1812–1851)

Із протоколу допиту Лук'яна Кобилиці про причини виступу селян у 1844 р.

«...Що ж стосується підбурювання підданих... то його треба приписати... головним чином Лук'янові Кобилиці, який поширив між підданими ідею, що вони вільні й мусять відібрати у дідичів ліси. Для обґрунтування цього твердження оповідав Кобилиця підданим, що він має цісарський патент, друкований золотими буквами, який забезпечує населенню Русько-Кимпулунзької округи усі свободи. Але під час детального допиту він сказав, що не мав такого патенту, що він тільки купив книжку про права і повинності гірських підданих, яка мала позолочену печатку, й через це прийшов до думки, що вона писана золотими буквами. Із цього патенту він сказав зробити багато копій для тутешніх підданих. Виявилось, що ця книжка, якої не знайдено в нього, є не що інше, як твір камерального радника Дрдацького про патенти панщини в Галичині та Буковині...»

- ?** 1. Про які факти діяльності Лук'яна Кобилиці повідомлено в документі? 2. Які риси селянської психології використав Л. Кобилиця, щоб підняти селян на повстання?

У 1846 р. Східну Галичину охопила хвиля селянських виступів, пов'язаних із поширенням сюди польського національно-визвольного повстання із Західної Галичини. Поляки боролися проти австрійського панування. Проте галицькі селяни бачили в поляках лише своїх панів-гнобителів. Підтримуючи боротьбу влади з польськими повстанцями, вони стали відмовлятися виконувати повинності, громити маєтки й намагатися силоміць повернути собі землі, захоплені в них панами. Це спонукало австрійську владу після придушення польського повстання направити військові загопи більш як у 100 галицьких сіл і взяти під охорону поміщицькі садиби.

Невщухаючі виступи селянства змушували владу шукати шляхи розв'язання нагальних соціальних проблем. У **1839 р.** угорський сейм надав селянам право вільного відходу від пана за умови виконання повинностей, сплати податків і відсутності боргів. У 40-х рр. XIX ст. стали обговорюватися проекти аграрних реформ.

- ?** Що стало причиною масових селянських виступів?
? Де і коли відбулися великі селянські повстання?

ВИСНОВКИ

Українці на західноукраїнських землях перебували у вкрай важкому національному й соціальному становищі, що виявлялося в загрозі денаціоналізації, відсутності власної еліти й соціальному гнобленні. Виступи селян мали постійний характер. Влада придушувала їх і водночас здійснювала певні поступки для полегшення становища селянства.

Реформи Марії-Терезії та Йосифа II, здійснені на західноукраїнських землях, загалом позитивно вплинули на розвиток краю, сприяли поширенню серед русинів прихильного ставлення до Габсбургів, завдяки чому їх стали називати вірними і вдячними імперії «тірольцями Сходу».

Господарство західноукраїнських земель розвивалося дуже повільно. В економіці краю переважало сільське господарство, що ґрунтувалося на кріпосницьких відносинах.

На західноукраїнських землях міста й містечка зберігали традиційну роль ремісничих, торговельних і мануфактурних центрів.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Охарактеризуйте господарський розвиток західноукраїнських земель.
2. Що таке денаціоналізація? Які чинники впливали на національний склад населення західноукраїнських земель?
3. Якими були найбільші національні меншини у Східній Галичині, Закарпатті, Північній Буковині?
4. Порівняйте зміни, які відбулися в житті населення українських земель під владою Російської та Австрійської імперій.
5. *Обговоріть у групах.* Поміркуйте, що втратили і що отримали західні українці, опинившись під владою австрійських Габсбургів. Які завдання їм необхідно було вирішувати в нових умовах?
6. Охарактеризуйте розвиток західноукраїнських міст.
7. Як розвивалася торгівля на західноукраїнських землях?
8. Розкрийте взаємозв'язок між помітним відставанням західноукраїнської промисловості й рівнем розвитку торгівлі.
9. Хто такі опришки?
10. Коли відбувся виступ буковинських селян, одним із ватажків яких був Л. Кобилиця?
11. *Обговоріть у групах.* Порівняйте причини, форми й характер соціальних протестів, що відбувалися у Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях.

§ 8. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ пояснювати, у яких формах відбувалося поширення ідей Просвітництва на західноукраїнських землях;
- ▶ характеризувати події, пов'язані з початком українського національного відродження на Закарпатті та у Східній Галичині;
- ▶ розкривати значення діяльності «Руської трійці» для українського руху.

1. На які регіони поділялися західноукраїнські землі? 2. Якими були національний склад і соціальна структура населення Західної України? 3. Яку роль у житті закарпатських і галицьких русинів відіграло греко-католицьке духовництво?

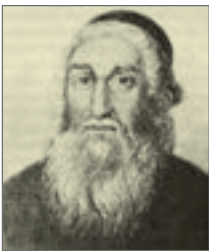
1. Початок українського національного відродження на Закарпатті

Наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. на західноукраїнських землях, як і у Наддніпрянщині, розпочалося українське національне відродження. Цей процес започаткований на Закарпатті, а в перші десятиліття XIX ст. поширився у Східній Галичині. В обох регіонах він був пов'язаний із просвітницькою діяльністю місцевого греко-католицького духовництва. У Північній Буковині українське національне відродження розпочалося у другій половині XIX ст. Діячів національного відродження на західноукраїнських землях прийнято називати **будителями**.

Будітелі (чеськ. *buditelé*, словац. *buditelia*, словен. *buditelj*, болг. *будители*, буквально — «ті, хто пробуджують», «пробудильники») — діячі національного відродження слов'янських народів, національно свідомі інтелігенція у болгарських, чеських, словацьких, словенських і західноукраїнських землях.

На Закарпатті наприкінці XVIII ст. центром русинського національного відродження стала Мукачівська греко-католицька єпархія. Такої ролі вона набула за часів діяльності єпископа **Андрія Бачинського** (1772–1809 рр.).

Йоаникій
Базилович

Тривала боротьба єпископа за збереження народної культури, сприяння освіти карпатських русинів мала позитивні наслідки.

Наприкінці XVIII ст. у стінах Мукачівської семінарії **Йоаникій Базилович** (1742–1821) написав «Короткий нарис фундації Федора Коріятовича» — першу працю з історії Закарпаття. Її автор одним із перших заявив про існування закарпатських русинів як частини східних слов'ян і показав, що вони мають власних учених, культурно-освітніх діячів, які впродовж століть закладали основи

В умовах мадяризації та окатоличення закарпатських русинів А. Бачинський відкрито й рішуче виступив на захист прав свого народу. Саме він, будучи радником імператриці Марії-Терезії, домогся від неї відкриття у Відні «Барбареуму» для навчання греко-католицького духовництва. У своїх посланнях він вимагав від місцевих священиків організувати русинські школи при церквах і примушувати батьків в обов'язковому порядку навчати в них дітей.

А. Бачинський переніс свою резиденцію до Ужгорода, де створив семінарію й заснував велику бібліотеку.

На відміну від інших представників вищого духовництва, він завжди розмовляв рідною мовою. Усвідомлення А. Бачинським простої істини, що доки існуватиме русинська мова, доти існуватиме й сам народ, мало надзвичайно важливого значення.

*Андрій Бачинський
(1732–1809)*

національної культури. За це І. Базиловича справедливо називали першим «будителем» на Закарпатті.

Особлива його заслуга полягала в тому, що наприкінці XVIII ст. він збагнув процес формування у східних слов'ян окремих народностей. Й. Базилович першим нагадав закарпатцям, що там за Карпатами — Україна, і Закарпаття є її невід'ємною частиною. Сама постанова цих проблем істориком в умовах денационалізаторської політики Габсбургів і угорських правлячих кіл мала важливе значення для формування національної самосвідомості закарпатців.

Проявами національного пробудження Закарпаття стало зростання потягу до знань. У той час у краї при церковних громадах було створено приблизно 300 початкових шкіл. Найталановитіші представники закарпатської молоді здобули освіту у провідних європейських університетах і стали відомими вченими. Серед них були Петро Лодій, Іван Орлай, Михайло Поп-Лучкай та ін. Поява цієї плеяди стала свідченням потенційних можливостей карпатських русинів, які завдяки доволі сприятливим умовам національно-культурного відродження дали стільки талантів.

? Кого називали «будителями»? Хто став першим «будителем» Закарпаття?

2. Початок українського національного відродження у Східній Галичині

Центром першої хвилі українського національного відродження у Східній Галичині став Перемишль, що був осередком греко-католицької єпархії. Тут існувала велика бібліотека, діяла семінарія, працювало чимало освічених представників греко-католицького духовництва, які здобули освіту в «Барбареумі» у Відні. Серед них вирізнялися Іван Могильницький, Йосип Левицький, Іван Снігурський, Йосип Лозинський та інші. Надихав цей гурт русинських патріотів перемишльський єпископ **Михайло Левицький** (1774–1858).

Михайло Левицький за період перебування перемишльським єпископом (1813–1816 рр.) та галицьким митрополитом (1816–1858 рр.) піклувався про заснування народних шкіл і видання для них підручників. Разом з І. Могильницьким домагався запровадження викладання українською мовою у школах Східної Галичини. Проте М. Левицький був доволі консервативною людиною і вважав, що русини мають бути вдячними австрійським Габсбургам. Зокрема, митрополит був ініціатором цензурної заборони альманахів «Зоря» і «Русалка Дністровая».

Михайло Левицький
(1774–1858)

У 1816 р. за підтримки єпископа **Іван Могильницький** створив «Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення письма просвіти й культури серед вірних». Його метою було видання книжок для народу, написаних зрозумілою йому мовою, та організація народних шкіл. Для підготовки вчителів у 1817 р. в Перемишлі було відкрито дяко-вчительський інститут. Було також видано кілька підручників та молитовників.

Іван Могильницький
(1778–1831)

І. Могильницький і його однодумці вважали, що мова русинів є окремою від польської та російської слов'янською мовою. Для того щоб створити граматику цієї «славєноруської» мови, він поєднав народну й стару церковнослов'янську мови. Проте вона мала штучний характер і не набула поширення.

Заходи перемишльських патріотів щодо розвитку освіти викликали незадоволення поляків, які посідали провідні позиції у Східній Галичині. Вони стали вимагати заборонити викладання русинською мовою в початкових школах. Проте австрійська влада прийняла компромісне рішення, надавши греко-католикам і римо-католикам однакові права навчати дітей рідною мовою.

? Хто був засновником Перемишльського культурно-освітнього гуртка?

3. «Руська трійця»

У 30–40-ві рр. XIX ст. українське національне відродження у Західній Україні почало переходити від фольклорно-етнографічного до культурницько-літературного етапу. Центром нового етапу стає Львів. Його уособленням стала діяльність «**Руської трійці**» — утвореного у Львові культурно-просвітницького угруповання зі студентів семінарії та університету, що діяло в 1833–1837 рр.

«Руською трійцею» семінаристи називали трьох друзів, об'єднаних спільними поглядами, — **Маркіяна Шашкевича** (1811–1843), **Івана Вагилевича** (1811–1866) та **Якова Головацького** (1814–1888). Натхненником і душею цього гурту був М. Шашкевич. На другому році навчання у семінарії він заприятелював із І. Вагилевичем та М. Головацьким. Поступово навколо них об'єдналося близько 20-ти однодумців. Основну увагу «трійчани» приділяли творенню на базі русинської народної мови літературної української.

У 1836 р. М. Шашкевич, аби довести, що українською мовою можна проголосувати богословські ідеї, уперше в історії Східної Галичини виступив нею із промовою в музеї семінарії перед духівництвом і гостями. Відтоді вживання української мови у публічному спілкуванні, виступах стало здобувати дедалі більше прихильників.

У 1834 р. «трійчани» підготували до видання альманах «Зоря», який містив українські народні пісні, твори самих гуртківців, історичні та публіцистичні матеріали. Головними ідеями творів збірки були:

Маркіян Шашкевич

— оспівування героїчної визвольної боротьби українського народу та засудження його поневолювачів;

— ушлявлення народних ватажків — борців за визволення українців;

— визнання існування єдиного українського народу, який через поневолення Австрійською та Російською імперіями роз'єднаний державними кордонами;

— заклик до українських патріотів змагатися за воз'єднання галицьких русинів і наддніпрянських українців.

Проголосивши ці ідеї, члени «Руської трійці» за короткий історичний термін зуміли перейти від популяризації української мови до спроб сформулювати нові орієнтири для боротьби за національне визволення галицьких русинів. Видання альманаху було заборонено цензурою. Діяльністю гуртка зацікавилася поліція. Проте «трійчани» не припинили своєї діяльності. Вони вилучили зі збірки «Зоря» твори, які дратували цензорів, змінили її назву на «Русалка Дністровая» і знову спробували видати.

Яків Головацький

Яків Головацький домовився зі своїми друзями, прибічниками слов'янського відродження (хорватами, чехами, словаками, сербами), про видання «Русалки Дністрової» в Буді (столиці тодішньої Угорщини, що входила до складу Австрій-

Титульна сторінка першого видання «Русалки Дністрової»

ської імперії) накладом 1 тис. примірників. У 1836 р. альманах було видано. Проте влада заборонила його поширювати. Увесь наклад «Русалки Дністрової» було конфісковано. Врятувати пощастило лише 200 примірників, які «трійчани» встигли розпродати, подарувати друзям або залишити собі. Упорядників та авторів альманаху влада притягла до відповідальності за небезпечну для держави діяльність. Гурток «Руська трійця» саморозпустився.

Іван Вагилевич

«РУСЬКА ТРІЙЦЯ»

Головне завдання: піднесення статусу української мови, розширення сфери її вжитку і впливу, прагнення «підняти дух народний, просвітити народ», сприяти пробудженню його національної свідомості

1833 рік — видання рукописного збірника власних поезій та перекладів «Син Русі»

1834 рік — видання збірника «Зоря», який містив народні пісні, твори гуртківців, історичні та публіцистичні матеріали

1836 рік — М. Шашкевич готує підручник для молодших школярів — «Читанку», написану живою українською мовою

1836 рік — видання альманаху «Русалка Дністровая» у Буді. Тут були надруковані народні пісні, думи, перекази, історичні документи

Ідеї заборонених цензурою збірок «Зоря» та «Русалка Дністровая» доніс до громадськості Я. Головацький у публікованому впродовж 1845–1847 рр. у Відні альманаху «Вінок русинам на обжинки». У 1846 р. Я. Головацький опублікував статтю «Становище русинів у Галичині», де сформулював основні програмні засади українського руху. Головна руська рада, що виникла 1848 р., поклала їх, на думку сучасних істориків, в основу своєї діяльності.

❓ Кого називали «Руською трійцею»?

❓ Коли була видана «Русалка Дністровая»?

Подальша доля учасників «Руської трійці» склалася по-різному. Маркіян Шашкевич помер у 1843 р. Іван Вагилевич під час революції 1848–1849 рр. приєднався

до пропольської організації «Руський собор» й обстоював ідею союзу українців і поляків. Яків Головацький у 1850-х рр. став засновником галицького москвофільства, вважаючи українців Галичини частиною російського народу.

ВИСНОВКИ

Наприкінці XVIII ст. на Закарпатті русинські просвітителі першими розпочали досліджувати історичне походження, культуру й мову свого народу.

Упродовж перших десятиліть XIX ст. ідеї українського національного відродження завдяки діяльності греко-католицького духівництва набули поширення у Східній Галичині. Діяльність «Руської трійці» сприяла тому, що народна мова русинів стала поступово набувати рис літературної української мови і впроваджуватися в широкий ужиток. Підготовлений «трійчанами» альманах «Русалка Дністровая» був першою книжкою українською мовою на західноукраїнських землях. Збірка проголошувала відмінність галицьких русинів від поляків і росіян, їхню єдність із наддніпрянськими українцями. Водночас вона започаткувала нову українську національну літературу на західноукраїнських землях.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. У якому регіоні Західної України наприкінці XVIII ст. розпочалося українське національне відродження?
2. Яке місто стало центром першої хвилі українського відродження в Галичині?
3. Охарактеризуйте роль греко-католицького духівництва на початку українського відродження на Закарпатті і у Східній Галичині.
4. Яку роль у становленні національної свідомості галицьких русинів відіграла діяльність «Руської трійці»?
5. Виступаючи за заборону видання «Русалки Дністрової», представники галицького греко-католицького духівництва стверджували, що «нагадування про сумні історичні події, пов'язані з релігійним і політичним гнобленням, викликали б грізні почуття...». Директор департаменту львівської поліції заявляв: «Досить клопоту нам завдають поляки, а ці шаленці намагаються відродити покладену до гробу русинську націю».
6. *Обговоріть у групах.* Чому, на вашу думку, греко-католицьке духівництво, яке започаткувало українське відродження в краї, виступило проти видання альманаху? Чи можна вбачати у відмові представників австрійської влади одночасне визнання заслуг «Руської трійці»? Чому?

§ 9. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр. В АВСТРІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати обставини створення, програму й діяльність Головної руської ради;
- ▶ визначити особливості розгляду українського питання на Слов'янському з'їзді у Празі;
- ▶ характеризувати селянський рух на Буковині в період революції 1848–1849 рр.;
- ▶ визначити характерні риси українського національно-визвольного руху на Закарпатті в 1848–1849 рр.

1. Які соціальні проблеми існували на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст.? 2. Як розвивався український національний рух у Західній Україні в цей період?

1. Початок революційних подій у Східній Галичині

У лютому 1848 р. у Франції спалахнула революція, яка швидко поширилася на італійські та німецькі землі, Австрійську імперію. Внаслідок перемоги Березневого повстання 1848 р. імператор погодився надати своїм підданам демократичні свободи та оголосив вибори до першого загальноімперського конституційного рейхстагу (парламенту), який мав прийняти нові закони.

«Весна народів»

- ▲ Що хотів показати художник цією картиною? Чому вона називається «Весна народів»?

У Галичині, коли сюди надійшли повідомлення про віденські події, першими почали діяти поляки. Вони вимагали надання широкої автономії Галичині, яку вважали виключно польським краєм, розраховуючи, що з неї розпочнетися відродження польської держави. Сподіваючись залучити на свій бік селянство, вони висунули вимогу скасування панщини.

13 квітня у Львові поляки створили свій представницький орган — **Центральну раду народову**, стали формувати окружні польські ради й загони національної гвардії. У відповідь на це галицькі русини, яких ті проігнорували, **2 травня 1848 р. створили Головну руську раду**, поява якої фактично заперечувала претензії поляків виступати від усього населення Галичини.

*В. Шаталін.
Повстання селян на Буковині*

Головна руська рада — орган громадського самоврядування українців, утворений 2 травня 1848 р. у Львові на хвилі піднесення революційного руху у Східній Галичині.

*«Зоря Галицькая» —
перша україномовна
газета*

Засідання Головної руської ради

- ▲ Розгляньте малюнок, підготуйте за ним розповідь про засідання Головної руської ради. Висловіть припущення, які питання обговорювалися на засіданнях.

Революційна хвиля 1848 р. спричинила ліквідацію залишків кріпосницьких відносин на західноукраїнських землях. **18 березня 1848 р.**, на третій день революції, угорський сейм прийняв закон про скасування панщини й надання у власність селян третини оброблюваної землі. Дія цього закону поширювалася на Закарпаття, що перебувало під владою Угорщини.

У Східній Галичині про скасування панщини й надання права власності селян на землю, яку вони обробляли, було оголошено **22 квітня**. Улітку 1848 р., коли се-

лянські заворушення охопили Буковину, австрійська влада рішенням від **9 серпня** ліквідувала кріпацтво і тут.

Унаслідок аграрної реформи 1848 р. було ліквідовано залишки старих зв'язків між селянами й землевласниками. Селяни отримали громадянські права (змінювати місце проживання, обирати та бути обраними), стали власниками землі.

? Якими були перші здобутки революції для українців?

2. Діяльність Головної руської ради

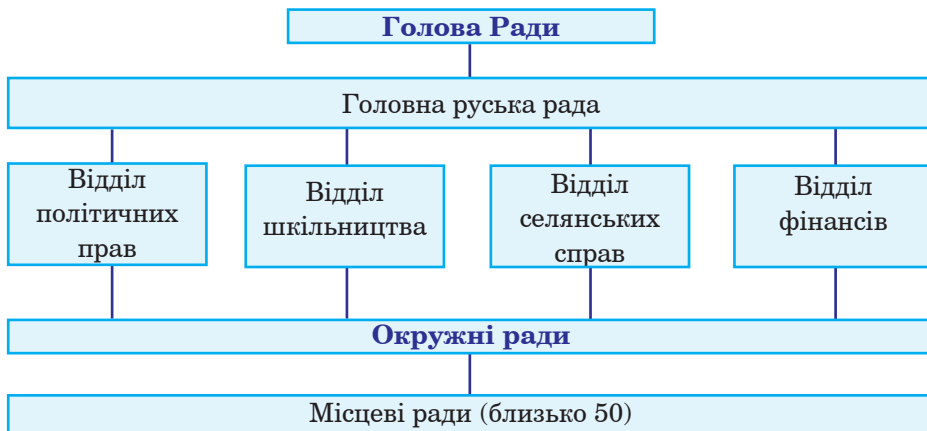

Григорій Яхимович,
перший голова ГУР

Головна руська рада складалася із 30-ти постійних членів, серед яких одну половину становили представники греко-католицького духовництва, другу — світська інтелігенція. Рада поділялася на окремі відділи — політичних прав, шкільництва, селянських справ та ін. З її ініціативи в краї засновували близько 50 окружних і місцевих руських рад. Рада організувала власну національну гвардію. Першим головою Ради було обрано єпископа **Григорія Яхимовича** (1792–1863). Свої вимоги Головна руська рада вперше сформулювала в петиції на ім'я імператора, врученій губернаторові краю, графу **Францові Стадіону** (1806–1853), де виступала:

- за запровадження української мови у школах та діловодстві краю;
- забезпечення для українців, як і для поляків, рівних можливостей обіймати адміністративні посади;
- можливість призначати на посади в адміністрації краю лише тих чиновників, які володіють українською мовою.

У першому номері заснованої Радою щотижневої газети «Зоря галицька» від 15 травня 1848 р. містилася відозва до галицьких русинів, де були сформульовані програмні засади її діяльності.

Із відозви Головної руської ради до руського народу, опублікованої 15 травня 1848 р.

«Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, який одною говорить мовою; 15 мільйонів виносить, з яких півтреті мільйона землю галицьку замешкує...

Але як все на світі з часом минає, як по зимі прикрій весна наступає, так, браття, і цей сумний стан змінився через конституцію. Це велике право, це велике добродійство, — це сонце, що, як усім, так і русинам засвітило і до повного життя нас пробудило.

Вставайте ж, браття, вставайте з довгого сна вашого, бо вже час. Встаньте, але не до незгоди, рушімо разом, щоб піднести народність нашу і забезпечити надані нам свободи... щоб не зганьбили ми себе перед світом і не стягнули на себе нарікань поколінь наступних. Поступаймо з іншими народами в любові й згоді. Будьмо тим, чим бути можемо й повинні. Будьмо народом. Перепоєні почуванням національності в цьому наміренні ми зібralися й працюватимем у такій спосіб:

1. Першим нашим завданням буде зберігати віру й поставити наш обряд... нарівні з правами інших обрядів.

2. Розвивати нашу національність в усіх напрямках: досконалення нашої мови, заведення її в школах вищих та нижчих, видавання часописів... змагання завести нашу мову в усіх публічних установах тощо.

3. Будемо берести наших конституційних прав, пізнавати потреби нашого народу й шукати способів на поправу його життя на конституційному шляху...».

1. Як визначено в документі національну належність галицьких русинів?
2. Які факти свідчать про бажання Головної руської ради зберігати лояльність до Габсбургів і діяти виключно конституційними засобами? 3. Чи можна стверджувати, що завдання, які прагнула вирішити Рада, мали поміркований характер? Обґрунтуйте свою думку.

Вимоги, які висувала Головна руська рада, здобули широку підтримку серед галицьких українців. Рада багато зробила для розвитку українського національно-культурного життя в краї. У липні 1848 р. завдяки її зусиллям було засновано **Галицько-руську матицю** — товариство, що займалося виданням дешевих книжок для народу українською мовою. У жовтні того ж року у Львові зібрався Собор руських учених — з'їзд діячів науки, у якому взяло участь близько 100 учасників. Він, зокрема, прийняв рішення, що українська мова має базуватися на народній мові, для письма необхідно використовувати слов'янську кирилицю, а не латинський алфавіт. Тоді ж у Львові розпочали будівництво Народного дому з бібліотекою й музеєм. Завдяки зусиллям Ради 1849 р. у Львівському університеті відкрили кафедру української мови та літератури, яку очолив М. Головацький.

Діяльність Головної руської ради викликала занепокоєння в поляків та їхніх прихильників. З ініціативи Центральної ради народової 23 травня 1848 р. відбулися збори польських шляхтичів русинського походження («русинів польської нації»), на яких створили «Руський собор» — політичної організації, метою якої було спрямування українського національно-визвольного руху в польських інтересах.

Члени Собору заперечували право українців на самостійний національний розвиток, підтримуючи відновлення незалежності Польщі з подальшим включенням українських земель до її складу. Собор видавав газету «Дневник Руський» за редакцією І. Вагилевича. Проте серед галицьких українців діяльність Руського собору не мала успіху.

Поглиблення суперечностей із поляками, які відверто ігнорували права українців, обумовило зміни вимог Ради. 9 червня 1848 р. Головна руська рада вперше звернулася до імператора із проханням поділу Галичини на польську та українську частини з двома окремими адміністраціями. Цю саму ідею делегація Ради обстоювала на Слов'янському з'їзді у Празі.

? Коли була утворена Головна руська рада? Хто її очолив?

3. Українське питання на Слов'янському з'їзді у Празі

У червні 1848 р. у Празі зібралися представники слов'янських народів Австрійської імперії. Ініціаторами з'їзду були діячі чеського національного руху, які висунули ідею створення федерації зі слов'янських народів, які входили до складу імперії Габсбургів.

Галичину на з'їзді представляли делегації Центральної ради народової, Головної руської ради і Руського собору. Лише завдяки посередництву чеських діячів удалося припинити суперечки й об'єднати представників цих трьох організацій у єдину Галицько-руську секцію. Проте незабаром суперечки поновилися. Делегати Центральної ради народової і Руського собору категорично відкидали вимогу Головної руської ради поділити Галичину на польську та українську частини. Компромісу вдалося досягти завдяки черговому втручанням господарів. Його результат був закріплений у підписаній 7 червня польсько-українській угоді «Вимоги українців у Галичині», яка проголошувала:

— рівні права на використання польської та української мов в усіх школах та установах Галичини, утворення окремих гімназій для українців і поляків, викладання обома мовами у вищих навчальних закладах;

— зрівняння в правах представників різних національностей і віросповідань;

— утворення спільної національної гвардії, спільного керівного органу влади й спільного сейму в краї;

— національна й політична рівноправність мала бути гарантована загальноімперською конституцією;

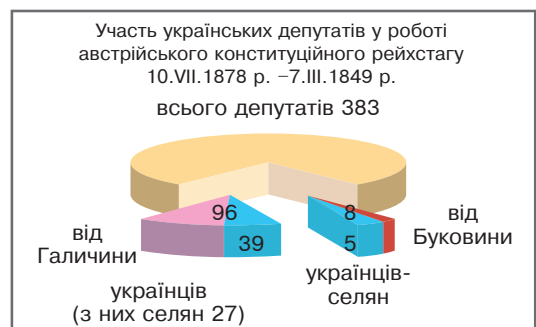
— питання поділу Галичини на польську та українську частини, що викликало найгостріші суперечки, мало бути передано на розв'язання загальноімперського рейхстагу.

Сучасники вважали цю угоду актом великої історичної ваги, подією, яка «знаменувала нову добу в історії русинів». Підставою для цього було те, що русинів уперше визнали представниками окремого народу в Галичині з власними національно-культурними правами. Положення польсько-української угоди було включено до спільного звернення учасників з'їзду до імператора.

? У чому суть «українського питання» на Слов'янському з'їзді у Празі?

4. Перший досвід парламентської діяльності українців

У червні 1848 р. в Галичині та Буковині відбулися вибори депутатів до рейхстагу (нижньої палати нового загальноімперського парламенту). Польська шляхта та австрійські чиновники, використовуючи необізнаність більшості русинів у виборах, намагалися не допустити їх представників до парламенту, вдавалися до обману,

погроз тощо. Внаслідок цього зі 100 місць до рейхстагу, визначених для Галичини, українці здобули лише 39, а з восьми місць для Буковини — п'ять. Серед галицьких депутатів-українців було 27 селян і дев'ять представників греко-католицького духовництва, всі п'ять буковинських депутатів були селяни.

У роботі рейхстагу через брак досвіду й несприятливі умови (презирство заможних верств, необхідність користуватися послугами перекладачів через незнання німецької мови, якою проводилися засідання) селянські депутати гідно представляли інтереси виборців. Зокрема, вони категорично відкидали можливість стягнення компенсації грошима із селян під час обговорення умов компенсації панщини. Проте консервативна більшість домоглася рішення про сплату селянами землевласникам компенсації за звільнення від панщини.

Справжньою сенсацією у роботі рейхстагу стала перша в історії парламентська промова українця, із якою виступив селянин Іван Капушак. Він заявив, що землевласники не мають жодних прав домагатися викупу повинностей, оскільки вже взяли від селян усе, що змогли. «Батоги й канчуки, що обвивалися довкола наших голів і нашого струженого тіла, — закінчив він свою промову, — цього вистачить їм, нехай це й буде для них нашим викупом!» Ця пристрасна промова, виголошена німецькою мовою, викликала в парламенті хвилю оплесків.

Гострі суперечки викликало внесення на розгляд рейхстагу 3 вересня русинськими депутатами питання поділу Галичини на польську та українську частини. Представники поляків, виступаючи проти цього, стверджували, що українці — це «штучна нація, винайдена минулого року». Головна руська рада представила 200 тис. підписів, зібраних на підтримку своєї вимоги поділу Галичини. Нарешті було прийнято рішення, що край необхідно поділити на дві створені за етнічним принципом самоуправні округи. Проте цього здійснено не було.

? Скільки депутатів-українців було обрано до віденського парламенту?

5. Східна Галичина на завершальному етапі революції

Восени 1848 р. діячі Центральної ради народової стали готувати антиавстрійське повстання. Наслідуючи приклад угорців, які проголосили свою незалежність, поляки також прагнули цим актом розпочати відновлення своєї державності. Головна руська рада категорично відмовилася підтримати поляків.

1 листопада у Львові розпочалося повстання. На вулицях міста з'явилися барикади.

Австрійці розпочали артилерійський обстріл центру міста. Людські втрати становили понад

Пожар у Львові після обстрілу міста австрійською артилерією (2 листопада 1848 р.)

100 вбитих і поранених. 2 листопада у середині дня повстанці припинили опір. У місті запровадили стан облоги. Австрійці заарештували й віддали до польових судів кількесот повстанців. Діяльність Центральної ради народової, Головної руської ради і Руського собору заборонили. 14 листопада діяльність Головної руської ради й видання «Зорі галицької» дозволили відновити.

Діячі Головної руської ради схвалили «відновлення порядку» в місті австрійською владою. Така позиція Ради в тих, хто не знав історії польсько-українського протистояння, викликала осуд. Проте лідери галицьких русинів, усвідомлюючи свою слабкість, розуміли, що без підтримки австрійців вони будуть поглинені поляками. При цьому австрійці використовували український рух для протидії польському.

Після придушення Львівського повстання влада в краї стала зміцнювати позиції, ослаблені під час революції. Новий намісник Галичини поляк Агенор Голуховський звів нанівець спробу поділу провінції на польську та українську частини, дискредитувавши русинів перед Віднем тим, що вони начебто збираються приєднатися до Російської імперії. За його ініціативою у 1851 р. Головну руську раду розпустили.

? Коли у Львові відбулося повстання поляків проти австрійської влади?

? Яку позицію щодо повстання зайняла Головна руська рада?

6. Революційні події у Північній Буковині та на Закарпатті

У роки революції 1848–1849 рр. у Північній Буковині посилювався селянський рух. Це було обумовлено тим, що землевласники, фактично, саботували аграрну реформу 1848 р. У багатьох місцях організаторами селянських протестів стали обрані від цих округів депутати рейхстагу. Зокрема, серед них був ватажок гуцульських бунтів 1843–1844 рр. Лук'ян Кобилиця. Особливо широкого розмаху виступи селян набули наприкінці 1848 — на початку 1849 рр.

У роки революції стали відчутними прояви пробудження національної свідомості українського населення. Селяни-українці почали вимагати освіти рідною мовою. Вони проголошували, що визнають Головну руську раду й підтримують її дії. 1 листопада 1848 р. відбулися збори представників усіх селянських громад краю, які висловилися

*Я. Очеретько.
Виступ Лук'яна Кобилиці*

за те, щоб Буковина була разом із Галичиною. Проте влада не врахувала бажання народу і зробила Буковину за конституцією 1849 р. окремим коронним краєм, унаслідок чого там посилювалася влада румунських бояр-землевласників.

Упродовж 1848–1849 рр. революційні події охопили Закарпаття. Спочатку закарпатські русини вітали Угорську революцію, сподіваючись отримати у складі незалежної Угорщини автономію. Проте, коли лідери ре-

Олександр Духнович

волюції заперечили право на самовизначення для неугорських народів, закарпатські русини відмовилися їх підтримувати й залишилися вірними Габсбургам.

У роки революції на Закарпатті набула поширення ідея об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною та Північною Буковиною в окрему автономну адміністративну одиницю імперії. Уперше ідею возз'єднання русинських земель висловив учений і священик **Олександр Духнович** (1803–1865) у статті «Становище русинів в Угорщині», опублікованій 1849 р. в газеті «Зоря галицька». Правомірність цього акту

автор підкріплював тим, що русини обох боків Карпатських гір належать до одного народу й, залишаючись далі роз'єднаними, можуть бути поглинуті іншими народами. Саме Духновичу належить вірш, який згодом став гімном русинів Закарпаття — «Я русин бил, єсть і буду...» (Вручаніє). Ці думки поділяв також закарпатський учений і громадсько-політичний діяч **Адольф Добрянський** (1817–1901). Разом із Духновичем він установив зв'язки з Головною руською радою. У січні 1849 р. закарпатська делегація, очолювана Добрянським, вручила імператорові петицію з проханням об'єднати Східну Галичину, Північну Буковину й Закарпаття в єдине адміністративне утворення.

Адольф Добрянський

? Хто із закарпатських громадських діячів уперше висунув ідею об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною та Північною Буковиною в єдину адміністративну одиницю?

7. Результати, наслідки та історичне значення революційних подій 1848–1849 рр. на західноукраїнських землях

- Зміни соціального статусу позитивно вплинули на життя селян, які, отримавши хоч і незначні можливості для ведення власного господарства, почали із цікавістю ставитися до політичного життя, освіти і культури.
- Найважливіші результати — скасування панщини і початок запровадження в життя засад конституційного правління.
- Уперше всі політичні сили визнали існування в Галичині українського народу з його власним національним прагненням.
- Виникнення першої в XIX ст. української політичної організації — Головної руської ради, яка стала виразником вимог русинів і захисником їхніх прав.
- Перші спроби українців висунути власні політичні програми, зміст яких засвідчував їхнє усвідомлення себе єдиною етнічною спільнотою з наддніпрянськими українцями.
- За короткий історичний період 1848–1849 рр. західні українці мали найвагоміші здобутки у своєму національно-визвольному русі серед інших народів.

ВИСНОВКИ

Виникнення Головної руської ради стало переломним моментом розвитку українського національного руху на західноукраїнських землях. Уперше українці створили власний орган громадського самоврядування, який висунув політичну програму. На Слов'янському з'їзді у Празі галицькі русини домоглися визнання їх представниками українського народу. Свідченням нового рівня політичної свідомості західних українців стала ідея возз'єднання Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття в єдине адміністративне утворення.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Як розпочалися революційні події у Східній Галичині?
2. Як на західноукраїнських землях було ліквідовано залишки кріпосницьких відносин?
3. Охарактеризуйте участь українців у роботі Слов'янського з'їзду.
4. Наведіть факти, що свідчать про дієву участь українців у роботі загальноімперського рейхстагу.
5. Які події відбувалися у Східній Галичині на завершальному етапі революції? Чим завершилося Львівське повстання 1848 р.?
6. Які нові риси з'явилися у селянському русі у Північній Буковині в період революції 1848–1849 рр.?
7. Які нові явища були притаманні українському рухові на Закарпатті в цей період?
8. *Робота у групах.* Охарактеризуйте діяльність Головної руської ради за поданим планом: 1) обставини виникнення; 2) дата створення; 3) голова Ради; 4) склад Ради; 5) діяльність; 6) історичне значення.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №2. АЛЬМАНАХ «РУСАЛКА ДНІТРОВАЯ». ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ

Мета: визначити зміст і значення альманаху «Русалка Дністровая»; розкрити зміст діяльності Галицько-руської матиці.

Хід заняття

1. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом.
2. Об'єднайтеся у групи, обговоріть і дайте відповіді на запитання.
3. Зробіть висновок відповідно до мети роботи.

Альманах «Русалка Дністровая» відкрив нову епоху в національно-культурному житті західноукраїнських земель. Це був фольклорно-літературний альманах, перша книжка народною мовою на теренах південно-західної України, написана українським алфавітом.

Композиція «Русалки Дністрової» є надзвичайно продуманою. Відкриває її епіграф «Не з сумних очей, а з пильних рук надія квітне» Яна Коллара, авторитетного діяча чеського і загалом слов'янського національного відродження. Епіграф закликав українських інтелектуалів до активної праці на народній ниві, до творення нової української культури. Цим зверненням галицькі будителі підкреслювали, що вони солідарні з ідеями слов'янського відродження та єднання і докладають зусиль, аби здійснити його і в Україні, зокрема в Галичині.

У передмові, яку написав М. Шашкевич, чітко простежується заклик до відродження української літератури в Галичині. Йому сумно від усвідомлення занедбаності рідної культури, яка гине «в густій студеній мраці», в умовах національного поневолення українців. Шашкевич вбачав у національному відродженні життєдайний порятунк для української нації, її право на самостійне духовне, культурне, політичне й державне життя. Шашкевич розумів, що своєю активністю, організаційною та творчою діяльністю сприяє падінню старого світу.

Пам'ятник «Руській трійці» в Івано-Франківську

Передмова є свідченням того, що Шашкевич у своєму баченні стоїть на романтичних позиціях: він нагадує сучасникам, що «мали і ми наших півців і наших учителів», що українське письменство було живим і має свою історію, а теперішній розквіт письменства слов'янських народів дає можливість і українцям усвідомити свою самобутність як одного зі слов'янських суверенних народів. Спираючись на це, автор передмови закликає творити нову українську словесність. «Зволила добра доля появитися і у нас збірками народних наших пісень й іншими хорошими і ціловажними ділами» (він перелічує «Енеїду» І. Котляревського, байки Є. Гребінки, повісті Г. Квітки-Основ'яненка, поезії П. Гулака-Артемівського тощо). Таким чином М. Шашкевич українську культуру розглядає у єдиному просторовому полі України, що засвідчує розуміння ним історичної нероздільності українського народу, який перебував тоді під владою Австрійської та Російської імперій.

Альманах «Русалка Дністровая» складається із чотирьох розділів: «Пісні народні», «Складання», «Переводи», «Старина». Перший розділ «Пісні народні» відкривається епіграфом з Я. Коллара: «Пісні народні є найбільш певна основа освіти, живої ученості, підпора народності, щит і окраса мови». Упорядники цими словами підкреслювали актуальність народної пісні в духовному бутті нації. У передмові «Передговор к народним руським пісням» Іван Вагилевич окреслює межі України —

«з-поза гір Бескидських за Дон», а український народ називає одним із стародавніх слов'янських народів, що зберіг неоціненні «передвіцькі» (споконвічні) скарби усної словесності, обрядів, поведінки.

Як редактор альманаху «Русалка Дністровая», Шашкевич з багатющої колекції записів фольклору вибрав 50 пісень, які, на його погляд, найповніше розкривають мужню і поетичну душу народу. Серед дібраного репертуару переважають історично-побутові твори, центральною дійовою особою яких є козак: «Ой Морозе, Морозине, преславний козаче» (запис Я. Головацького) та ін. Було вперше оприлюднено і пісню «Гей, попід гай зелененький ходить Довбуш молоденький».

У розділі «Складання» було поміщено десять художніх творів засновників гуртка. Сім належать М. Шашкевичу: «Згадка», «Погоня», «Розпука», «Веснівка», «Туга за милою», «Сумрак вечірній», новела «Олена». Я. Головацький опублікував поезію «Два віночки», І. Вагилевич — балади «Мадей», «Жулин і Калина». Саме ці твори заклали основи нової української літератури на західноукраїнських землях. Це були самобутні твори, пройняті романтичними ідеалами, народністю та гуманізмом. Була новою і тематика цих творів. Ліричні захоплення, поривання душі до вищого ідеалу і дії, подвигу, життя серця, громадянський пафос, плідне воскресіння народних, міфологічних та історичних сюжетів і мотивів, протест проти «національного й соціального гніту народу» (Франко), нові жанрові форми.

Надзвичайно важливим є розділ «Переводи» — переклади М. Шашкевичем та Я. Головацьким сербських народних пісень. Шашкевич подав і уривки свого перекладу «Короледвірського рукопису» із чеської мови. Переклади виконували кілька завдань. По-перше, вони знайомили українського читача із сербським фольклором і знаменитим романтичним твором (як згодом з'ясувалося — підробкою, містифікацією під пам'ятку давнього чеського письменства) Вацлава Ганки, відомого поета і діяча слов'янського культурного відродження, що своїм «рукописом» доводив споконвічність чеських земель і відкидав зазіхання на них німецьких колонізаторів, які твердили, нібито Чехія була «давніми землями тевтонських племен». Шашкевич розумів актуальність для Галичини «Короледвірського рукопису». По-друге, сам переклад творів із чужих мов народною мовою мав переконати широкі кола читачів про життєспроможність «руської» мови для вислову й вираження найрізноманітніших сфер духовного буття народу. Українська мова, отже, є рівноправною у колі сербської, чеської та інших слов'янських мов.

Розділ «Старина» також відповідав романтичним поглядам М. Шашкевича та його побратимів, які минуле, історію України трактували як вік героїзму й волелюбності, як неоціненне джерело для наслідування сучасниками. Водночас цей розділ мав показати читачам, якою глибоко древньою, «передвіцькою» (М. Шашкевич) є історія їхньої країни, відкривши її праслов'янську давнину як своєрідний Золотий вік, цілісний і гармонійний світ. У передмові Шашкевич подає свою романтичну концепцію історії українців та її джерел. На його погляд, «старина» — живе джере-

ло для пізнання душі народу, його історичного поступу в майбутнє. Шашкевич закликає зберігати і збирати ці історичні пам'ятки, бо для нього «старина» — то «великий образ», «дзеркало, як вода чисте, в котрім незмуцненое являєя лице століть». У передмові до цього розділу Шашкевич, закликаючи сучасників («там тобі, внуче, глянути...») вдивлятися в обличчя століть, порушує декілька проблем. Зокрема, він викладає програму праці інтелігенції на ниві розбудови національної культури та її відродження. На його думку, вивчення «старини», історії, фольклору, етнографії, рідної мови сприятиме національному відродженню і патріотичному вихованню молоді: «Чужина нас займає, а чому ж би наша не прилягла до серця, не промовила до душ наших сильним словом?!» «Нашина», тобто культура українського народу, — це наша слава і велич, нев'януuca давньоминула краса, що бентежить душу, серце й сьогодні, сприяє пробудженню у сучасників національної самосвідомості.

У розділі «Старина» М. Шашкевич оприлюднив рецензію на збірник «Руское весіле» (1835) Й. Лозинського. Ця рецензія мала принципове значення. М. Шашкевич підтримав Й. Лозинського як збирача фольклорних творів і видавця збірки. Він назвав «великою і схвальною» думку збирати весільні пісні, «привести їх в лад і приложити к ним опис обрядів весільних народу руського».

Отже, альманах «Русалка Дністровая» став, за словами академіка Олександра Білецького, «документом великого суспільного й історико-літературного значення», був першою сміливою заявкою західних українців «про своє існування, про свою національну гідність. Ця скромна книжка — подвиг, про який не забуває український народ». Роль альманаху «Русалка Дністровая», виданого живою народною мовою, аналогічна тій, яку у Східній Україні відіграла поема І. Котляревського «Енеїда», але його значення не обмежується локальними західноукраїнськими рамками, бо альманах став явищем загальноукраїнським.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Яка структура альманаху?
2. Чим можна пояснити саме таке структурування?
3. З якою метою укладачі альманаху ідеалізували минуле народу?
4. У чому «революційність» «Русалки Дністрової»?
5. Чи можна погодитися з висновками академіка О. Білецького щодо альманаху? Свою думку обґрунтуйте.

Галицько-руська матиця — культурно-просвітницьке і наукове товариство в Галичині, засноване в травні-липні 1848 р. з ініціативи Головної руської ради на хвилі революційного піднесення «Весни народів», за зразком матиць інших слов'янських народів. Основною метою Галицько-руської матиці було проведення просвітницької та видавничої діяльності, а також розвиток шкільництва на західноукраїнських землях. Активно діяло до Першої світової війни. Першим головою ГРМ став

Галицько-руська
матиця

отець **Михайло Куземський**. Перша книжка — «Буквар руський для шкіол в Галиції» Адольфа Добрянського (1848 р.). За соціальним складом і суспільно-політичними поглядами колектив товариства був різнорідним. З 1860-х рр. XIX ст. керівництво товариства опинилося в руках Антонія Петрушевича, Якова Головацького, Богдана Дідицького, які були виразниками ідей старорусинства і москвофільства, тому більшість книг у той час друкують переважно «язичієм». Видавнича діяльність ГРМ була особливо активною до середини 1880-х рр. До цього часу було видано понад 80 книжок, серед яких переважали роботи загальноосвітнього змісту, праці з ремесла, сільського господарства, педагогіки, шкільні підручники, серед яких була і «Читанка» М. Шашкевича. З другої половини 1880-х рр. товариство поступово занепадає. Друкованим органом ГРМ був «Науковий Сборник», який з перервами і під різними назвами

видавався впродовж 1865–1908 рр. Товариство постійно обмінювалося продукцією з видавництвами Сербії, Словенії, Чехії.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. З якою метою було засновано Галицько-руську матицю?
2. Чи відіграла вона ту роль, яку на неї покладали?
3. Що справило негативний вплив на діяльність товариства?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.»

1. Складіть перелік подій з історії українських земель у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Назвіть видатних діячів цього періоду. В чому полягав їх внесок в історію України цієї доби?
3. Поясніть значення понять і термінів: «коронний край», «Королівство Галичини і Лодомерії», «денационалізація», «опришки», «будителі», «Руська трійця», «Русалка Дністровая», «Весна народів», «революція», «Головна руська

- рада», «Зоря Галицька», «Галицько-руська матиця», «Руський собор», «Центральна рада народова».
4. Порівняйте розвиток українського національного відродження на українських землях у складі Російської та Австрійської імперій у цей період.
  5. Виконайте завдання за історичною картою:
    - а) порівняйте територію розселення українців наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. із сучасними кордонами України;
    - б) опишіть адміністративно-територіальний устрій, установлений на українських землях владою Австрійської імперії на початку XIX ст.;
    - в) покажіть населені пункти, пов'язані з українським національним відродженням регіону наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.;
    - г) визначте місця найбільших антикріпосницьких виступів селян та протестів військових поселенців.
  6. Які факти підтверджують, що існуючі аграрні відносини гальмували соціально-економічний розвиток України?
  7. Визначте та схарактеризуйте передумови, причини, форми, результати й наслідки соціальних протестів населення українських земель того періоду.
  8. На підставі вивченого матеріалу сформулюйте власну оцінку діяльності:
    - а) будителів;
    - б) ької трійці»;
    - в) Головної руської ради.
  9. Порівняйте завдання, форми прояву й результати національного руху на українських землях у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці 40-х рр. XIX ст. та в європейських країнах під час революцій 1848–1849 рр.
  10. Підготуйте презентацію на 12 слайдів за темою «Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.».

РОЗДІЛ III

Культура України кінця XVIII — першої половини XIX ст.

У цьому розділі ви дізнаєтеся про:

- ▶ особливості розвитку культури України цього періоду;
- ▶ розвиток освіти, науки, літератури, театрального, музичного та образотворчого мистецтва, архітектури;
- ▶ видатних представників української культури;
- ▶ повсякденне життя українців цієї доби.

§ 10. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ. РОЗВИТОК ОСВІТИ, НАУКИ ЛІТЕРАТУРИ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості розвитку культури України цього періоду;
- ▶ порівнювати розвиток освіти на українських землях під владою Австрійської та Російської імперій;
- ▶ характеризувати основні досягнення української науки цього періоду;
- ▶ пояснювати, якими були здобутки тогочасної української літератури.

1. Якими були особливості розвитку культури України в другій половині XVIII ст.? 2. Як розвивалася освіта на українських землях у другій половині XVIII ст.? 3. Якими були основні досягнення науки України цього періоду? 4. Назвіть видатних діячів української літератури другої половини XVIII ст. та їхні твори.

1. Особливості розвитку культури України

Основним змістом процесів, що відбувалися в цей період, було становлення модерної української культури. Цей процес співвідносився з українським національним відродженням. Значний вплив на розвиток культури мало перебування України під владою Австрійської та Російської імперій. Негативний вплив на її розвиток мали відсутність власної державності, національне гноблення, імперські кордони, що роз'єднували єдину етнічну українську територію.

У Наддніпрянщині національно-культурна політика Російської імперії стосовно українців поєднувала заходи їхньої русифікації та культурної асиміляції, які здійснювалися жорсткими адміністративними засобами. Наддніпрянська Україна під російською владою перетворювалася на одну з пересічних провінцій імперії. Унаслідок цього чимало талановитих українців через неможливість реалізувати себе на Батьківщині вимушені були шукати кращих можливостей в імперських столицях. Тому багато досягнень тогочасних українських культурних діячів зараховували до російської культури.

У дуже важких умовах розвивалася культура на західноукраїнських землях, підпорядкованих австрійським Габсбургам, де українці потерпали від онімечування, яке поєднувалося з полонізацією у Східній Галичині, мадяризацією на Закарпатті та румунізацією у Північній Буковині. Денаціоналізації та асиміляції галицьких і закарпатських українців чинила опір греко-католицька церква. Оскільки у складі Австрійської імперії за західноукраїнськими землями зберігалось другорядне становище щодо інших провінцій, то русинські культурні діячі, як і їхні брати-наддніпрянці, вимушені були шукати можливостей прояву своїх здібностей за межами рідного краю. Однак загальна ситуація в регіоні внаслідок здійснення реформ Марії-Терезії та Йосифа II була дещо сприятливішою для розвитку культури, ніж та, що існувала у Наддніпрянщині.

? Які фактори негативно впливали на розвиток української культури?

2. Освіта

Наприкінці XVIII ст. у Наддніпрянщині становище у сфері початкової освіти було складним. Унаслідок зубожіння селян закривалися школи, а уряд ними не опікувався. За імперською реформою системи освіти 1803 р. у Наддніпрянщині створювали навчальні заклади трьох типів. Початкові парафіяльні училища, де навчали лише закону Божого, арифметики й грамоти, були призначені для дітей представників «нижчих станів». Початкові повітові училища призначалися для дітей «купців, ремісників та інших міських обивателів». У гімназіях навчалися діти дворян, чиновників та багатих купців.

Середню освіту давали гімназії, навчання в яких було платним. Лише їх закінчення давало право вступу до університету або на державну службу. Вихідців із кріпосних селян за спеціальним розпорядженням до гімназій та вищих навчальних закладів не приймали. Упродовж першої половини XIX ст. у Наддніпрянщині діяло 19 гімназій, де навчалася 4 тис. учнів.

Що впливало на зазначений на карті розподіл грамотності населення?

Рішельєвський ліцей

*Київський університет
Св. Володимира*

На початку XIX ст. з'явилися перші професійні школи — ремісничі училища, фельдшерські школи, училища садівництва, виноробства, бджільництва тощо.

Єдиним вищим позастановим навчальним закладом до 1817 р. залишалася Києво-Могилянська академія. Спеціальним рішенням уряду від 1817 р. її ліквідували й створили замість неї духовну академію, що давала виключно вищу богословську освіту.

? Для представників яких станів були призначені за реформою 1803 р. початкові повітові училища?

Перший вищий навчальний заклад нового типу — університет — було відкрито 1805 р. у Харкові. Він мав словесний (історико-філологічний), юридичний, математичний і медичний факультети.

У 1834 р. відкрили Київський університет Св. Володимира, який мав філософський та юридичний факультети. Навчання в університетах тривало чотири роки.

Проміжну ланку між середніми та вищими навчальними закладами становили ліцеї, які в своєму дев'ятирічному курсі поєднували гімназійну та університетську програми: Волинський ліцей у Кременці (1805 р.), Рішельєвський ліцей в Одесі (1818 р.), Гімназія вищих наук у Ніжині (1820 р.).

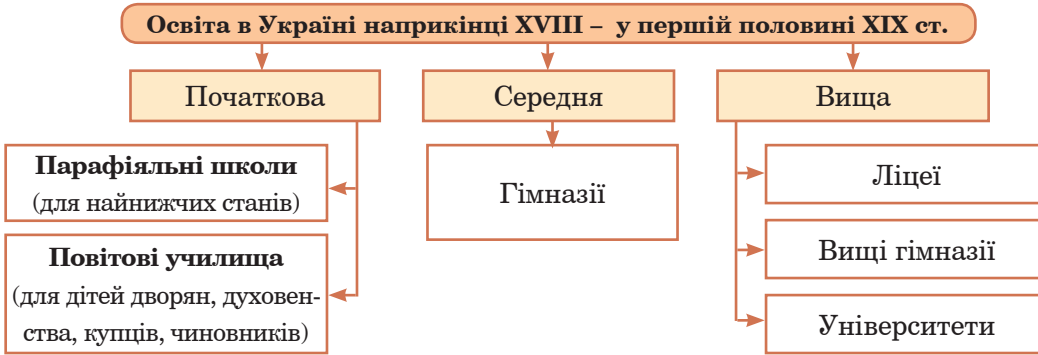
Українську мову в усіх навчальних закладах Наддніпрянщини використовувати в процесі навчання було заборонено.

? У якому місті Наддніпрянщини було засновано перший університет?

На західноукраїнських землях зміни в системі освіти відбулися за реформ Марії-Терезії та Йосифа II. У 1774 р. було прийнято закон про обов'язкову початкову освіту для дітей 5–12 років. Причому вони мали право навчатися своєю рідною «материнською» мовою. Згодом запровадили нову систему освіти, за якою навчальні заклади поділялися на елементарні (початкові), що були однорічними в селах і трирічними в містах і містечках, чотирикласні головні та нормальні у великих містах і дворічні гімназії.

Закінчення гімназій, у яких здобували середню освіту, давало змогу вступу до академій та університетів. У всіх навчальних закладах, крім початкових, навчання здійснювалося німецькою мовою.

У Східній Галичині русинам доводилося чинити опір спробам поляків зробити початкові школи польськими. Проте поляки домоглися від австрійської влади прийняття рішення в 1805 р. про передачу всіх початкових шкіл краю під контроль римо-католицької церкви. Унаслідок цього посилилася полонізація початкової освіти.

ти. Переважна більшість дітей селян-русинів через скрутне матеріальне становище батьків взагалі не відвідували школи. У 1841 р. в початкових школах Галичини навчалоя лише 14 % дітей шкільного віку.

На Буковині відбувалася румунізація системи освіти. Викладання велося румунською й німецькою мовами, українська до шкіл не допускалася.

У Закарпатті завдяки зусиллям греко-католицької церкви існувала найкраща система народної початкової освіти. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. тут діяло близько 300 шкіл, що утримувалися церковними громадами, й викладання у них велося русинською народною мовою. В усіх інших навчальних закладах краю викладання здійснювалося угорською мовою, що перешкоджало навчатися в них дітям русинів. Угорський уряд наполегливо здійснював мадяризацію Закарпаття. За законом 1844 р. в усіх видах шкіл краю запроваджувалася угорська мова.

Повну середню освіту давали гімназії. У 40–50-х рр. XIX ст. у Східній Галичині діяло вісім гімназій, у Північній Буковині — одна, на Закарпатті — дев'ять. Зкладами вищої освіти на західноукраїнських землях були Львівський університет (заснований 1661 р., відновлений 1784 р.), Реальна (торговельна) академія (1817 р.) і Технічна академія (1844 р.). Викладання здійснювалося латиною й німецькою мовою. Однак при Львівському університеті для студентів-русинів у 1787–1809 рр. діяв «Руський інститут», де науки викладали церковнослов'янською мовою.

Революція 1848–1849 рр. спричинила деякі зміни в ситуації з освітою на західноукраїнських землях. У цей період тут відкриваються недільні школи для дорослих, де навчання здійснювалося українською мовою. У Галичині їх було 60, у Закарпатті — 9.

? Назвіть заклади вищої освіти на західноукраїнських землях.

3. Наука

Перша половина XIX ст. стала періодом вагомих здобутків українських учених у природничих науках. Розвитку астрономії сприяло заснування астрономічного кабінету у Харкові (1808 р.), обсерваторії у Києві (1845 р.). Цікаві спостереження небесних явищ здійснив професор Харківського університету **Тимофій Осиповський**

Тимофій
Осиповський

Михайло
Остроградський

(1765–1832). Він також був визначним математиком і створив тритомний «Курс математики», який впродовж кількох десятиліть був основним підручником із цієї дисципліни. Математик **Михайло Остроградський** (1801–1861) за видатні досягнення був обраний членом Римської, Туринської, Паризької і Петербурзької академій наук.

? Чим славились зображені діячі науки?

Михайло
Максимович

Ученим-енциклопедистом був перший ректор Київського університету **Михайло Максимович** (1804–1873). Він автор підручників для студентів «Основи біології» та «Основи зоології», праць «Роздуми про природу» і «Систематика рослин». М. Максимович переклав українською мовою «Слово о полку Ігоревім», уклав три збірки українських народних пісень, проводив дослідження з історії Києва, Полтави, Переяслава.

Видатну роль у розвитку хімічної науки відіграли праці професорів Харківського університету О. Ходнєєва та М. Бекетова. З ініціативи В. Каразіна в 1812–1830 рр. у Харкові, Києві, Миколаєві та Полтаві було створено метеорологічні станції, що започаткувало регулярні спостереження за погодними умовами. Значну роль у розвитку ботаніки, садівництва та агрономії відіграла науково-дослідна робота в ботанічних садах, які в цей період було створено в Києві, Одесі, Кременчуці, Харкові та Ялті. На західноукраїнських землях великий ботанічний сад існував при Львівському університеті.

Володимир
Караваєв

Успішно розвивалася медична наука. Засновником української хірургічної офтальмології став професор Київського університету **Володимир Караваєв** (1811–1892). Професор Харківського університету М. Єллінський написав двотомний підручник з основ хірургії.

Із розвитком науки пов'язана поява наукових центрів, які сприяли дослідницькій діяльності вчених і популяризації їхніх ідей. Першим науковим центром у Наддніпрянщині стало засноване В. Каразіним на Харківщині Філотехнічне товариство (1811–1818 рр.). У 1812–1829 рр. при Харківському університеті діяло Товариство наук. Основним напрямом діяльності Тимчасового комітету для розшуку старожитностей (1835–1845 рр.), створеного в Києві, стали археологічні дослідження.

Найбільшим культурно-освітнім і науковим центром на західноукраїнських землях був «*Оссолінеум*» (Народний заклад ім. Оссолінських), заснований польським

істориком і громадським діячем Юзефом Оссолінським у 1817 р. У ньому зберігалися архіви польської шляхти, колекції зброї, картин, скульптур, археологічних пам'яток тощо. До складу «Оссолінеуму» входили також велика бібліотека, друкарня й музей.

? Назвіть видатних науковців першої половини XIX ст.

Бібліотека «Оссолінеуму»

4. Література

У тогочасній українській літературі та мистецтві основними художніми напрямами були класицизм і романтизм. Розвиток класицизму пов'язаний із творчістю І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка. Естетики романтизму дотримувалися харківські романтики (Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров та інші), члени «Руської трійці» (Я. Головацький, І. Вагилевич, М. Шашкевич), у Закарпатті — О. Духнович. Вершиною романтизму вважається творчість київських романтиків — Т. Шевченка, П. Куліша. У класичному та романтичному стилях писав свої твори Є. Гребінка.

Класицизм — один з основних напрямів європейської літератури й мистецтва XVII — початку XIX ст., зразком для якого було класичне (давньогрецьке й давньоримське) мистецтво.

Романтизм — напрям у європейській літературі та мистецтві, що виник наприкінці XVIII ст. у Німеччині, Англії та Франції. Він привертає увагу до внутрішнього світу людини; його головним образом є недосяжна мрія, ідеал.

Бурлеск — комічна поезія.

Травесті — гумористична поезія, близька до пародії.

Іван
Котляревський
(1769–1838)

Іван Котляревський — майстер бурлескно-травестійного жанру й засновник нової української літератури, написаної народною мовою. Переробивши поему римського поета Вергілія «Енеїда», І. Котляревський не лише написав однойменну поему народною мовою, а й переніс її зміст на український ґрунт. Завдяки цьому Еней та його товариші перетворилися на запорозьких козаків. Національний український колорит автор поєднав із багатим етнографічним матеріалом, описав народний одяг, їжу, ігри, танці, співи, обряди, звичаї, вірування, хатне начиння тощо. Перше часткове видання «Енеїди» з'явилося 1798 р., повне — 1842 р. Його поява стала початком нової доби в українській літературі, за якої відбувалося остаточне витіснення старої книжної мови народною.

*П. Гулак-
Артемовський*

*Г. Квітка-
Оснoв'яненко*

П. Куліш

Є. Гребінка

У творчості **Петра Гулака-Артемовського** (1790–1865) гумор і сатира мали форму гострої критики соціальної несправедливості. Найбільше прославився він як байкар. Найвідомішим його твором була байка «Пан та собака», де автор зобразив жахливе життя українських кріпаків.

«Творцем нової української прози» називають **Григорія Квітку-Оснoв'яненка** (1778–1843). Його перу належать повісті «Пан Халявський», «Українські дипломати», «Маруся», «Сердешна Оксана», «Козир-дівка», п'єси «Сватання на Гончарівці», «Щира любов», «Шельменко — волосний писар» та інші твори. У деяких із них автор глузував, але без злоби, над вадами людської природи, в інших — заглиблювався в гіркі реалії життя українського села.

Письменник **Євген Гребінка** (1812–1848) уславився своїми байками («Малоросійские приказки»), які завдяки лаконічності вислову, добрій мові й національному колориту вважають одними з найкращих в українській літературі.

Значне місце в українській літературі посідає творчість **Пантелеймона Куліша** (1819–1897). Його перу належить перший український історичний роман «Чорна рада», історичні поеми «Україна», «Настуня», «Кумейки».

Вершиною розвитку української літератури була творчість **Тараса Шевченка** (1814–1861), який став не лише її класиком, а й національною гордістю українського народу. Поезії він розпочав писати у другій половині 30-х рр. XIX ст. У Петербурзі було видано його збірку поезій «Кобзар» (1840 р.) і найбільшу історичну поему «Гайдамаки» (1841 р.). У 1843–1845 рр. Т. Шевченко створив збірку поезій «Три літа», де рішуче виступив проти соціального й національного гноблення українців, затаврував усіх кривдників народу — панів, царів, тиранів, «розпинателів народних».

Тарас Шевченко

На західноукраїнських землях нову українську літературу започаткували члени «Руської трійці». Найталановитішим серед них визнавали **М. Шашкевича**. Зміст його творів («Туга», «Розпука», «Веснівка», «Підлісся») мав переважно меланхолійне забарвлення, яке часто поєднувалося з національними закликами.

Одним із найталановитіших західноукраїнських поетів вважали **Миколу Устияновича** (1811–1885). У його доробку чимало віршів, балад і пісень. Романтичні картини карпатського життя розгортаються перед читачем у новелах «Помста верховинця», «Страсний четвер».

Микола
Устиянович

ВИСНОВКИ

У цей період розвиток української культури відбувався під впливом західноукраїнських культурних явищ та політики, яку здійснювали на українських землях Австрійська та Російська імперії. В освіті імперськими урядами було здійснено реформи, які ставили за мету змінити її відповідно до потреб часу. Становище в освітній сфері на західноукраїнських землях унаслідок шкільних реформ Габсбургів було дещо кращим, ніж у Наддніпрянщині. Наукові досягнення цього періоду були виявами високого рівня можливостей українських учених. Упродовж першої половини XIX ст. виникла нова українська література, яка зробила вагомий внесок у формування національної культури, стала важливим чинником українського націєтворення.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Охарактеризуйте особливості розвитку культури України цього періоду.
2. Порівняйте розвиток освіти у Наддніпрянщині і на західноукраїнських землях.
3. Охарактеризуйте здобутки української науки цього періоду.
4. Як відбувалося становлення нової української літератури?
5. *Робота в групах.* Розпочніть складання таблиці «Культура України кінця XVIII — першої половини XIX ст.».

Галузь культури	Основні досягнення	Видатні діячі

§ 11. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ. РОЗВИТОК ТЕАТРУ, МУЗИКИ, ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА ТА АРХІТЕКТУРИ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості розвитку українського театрального мистецтва;
- ▶ характеризувати розвиток музичного фольклору й становлення професійного музичного мистецтва;

- ▶ пояснювати, якими були здобутки скульптури й образотворчого мистецтва;
- ▶ визначати характерні риси розвитку архітектури на українських землях.

1. Як розвивався український театр у другій половині XVIII ст.? 2. Назвіть основні здобутки української музики цього періоду. 3. Які твори скульптури та образотворчого мистецтва, створені у другій половині XVIII ст. на українських землях, ви знаєте?

1. Театр

*Глядацька зала
кріпацького театру-
садиби*

Театральне мистецтво здавна користувалося популярністю на українських землях. У першій половині XIX ст. у Наддніпрянщині в поміщицьких маєтках за тогочасною модою з'являється чимало театрів, де грали актори-кріпаки. Серед найвідоміших були кріпацькі театри в селі Кибинці на Полтавщині в маєтку Д. Трощинського та в селі Качанівка на Чернігівщині в поміщика Г. Тарнавського. Кріпацький театр став одним із етапів формування професійного театру. Наступним етапом його становлення був аматорський театр.

Гуртки акторів-аматорів існували в гімназіях та вищих навчальних закладах. Відомі аматорські трупи працювали в Полтаві, Харкові, Ніжині, Кременчуці та інших містах.

Український професійний театр зародився у середовищі аматорських театральних колективів. У 1791 р. в Харкові було створено спеціальне приміщення, обладнане для проведення постійних театральних вистав. У ньому двічі на тиждень відбувалися вистави. Згодом сформувалася постійна трупа акторів, яка взяла театр на власне утримання. Відтоді професійні актори Харківського театру за свою гру стали отримувати платню. У 1818 р. в Полтаві з ініціативи малоросійського генерал-губернатора Миколи Рєпніна також заснували професійний театр на основі аматорського театру, який існував тут уже три роки. Саме для Полтавського театру І. Котляревський написав перші українські п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник».

Одночасно зі становленням професійного театру з'являються нові українські актори. На думку більшості сучасників, найкращими з них були **Михайло Щепкін** (1788–1863) та **Карпо Соленик** (1811–1851).

У 1803 р. будинки для проведення постійних театральних вистав збудували в Києві та Одесі.

На західноукраїнських землях до 30-х рр. XIX ст. театральних вистав не було. Після приєднання Галичини до Австрійської імперії у Львів надіслали з Відня театральну трупу, яка грала вистави німецькою мовою для нових господарів краю. Перша вистава народною мовою відбулася 1834 р. у Львівській духовній семінарії за спи-

яння її ректора Г. Яхимовича. Семінаристи поставили на сцені русинське селянське весілля з обрядами й піснями. У роки революції 1848–1849 рр. у Львові, Перемишлі та Коломиї відбулися перші публічні вистави українською мовою за п'єсами І. Котляревського «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник». У жовтні 1848 р. І. Озаркевич представив виставу за мотивами «Наталки Полтавки» перед Собором руських учених у Львові.

Подальший розвиток театру на західноукраїнських землях призупинила реакція, що запанувала тут у 50-х рр. XIX ст. Унаслідок цього перший український професійний театр з'явився тут лише на початку 60-х рр. XIX ст.

Михайло Щепкін

? Назвіть діячів, що уславилися у становленні українського театру.

2. Музика

У цей період у житті українського народу, як і раніше, вагоме місце займала музика й музичний фольклор. Українці не забували традиційних народних пісень — весільних, жнивварських, купальських, колискових, історичних, колядок, щедрівок тощо. Розвивалися також народні танці: гопак, козачок, полька тощо. Пісні й танці супроводжувалися музикою, що її виконували переважно на струнних інструментах (кобзі, бандурі), цимбалах, а також сопілці, бубнах. На народних святах українців найчастіше грали «троїсті музики» — ансамбль із бубна, скрипки й цимбалів. Загальною повагою користувалися кобзарі, найвідомішими серед яких у цей період були **Остап Вересай, Іван Крюковський, Федір Гриценко (Холодний), Андрій Шут**.

Зростання зацікавленості українськими романтиками народною культурою спричинило появу нотних збірок українських народних пісень. Зокрема, М. Максимович 1834 р. підготував збірку «Голоси українських пісень» із фортепіанним супроводом 255 текстів пісень, зробленим композитором О. Аляб'євим. На західноукраїнських землях тексти русинських пісень із нотами до них уперше було опубліковано у 1823 р. в календарі «Львівський пілігрим».

Центрами формування професійного музичного мистецтва у Наддніпрянщині були переважно великі міста — Київ, Харків, Полтава, Одеса та інші. Ознакою тогочасного міського життя стали виступи в міських парках і театрах військових духових оркестрів.

У першій половині XIX ст. у Наддніпрянщині виникли перші музичні професійні товариства, які здійснювали концертну діяльність: Філармонійне товариство в Одесі (1842 р.) та Симфонічне товариство аматорів музики і співу в Києві (1848 р.).

Остап Вересай

Михайло
Вербицький
(1815–1870)

Перехід західноукраїнських земель під владу Габсбургів спричинив певне пожвавлення музичного життя в краї. Цьому сприяло встановлення безпосередніх зв'язків із Віднем, який був визнаним центром тогочасного європейського музичного життя. У культурному житті Львова чільне місце посіли відомі європейські музиканти — учитель польського композитора Ф. Шопена, диригент німецького театру Й. Ельснер та німецький композитор і диригент А. Нанке. Розвиток українського музичного мистецтва у краї був пов'язаний із діяльністю у 20-х рр. XIX ст. греко-католицького духовництва в Перемишлі. У 1829 р. завдяки підтримці єпископа І. Снігурського тут заснували постійний церковний хор. На базі цього хору сформувалося нове покоління, яке започаткувало т. зв. «перемишльську школу» — український національний напрямок у музиці західноукраїнських земель. Найвідомішим її представником став **Михайло Вербицький** — один із перших композиторів-професіоналів у Галичині.

? Які міста стали центрами формування професійного музичного мистецтва?

3. Образотворче мистецтво

В. Боровиковський.
Портрет
Д. Троцинського

Початки мистецтва класицизму в живопису відображені у творчості майстрів портрета — **Дмитра Левицького** (1735–1822) та **Володимира Боровиковського** (1757–1825). Обидва походили з України, але впродовж усього життя працювали в Петербурзі. Д. Левицького вважали найкращим європейським портретистом. Серед найвідоміших творів його учня В. Боровиковського — портрети земляків-українців, які обіймали високі посади у Петербурзі — Д. Троцинського, О. Безбородька з доньками. Його пензлю належать також розписи церков у Миргороді, Кибинцях та Романівці у Наддніпрянщині.

У першій половині XIX ст. в українському живописі набуває поширення новий стиль — *реалізм*.

Реалізм — напрям у літературі та мистецтві, з яким пов'язане намагання митців дати правдиве, повне відображення дійсності.

Першими українськими художниками, у творчості яких з'явилися риси нового стилю, стали **Іван Сошенко** (1807–1876), **Капітон Павлов** (1792–1852). Серед творів І. Сошенка, які збереглися дотепер, «Портрет бабусі М. Чалого», «Жіночий портрет», жанрові картини «Хлопчики-рибалки», «Продаж сіна на Дніпрі». Павлов працював

Капітон Павлов

переважно в портретному жанрі. Відомі його полотна «Автопортрет», «Портрет доньки художника», «Портрет мічмана Г. Чайковського», «Хлопчик з голубком».

Визначним досягненням мистецтва цього періоду стала творчість Т. Шевченка, який є автором понад тисячі творів різних жанрів. Більшість творів образотворчого мистецтва Т. Шевченка створені у стилі романтизму. Визнання здобули його картини «Циганка-ворожка», «Катерина», «Портрет невідомого», «Портрет дівчини з собакою»,

«Портрет невідомої у намисті», «Автопортрет» та ін. Він був також відомим майстром графіки і гравюри. Йому належить серія офортів «Живописна Україна».

На західноукраїнських землях у цей період уславився своїми творами переважно релігійного змісту в стилі класицизму **Лука Долинський** (1750–1824). Він виконав розписи для новозбудованого собору Св. Юра у Львові та інших церков міста. Його вважали також одним із найкращих тогочасних портретистів, який створив чимало образів представників греко-католицького духовництва.

Т. Шевченко.
КатеринаІван Сошенко.
Портрет бабусі
М. Чалого

Офорт — відбиток із пластини, вигравіюваної методом протравлювання кислотою.

Йосиф Змій-
Міклошій

На Закарпатті засновником світського напрямку в живопису став **Йосиф Змій-Міклошій** (1792–1848). Його пензлю належать портрети, картини на побутові теми з життя закарпатських селян, чудові пейзажі.

В українській скульптурі першої половини XIX ст. відбувався перехід від стилю бароко до класицизму. Загальне визнання у цей час здобув скульптор **Іван Мартос** (1753–1835), який походив із козацько-старшинського роду з Чернігівщини. Серед найвідоміших його скульптур, створених у стилі класицизму, Павлу I в мастку графа О. Аракчеєва у с. Грузіно, Г. Потьомкіну в Херсоні, Катерині II у Катеринославі, дюку де Рішельє в Одесі.

У Києві, на Володимирській гірці, встановили бронзовий пам'ятник князеві Русі Володимирі, авторами якого були російські скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт та архітектор О. Тон. Монумент є типовим для стилю класицизму.

На західноукраїнських землях розвиток скульптури пов'язаний із творчістю австрійських митців **Г. Вітвера** та родинної династії **Шимзерів**, які працювали в цей

*Пам'ятник
Володимиру Великому
у Києві*

Фонтан на площі Ринок у Львові

Палац у Сокиринцях

час у Львові. Найвдалішою роботою Вітвера вважають чотири фонтани на площі Ринок із фігурами Нептуна, Діани, Адоніса та Амфітри. Окрасою Львова стали барельєфні композиції, виконані за сюжетами античної міфології, та надмогильні пам'ятки, авторами яких були брати **Йоанн** та **Антон Шімзери**.

Які стилі були поширені в українському образотворчому мистецтві першої половини XIX ст.?

4. Архітектура

У першій половині XIX ст. тривала розпочата наприкінці минулого століття перебудова губернських і повітових міст Наддніпрянщини. Швидкими темпами тривало будівництво в Єлисаветграді, Херсоні, Маріуполі, Одесі, Севастополі тощо.

У Києві впродовж 30 років головним міським архітектором працював **Андрій Меленський** (1766–1833). У зв'язку з поверненням Києву 1802 р. прав міського самоврядування, за його проектом спорудили пам'ятник на честь поновлення магдебурзького права. Саме А. Меленський, розробляючи план забудови міста, визначив Хрещатик як майбутню головну вулицю Києва. За його проектами в місті збудували новий центр губернської адміністрації на Печерську, перший у Києві будинок театру на Хрещатику, Контрактовий дім на Подолі й перебудували Гостинний двір.

Найбільшою спорудою Києва того часу стала створена в 1839–1843 рр. за проектом архітектора **Вікентія Беретті** (1781–1842) будівля університету Св. Володимира. У Харкові за проектом архітекторів Є. Васильєва і О. Тона в 1824–1833 рр. спорудили високу дзвіницю Успенського собору.

У Наддніпрянщині з'являються нові палацово-паркові комплекси, що склалися з розкішних будинків знаті, оточених мальовничими парками. Ці парки називали пейзажними, або англійськими, за країною їх виникнення. У 1799–1803 рр. у мальовничій місцевості над р. Сейм у Батурині за проектом Ч. Камерона збудували палац К. Розумовського. У селі Сокиринці на Чернігівщині в маєтку П. Галагана у 1829 р. спорудили палац у стилі класицизму.

Світову славу завдяки своїй красі здобули декоративно-пейзажні парки «Олександрія» (1797–1829) у Білій Церкві та «Софіївка» на околицях Умані.

Багато визначних архітектурних пам'яток цієї доби на західноукраїнських землях було зосереджено у Львові. Це будівлі «Оссолінеуму» (1827 р.), ратуші на площі Ринок із високою вежею та годинником (1835 р.), міського театру (1842 р.) та кількох житлових будинків. Більшість споруд було створено за проектами німецьких архітекторів. На Буковині визначною архітектурною пам'яткою того часу стала збудована в Чернівцях за проектом А. Микулича міська ратуша із 45-метровою вежею (1843–1847 рр.).

Братський Богоявленський монастир на Подолі, вид на серед. XIX ст.

«Софіївка» (сучасний вигляд)

Ратуша в Чернівцях

Парк «Софіївка», створений в маєтку графа Потоцького на околицях Умані для його коханої дружини, виявився єдиним серед тогочасних парків, де не було палацу. Руками графських кріпаків побудовано чотири штучні озера, з'єднаних підземними каналами, зроблено готи, лабіринти, скелі з великих каменів, численні павільйони та містки. У зеленому оточенні дерев, завезених із Європи та Америки, було встановлено мармурові копії відомих античних статуй. Романтичну атмосферу парку підкреслювали назви його будов: павільйон Флори в кінці каштанової алеї, грот Венери, Рожевий павільйон на острові закоханих та ін.

ВИСНОВКИ

У розвитку театрального мистецтва відбувався перехід від кріпацького та аматорського театрів до професійного. Музична культура цього періоду розвивалася доволі повільно. Однак здобутки музичного мистецтва створили підґрунтя для розвитку українського національного напрямку в другій половині століття. В українському живопису митці, спираючись на традиції європейських майстрів, виробляли власний стиль. Поряд із мистецтвом портрета розвивалися побутовий, історичний та пейзажний жанри. В образотворчому мистецтві України під імперським пануванням відбуваються процеси

ВИСНОВКИ

культурної асиміляції: українські митці працюють в імперських столицях, а в Україні — російські та німецькі майстри.

Основними здобутками архітектури стали планова забудова міст, створення єдиних ансамблів вулиць і площ, видатні палацово-паркові ансамблі.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. У якому місті Наддніпрянщини виник перший професійний театр?
2. Назвіть перші українські п'єси для театру, написані І. Котляревським.
3. Які інструменти входили до складу «троїстих музик»?
4. Що таке реалізм?
5. Які будівлі було споруджено за проектами архітектора А. Меленського?
6. Якими були особливості розвитку театрального мистецтва?
7. Охарактеризуйте розвиток музичного мистецтва.
8. Назвіть відомих художників цього періоду. Яким був їхній внесок у розвиток живопису?
9. Охарактеризуйте досягнення тогочасної архітектури на українських землях.
10. Завершіть складання таблиці «Культура України кінця XVIII — першої половини XIX ст.».

ПРАКТИЧНА РОБОТА . ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ НАПРИКІНЦІ XVIII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Мета: на підставі аналізу наведеного тексту визначити, що залишилося незмінним, а що зазнало змін у повсякденному житті українців наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

Хід заняття

1. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом.
2. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.
3. Зробіть висновки відповідно до мети практичного заняття.

Менталітет — спільне світосприйняття, світобачення, самоусвідомлення, спосіб мислення, поведінки й національного характеру, притаманні певному народові.

Повсякденне життя українців

1. Людина і довкілля

Українські землі розташовані в південно-східній частині Європи. Майже дві третини українських земель становили родючі чорноземи, які були головним багатством народу й водночас причиною зазіхання на них сусідів.

Господарювання впливало також на суспільне життя населення. Родючі ґрунти дозволяли українським селянам успішно вести одноосібні господарства, на відміну від їхніх північно-східних сусідів-росіян, де бідні ґрунти й суворий клімат змушували селян об'єднувати свої зусилля для спільної праці.

Переважну більшість українського народу наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. становили селяни, які здавна працювали на землі, жили в невеликих мальовничих селах і не квапилися змінити їх на міські оселі. Розгортання промислової революції спричинило певні зміни у складі населення українських земель, однак і наприкінці XIX ст. селяни становили тут більшість.

2. Менталітет українського народу

Упродовж тривалого часу під впливом різноманітних природних та історичних чинників формувалася менталітет українського народу.

Українці здавна займалися землеробством, з особливою шаную ставилися до матері-землі, яка була їхньою годувальницею. Притаманні українському менталітетові пошана до матері й турбота про рідну землю об'єднувалися в одне ціле й ототожнювалися з любов'ю до Батьківщини.

Із листа російського державного діяча графа Віктора Кочубея, сина Генерального судді Гетьманщини Василя Кочубея, до малоросійського генерал-губернатора Миколи Рєпніна

«Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж будь-хто інший... Мов ставище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю турботи ваших губерній (Наддніпрянської України. — Авт.) під кутом зору спільних інтересів усього нашого суспільства. Малоросійські погляди мене не обходять».

- ?** 1. Як автор листа ставиться до своєї Батьківщини та її інтересів? 2. На підставі документа зробіть висновок про те, у чому проявлялася «малоросійська ментальність».

Розташування українських земель на межі впливу християнського й мусульманського світів спричинило формування в населення двох основних типів реакції на навколишні реалії. Загроза поневолення і втрата рідної землі штовхала найрішучіших присвячувати життя захисту рідної землі. Саме з них сформувалося українське козацтво. Іншим типом українців були ті, хто намагався пристосуватися до складних умов життя. Вони навчилися жити під владою загарбників, приховуючи свої

думки й почуття. Саме звідси бере початок бажання українців пристосуватися до будь-якої влади.

Після включення Наддніпрянщини до складу Російської імперії серед колишньої козацької старшини набула поширення т. зв. «малоросійська ментальність».

Після зрівняння їх у правах із російським дворянством, прагнучи зробити кар'єру, вони за всяку ціну намагалися забути своє козацьке походження.

До будь-яких спроб обстоювати права українців під владою імперії охоплені «малоросійством» дворяни ставилися вороже, не бажаючи втратити свої привілеї. Однак варто зазначити, що біля витоків українського національного відродження на Лівобережжі були також вихідці з малоросійського дворянства.

На західноукраїнських землях під владою австрійських Габсбургів набуло поширення т. зв. «рутенство».

Малоросійство — комплекс провінціалізму серед значної частини українців, зумовлений тривалим перебуванням їхніх земель у складі Російської імперії.

Рутенство — сукупність настроїв і поведінки, пов'язаних із прихильним ставленням до австрійських Габсбургів.

Західні українці, яких раніше поляки презирливо називали народом «хлопів і попів», були вдячні австрійській владі за ті зміни, які вона здійснила на їхніх землях. Вони всіляко підтримували віденський уряд, із подякою сприймали все, що надавала влада й упродовж тривалого часу не висували власних вимог. «Рутенство», з одного боку, гальмувало розвиток національної свідомості західних українців і допомагало австрійцям зміцнювати свою владу в краї, з другого — було історично обумовленим наявною ситуацією, оскільки, задовольняючи деякі потреби українців, австрійці намагалися послабити вплив поляків у Галичині, угорців — у Закарпатті й румунів — у Північній Буковині.

3. Традиційні види господарської діяльності українців

Українці здавна займалися землеробством, скотарством, городництвом, садівництвом, бджільництвом, мисливством і рибальством.

У землеробстві зберігалася трипільна система. Вирощували жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо. Збирали врожай вручну за допомогою коси й серпа.

У більшості господарств залежно від достатку тримали волів, коней, корів, овець, свиней, кіз, різну птицю. На Півдні випасали отари тонкорунних овець-мериносів і табуни коней. Овець розводили також у галицькому Прикарпатті, Закарпатті та Північній Буковині.

Городництво було переважно жіночою справою. Город української господині не можна було уявити без соняхів і кукурудзи, що були завезені до України з Америки. У першій половині XIX ст. на Півдні з'явилися помідори, які згодом поширилися й на

інші регіони. У 1764 р. на українських землях з'явилася картопля. Ця південноамериканська культура швидко завоювала прихильність українців і стала для них «другим хлібом».

Невід'ємним складником українського пейзажу був «садок вишневий коло хати». Великі й малі сади оточували селянські хати, закладали їх при монастирях і поміщицьких маєтках. Скрізь вирощували яблука, груші, вишні, сливи, на Півдні — черешні, горіхи, абрикоси, персики, у Причорномор'ї та Закарпатті — виноград.

Бджільництво завжди відіграло значну роль у господарстві українців. Справжню революцію у бджільництві здійснив український учений П. Прокопович, який у 1814 р. винайшов рамковий вулик.

Упродовж XIX ст. риба, як і раніше, посідала чільне місце у харчовому раціоні українців. Після приєднання Російською імперією Причорномор'я тут стали виникати приватні риболовецькі артілі, що ловили осетрів, судаків, лящів, тараню тощо. Звідти чумацькі валки везли солону і в'ялену рибу до інших українських регіонів. Для незаможних верств населення риболовля ставала засобом збагачення харчового раціону, а для інших — однією із форм проведення дозвілля.

4. Поселення й житло

Міста, містечка, великі й малі села створювали те неповторне тло, на якому розгорталися події «українського XIX століття». Оскільки більшість українського населення становили селяни, то міста й містечка були переважно невеликими адміністративними й торговельними центрами для найближчих околиць. На початку XIX ст. у Полтаві налічувалося близько 1 тис. будинків, між ними лише два-три кам'яні. Під імперською владою вигляд багатьох міст зазнав змін. У кожному губернському й повітовому місті з'явився адміністративний центр із площею, навколо якої розміщувалися адміністративні установи. Їх вигляд відрізнявся від будівель, зведених в українському стилі.

Кожне місто складалося з центру, яким найчастіше був замок або фортеця, прилеглих кварталів та околиць. Утім, у XIX ст. на місці давніх напівзруйнованих фортець, потреби в яких уже не було, поставали нові вулиці й місця для прогулянок. Наприклад, у Львові під давнім Високим замком створили парк, що дістав від нього свою назву. Передмістя поступово об'єднувалися з містами, а давні шляхи ставали міськими вулицями. Центрами міського життя були церкви і, звісно, базари.

*Петрівська площа в Полтаві.
Гравюра середини XIX ст.*

Спираючись на малюнок, визначте, що у вигляді міста залишилося традиційне, а що нове.

*Житловий комплекс.
Київщина*

*Село в XIX ст. Картина
С. Васильківського. 1885 р.*

Зовнішній вигляд будинку свідчив про заможність і вподобання господаря. Зовні стіни фарбували, прикрашали різьбою, у вікна інколи вставляли кольорове скло, робили ганки. Усередині будинки заможних господарів були багатокімнатними, мали за європейською модою парадні зали, вітальні, кімнати для гостей і слуг, кабінет господаря, спальню, кухню тощо. Оселі ж міської бідноти своїм виглядом залишалися майже незмінними від попередніх часів і нагадували сільські хати, оточенігородами й садами.

Українські села, що були переважно більшістю поселень, органічно «вписувалися» в місцевий ландшафт. Народне житло — сільська хата — у кожному регіоні мало свої особливості. Хата була уособленням спадковості традицій, уявлень про красу й потребу життя в гармонії з природою українського народу.

Підпорядкування імперській владі вплинуло й на вигляд українського села. Особливо це було помітно у Наддніпрянщині. За розпорядженнями російської влади села впорядковували за єдиним шаблоном. У центрі мав розташовуватися майдан, від якого розходилися вулиці до околиць. На ньому селянам оголошували розпорядження влади. На західноукраїнських землях австрійська влада, як правило, не змінювала зовнішнього вигляду сіл.

5. Одяг, їжа, напої

У першій половині XIX ст. для одягу населення українських земель характерним було поєднання народних традицій, яких дотримувалася більшість селянства, і впливів європейської моди, що їх охоче наслідували міщани й заможні верстви суспільства. Однак значна частина української еліти Наддніпрянщини не забувала народних традицій. Вплив європейського романтизму і початки українського національного відродження спричинили звернення її представників до народних традицій в одязі. Народне вбрання користувалося серед них популярністю й було своєрідним відображенням пробудження національної свідомості українських патріотів.

*Одяг в Наддніпрянщині
XIX ст.*

Повсякденними стравами українців у XIX ст. були, як і колись, борщ, пшоняний куліш, різні каші, галушки, вареники, картопля, вівсяний кисіль. Страви з птиці готували переважно в неділю, а з м'яса — лише на свята. Варені та смажені яйця теж були прикметою святкового столу. В піст до столу часто подавали рибну юшку, а на свята пекли пироги з рибою.

Із напоїв домашнього виробництва найпоширенішими були узвари зі свіжих та сушених фруктів і квас. Хмільний мед і пиво в цей період залишалися на святковому столі, проте наприкінці століття їх готували вже рідше. Українці полюбили виготовляти різноманітні наливки й настоянки. Утім, пияцтва фактично не існувало, оскільки його суворо засуджували. На свята випивали лише два-три келишки для настрою. Серед можливих верств був поширений чай. Селяни заварювали й пили настої цілющих рослин, а то й просто вишневі та малинові гілки. На західноукраїнських землях у XIX ст. з'явилася кава, проте цей дорогий напій пили переважно заможні люди.

6. Шлюб і сім'я. Становище жінки

У цей період сім'я зберігала важливе значення для українців. Вона разом із сільськими й міськими громадами, православною й греко-католицькою вірами належала до тих основних бастионів, де плекалася й захищалася етнічна свідомість, мова та інші складники традиційної народної культури. Основним регулятором сімейних відносин залишалося давнє звичаєве право — неписані народні традиційні норми, якими у багатьох випадках змушені були рахуватися церква й державні установи. Зокрема, традиціями звичаєвого права освячувалася підлеглисть жінки чоловікові, але заперечувалися нерівноправність, зловживання, передбачалося право на майно сім'ї тощо. Чимало історичних матеріалів свідчать, що навіть в умовах традиційної української патріархальної сім'ї, тобто верховенства в ній батька, чоловіка, жінка була в ній першою особою. Сім'я виховувала дітей, прищеплювала їм трудові навички, здатність боронити себе й рідну землю. Звичаєво-правовими настановами утверджувалися чистота й цілісність сім'ї, любов і шанобливе ставлення до батьків, піклування про дітей,

*Тадеуш Рибковський.
Гуцульське весілля*

*Микола Пимоненко.
Весілля у Київській губернії. 1891 р.*

Т. Шевченко. Сім'я. 1843 р.

засуджувалася подружнн невірність і будь-які інші порушення традиційних моральних засад сімейного співжиття.

У цей період в українців існували два типи сімей: малі та великі.

Мала сім'я — сім'я, що складалася з однієї шлюбної пари (або одного з батьків) із неодруженими дітьми (або без дітей). Велика сім'я — сім'я, що складалася з кількох шлюбних пар різних поколінь, які жили разом і вели спільне господарство.

Існування великих сімей зумовлювалося не лише традицією, а й економічними причинами: спільними зусиллями було легше вести господарство, сплачувати податки тощо. Внутрішні конфлікти призводили до розпаду сім'ї, виокремлення з неї окремих малих сімей. Основними причинами таких процесів були розвиток товарно-грошових відносин і проникнення капіталізму на село, поглиблення соціальної диференціації, послаблення колективістських тенденцій і наростання індивідуалістичних. Найдовше великі сім'ї зберігалися у Карпатах, на Закарпатті та Поліссі.

Найпоширенішою в Україні у XIX ст. була повна мала сім'я (подружжя й неодружені діти). Бездітне подружжя найчастіше всиновлювало дитину із сім'ї родичів, де було багато дітей.

Однією з найголовніших подій у житті українців вважалося одруження. У XIX ст. майже на всій території України шлюбним віком вважалося (юридично) досягнення 16-ти років для дівчини й 18-ти — для хлопця. Шлюб як акт створення нової сім'ї юридично санкціонувався в зазначений час церковним вінчанням і відповідними записами в актах світської влади. Завершальним актом укладання шлюбу вважалося весілля, обряд якого сягав дохристиянської давнини. Вважалося, що одружені могли починати спільне життя й ставали законним подружжям лише після весілля.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Яка соціальна група становила більшість українських земель?
2. *Обговоріть у групах.* Як природне середовище впливало на життя українців?
3. Що таке менталітет? Які зміни відбувалися в менталітеті українців у XIX ст.?
4. Що таке «малоросійство», «рутенство»? Що спільного і відмінного?
5. Як розвивалися в цей період традиційні види господарської діяльності українців?
6. Коли на українських землях почали вирощувати картоплю? Який вплив це мало на розвиток господарства?

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

7. Визначте спільне й відмінне у харчовому раціоні українців у XIX ст. й тепер. Назвіть найпоширеніші страви повсякденного раціону українців.
8. Як змінився вигляд поселень і житла на українських землях?
9. Охарактеризуйте шлюбно-сімейні традиції тогочасних українців.
10. Відвідайте місцевий краєзнавчий музей і підготуйте повідомлення про повсякденне життя населення вашого регіону в першій половині XIX ст.

§ 12. НАШ КРАЙ

НАПРИКІНЦІ XVIII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Схема опрацювання матеріалу

<p>Наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. регіон, у якому ви проживаєте, перебував у складі Російської або Австрійської імперій</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Покажіть на карті населений пункт, у якому ви проживаєте. До якого району, області він належить? 2. На території якого історико-етнографічного регіону він розташований? 3. Охарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою цього регіону на початку XIX ст. 4. Які населені пункти існували на той час у вашому регіоні? Порівняйте їх із тими, що існують зараз. Чи зазнали змін їхні назви, розміри? 5. Чи є у вашому краї населені пункти, які виникли наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.? Назвіть їх і поясніть походження назв. 6. Яким був етнічний і соціальний склад населення вашого краю наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.?
<p>Чимало змін відбувалося в господарському житті українських земель цього періоду</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Що ви знаєте про особливості розвитку сільського господарства краю в ті часи? 2. Які сільськогосподарські культури переважно вирощували тоді у вашому регіоні? 3. Яким був стан промисловості й торгівлі? 4. Визначте спільне й відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами України цього періоду. 5. Що вам відомо про соціальне становище в краю й соціальні протести населення? 6. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про побут і повсякденне життя населення краю наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.

<p>Кінець XVIII — перша половина XIX ст. стала добою формування багатьох нових явищ у культурному та духовному житті населення українських земель</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Що ви знаєте про вірування, звичаї і традиції населення вашого краю? 2. Які події, пов'язані з українським національним відродженням, відбувалися на території краю? 3. Назвіть відомих діячів української культури цього періоду, які походили або проживали в краї. Яким був їхній внесок у розвиток культури? 4. Які пам'ятки культури кінця XVIII — першої половини XIX ст. є у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них. 5. Які церковні споруди, збудовані в той час, збереглися на території вашого краю? 6. Визначте спільне та відмінне у духовному й культурному житті мешканців краю порівняно з іншими регіонами України цього періоду. 7. У яких творах української літератури розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, в якому він розташований? Яку інформацію про тогочасні події і життя населення можна отримати з них?
---	--

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «КУЛЬТУРА УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII — В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.»

1. Складіть перелік подій, що характеризують культурне й духовне життя українських земель кінця XVIII — першої половини XIX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Назвіть імена видатних культурних діячів цього періоду. В чому ви вбачаєте їх внесок в українську та світову культуру?
3. Поясніть значення понять і термінів «класицизм», «романтизм», «реалізм».
4. Визначте і охарактеризуйте процеси, які відбувалися в українській культурі цього періоду.
5. Охарактеризуйте особливості розвитку релігійного життя тогочасних українців.
6. Виконайте завдання за контурною картою:
  - а) покажіть міста, в яких діяли гімназії;
  - б) визначте міста, де працювали вищі навчальні заклади. Яку назву вони мали й коли виникли?;
  - в) покажіть місця виникнення перших українських професійних театрів;
  - г) визначте місця діяльності наукових товариств і центрів. Укажіть їх назви і дати утворення;
  - д) покажіть регіон українських земель, де українці мали змогу навчати дітей рідною мовою у початковій школі.
7. Порівняйте ідеї та цінності тогочасної української культури із сучасними культурними ідеями та цінностями українців.
8. Складіть опис однієї з пам'яток культури України цього періоду.
9. Підготуйте презентацію на 12 слайдів за темою «Культура України наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.».

РОЗДІЛ IV

Наддніпрянська Україна в другій половині XIX ст.

У цьому розділі ви дізнаєтеся про:

- ▶ плани великих держав щодо українських земель;
- ▶ особливості реалізації реформ 1860–1870-х рр. в Наддніпрянській Україні та їх наслідки;
- ▶ особливості процесів модернізації сільського господарства і промисловості;
- ▶ зародження і розвиток громадівського руху, його здобутки;
- ▶ національне відродження і національний рух кримськотатарського народу.

§ 13. НАДДНІПРЯНЬСКА УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати місце українських земель у системі міжнародних відносин другої половини XIX ст.;
- ▶ описувати та характеризувати події Кримської війни та їх вплив на Україну.

1. Якими були місце і роль Наддніпрянської України в міжнародних відносинах першої половини XIX ст.? 2. Якими були наслідки російсько-турецьких війн, що відбувалися наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.? 3. Як Російська імперія використовувала людський та економічний потенціал Наддніпрянщини для здійснення своєї експансіоністської політики у першій половині XIX ст.?

1. Українське питання в контексті європейської міжнародної політики

Протягом першої половини XIX ст. Російська імперія вже приєднала до себе значні території на заході і півдні: Грузію і частину Закавказзя, Бессарабію, Фінляндію, центральну Польщу. Після перемоги над військами Наполеона Російська імперія стала «жандармом Європи» — силою, яка прагнула контролювати європейську політику. Владна верхівка імперії прагнула і далі розширювати свій вплив на захід. Для того,

М. Дмитрієв. Переправа російських солдатів через Дунай. 1883 р.

щоб досягнути цієї мети, російський імператор планував захопити європейські володіння Османської імперії, здобути контроль над протоками між Чорним та Середземним морями і таким чином здобути відкритий доступ до акваторії Середземного моря. Європейські політики вбачали в цих планах велику небезпеку. Вони готували різноманітні проекти, які б завадили їх виконанню.

То ж коли у 1853 р. Російська імперія розпочала чергову війну проти Османської імперії, що отримала назву Кримської, деякі впливові пруські політики стали відверто висловлюватися, що корисною Пруссії буде «тільки така політика, яка приведе до розчленування та ослаблення Росії». Їх ідеї полягали у тому, аби відібрати у Російській імперії Фінляндію, землі Балтії, Польщу, Південну Україну та Бессарабію. Ці плани засвідчили розуміння європейськими політиками того, що українські землі не є суто російським краєм.

Політики інших європейських країн теж почали цікавитися долею українського народу. У 1869 р. французький політик, близький приятель імператора Наполеона III сенатор К. Делямар вніс до французького сенату петицію стосовно прав українців — «15-мільйонного європейського народу, забутого історією».

Наступного разу «українське питання» повернулося до німецької політики в часи, коли «залізний» канцлер Отто фон Бісмарк – творець об'єднаної Німеччини — став домагатися для своєї країни гідного місця в європейській політиці. Він ініціював в одному з німецьких журналів появу статті, де описувалися плани відторгнення від Російської імперії її західних володінь. У ній зверталася увага і на українські землі, де планувалося створити окрему державу — Київське королівство, правителем якої мав стати представник династії Габсбургів.

Австро-угорські високопосадовці підтримали цей план. «Українське питання» поступово перетворювалося з проблеми внутрішнього життя Австро-Угорщини, Німецької та Російської імперій у складову європейської геополітики.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у Європі склалися два протиборчі військово-політичні блоки держав: Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) та Антанта (Англія, Франція, Росія). Країни Троїстого союзу позитивно ставилися до

українського національного руху, оскільки вбачали в ньому інструмент ослаблення свого суперника.

Отже, впродовж другої половини XIX ст. «українське питання» час від часу ставало складником європейської міжнародної політики. Це був один з чинників, який європейські політики прагнули використати у боротьбі з Російською імперією.

? Що таке «українське питання» у міжнародних питаннях?

2. Кримська війна 1853–1856 рр.

Як вже згадувалося у попередньому пункті параграфа, в середині XIX ст. Російську імперію називали «жандармом Європи». Приводом до цього стало те, що під час революційних подій 1848–1849 рр., відомих як «Весна народів», російський імператор допоміг Габсбургам зберегти владу, ввівши свої війська на територію Австрійської імперії і таким чином придушивши революцію в Угорщині. Спираючись на це, російський імператор Микола I дедалі наполегливіше намагався вирішити на свою користь питання перерозподілу європейських володінь Османської імперії, яку він називав «хворою людиною Європи».

Відсутність зовнішньої підтримки не завадила Миколі I у 1853 р. розпочати війну з Османською імперією. Завдяки цій війні царизм планував зміцнити вплив Російської імперії на Близькому Сході та Балканах, встановивши російський протекторат над Дунайськими князівствами (Молдавією та Валахією), Болгарією та Сербією, а також взяти під свій контроль протоки, що з'єднують Чорне та Середземне моря.

У червні 1853 р. раптово, без оголошення війни, окупував залежні від Османської імперії Дунайські князівства Молдавію та Валахію.

Військові дії відбувались на Кавказі, на придунайських землях, у Криму та гирлі Дніпра. На початку війни дії російських військ були успішними. Їм вдалося розбити османські сили на Закавказзі, здобути морську перемогу у битві у Синопській бухті і таким чином вийти до кордону з Болгарією. Але втрутилися Англія і Франція. Згодом до них приєдналися Австрійська імперія та Сардинське королівство.

Синопська битва

Під тиском цих об'єднаних сил влітку 1854 р. російська армія покинула окуповані раніше території Молдавії і Валахії, і їх місце одразу зайняли австрійські війська.

Англія і Франція поставили собі за мету знищити російський Чорноморський флот. Для цього на початку вересня англо-французькі війська заблокували чорноморські порти і висадилися у Криму, а також взяли в облогу базу російського флоту — Севастополь.

В обороні Севастополя брали участь сформовані у Наддніпрянській Україні Одеський, Полтавський, Кременчуцький, Житомирський, Подільський і Волинський

Битва під Балаклавою

полки. За значної чисельної переваги союзників і гострої нестачі боєприпасів вони протрималися 349 днів. Проте численні військові подвиги, загибель багатьох солдатів і офіцерів виявилися марними. Здійснена у лютому 1855 р. спроба російських військ проврати облогу була невдалою. У серпні 1855 р. англо-французькі війська остаточно розбили оборону міста, тож його захисники, затопивши рештки кораблів Чорноморського флоту, були змушені залишити Севастополь.

Прикордонну смугу від Одеси до гирла Дунаю обороняли три полки Дунайського козацького війська. Оборону самої Одеси також керував наказний отаман дунайських козаків. Особливо відзначилися нащадки козаків-задунайців під час оборони міста у квітні 1854 р. Спільно із залогою міста вони вели двобій з англо-французькою ескадрою та взяли участь у захопленні англійського пароплава «Тигр». Гармата з англійського фрегата донині прикрашає Приморський бульвар Одеси.

Поразка Російської імперії у Кримській війні була зумовлена перш за все її технічною та технологічною відсталістю. озброєння російської армії значно поступалося за своїми технічними характеристиками військам союзників. Англія та Франція мали на озброєнні кораблі з паровим двигуном, тоді як російський флот складався з вітрильників. Відсутність парового флоту та залізниць унеможливлювало забезпечення армії всім необхідним.

Після закінчення бойових дій у 1856 р. було укладено Паризький договір, згідно з яким Російській імперії заборонялося мати на Чорному морі флот, прибережні укріплення та арсенали. З іншого боку, ця поразка стала причиною усвідомлення російськими урядовцями глибоких внутрішніх проблем імперії та в подальшому стала поштовхом до великих реформ 1860-х років.

? Яка подія була ключовою у Кримській війні?

3. Вплив війни на становище у Наддніпрянській Україні

У Кримській війні Наддніпрянська Україна постійно була близьким запіллям воєнних дій. Це не могло не вплинути на мешканців краю, з яких набирала рекрутів російська армія. Всього із Наддніпрянщини до її лав було забрано 750 тис. осіб. Негативного впливу зазнало і господарство. Через українські землі пролягали основні шляхи переміщення частин російської армії до театру воєнних дій. Усе необхідне для потреб армії на шляху її просування реквізувалось у місцевого населення.

На Півдні, який був прифронтовою зоною, оголосили воєнний стан. На фронт просувалися військові частини, вози зі зброєю та боєприпасами, а звідти поверталися підводи, завантажені пораненими й покаліченими солдатами. Величезний тягар війни руйнував економіку Півдня. Почалися стихійні бунти. Квітучий раніше Крим став великою пусткою, що нагадувала цвинтар. Російські військові, підозрюючи місцевих татар-мусульман у симпатіях до турків, знущалися над ними, виганяли з їхніх осель, примушували залишати Крим або вбивали. Політика імперії на півострові була спрямована на те, щоб під приводом воєнних дій очистити Крим від некорисного для неї елементу, яким були кримські татари.

Водночас у губерніях Наддніпрянщини, розташованих поряд з австрійським кордоном, за наказом імперського уряду розпочали підготовку до можливого несподіваного нападу. Селян Волинської та Подільської губерній було змобілізовано до цілодобового чергування, на випадок евакуації, разом із підводами.

Відчували тягар війни і робітники промислових підприємств. Луганський чавуноливарний завод постачав російській армії артилерійські снаряди. Шосткинський пороховий завод за роки війни збільшив обсяг своєї продукції у шість разів. Для праці у польових лазаретах Півдня скеровували лікарів з інших губерній Наддніпрянщини. Попри офіційну пропаганду, що війна є всенародною справою всього населення, серед різних станів українського суспільства дедалі більше поширювалося негативне ставлення до безглуздості цього конфлікту.

? Які українські землі зачепила Кримська війна?

4. Селянський рух під час Кримської війни

Наприкінці війни у Наддніпрянській Україні відбувалися численні виступи селян.

Приводом до селянських заворушень стало оголошення імперського маніфесту від 29 січня 1855 р. про формування «рухомого суходільного ополчення», а також отримане київським генерал-губернатором від військового міністра розпорядження організувати чотири кінні козачі полки. Для українських селян слова «ополченець» і «козак» були тотожними поняттям «вільна людина». Серед них поширювалися чутки, що тих, хто запишеться в козаки, звільнять від кріпосної залежності.

Особливого поширення рух набув у Київській губернії, звідки й виникла його назва — «**Київська козаччина**». Спричинило це те, що на Київщині зосереджувалася

*Солдати — захисники Севастополя.
Малюнок В. Тімма. 1855 р.*

Копання окопів

Т. Шевченко.
Покарання
шпигунцями. 1856 р.

найбільша у Наддніпрянській Україні кількість кріпаків — понад 1 млн осіб. Рух охопив повіти, в яких проживало близько 180 тис. селян-кріпаків. Для придушення «Київської козаччини» російському уряду довелося використувати значну кількість регулярних військ.

Останнім етапом пов'язаного з війною селянського руху став похід селян «у Таврію за волею». Спричинили його чутки про те, що для заселення Криму, спустошеного внаслідок виселень татар, російський уряд закликає переселятися туди всіх охочих, яким буде обіцяно волю і землю.

Навесні і влітку 1856 р. розпочалося масове стихійне переселення селян, які з усім своїм скарбом рушали до Перекопа. На боротьбу з переселенцями уряд спрямував кілька дивізій та полків регулярної армії, створив заслони і перекрив шляхи через Перекоп. Лише за допомогою кривавих екзекуцій з великою кількістю вбитих і поранених військові команди наприкінці 1856 р. придушили селянський рух.

Кримська війна значно вплинула на соціально-економічне становище у Наддніпрянській Україні. Вже вкотре український народ відчув на собі всі «принади» перебування під імперською владою «православних братів».

? Які селянські рухи спалахнули в роки Кримської війни?

ВИСНОВКИ

В умовах відсутності власної державності українські землі вкотре ставали об'єктом міжнародних відносин.

Війни, що їх вели імперії для реалізації своїх амбіцій, важким тягарем лягали на плечі населення. Особливо це відчували на собі українці, які мешкали близько від лінії фронту.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Розкрийте місце і роль українського питання у європейській міжнародній політиці другої половини XIX ст.
2. Що спричинило чергову війну Російської імперії проти Туреччини?
3. Як розгорталися основні події Кримської війни?
4. Охарактеризуйте вплив війни на становище у Наддніпрянській Україні.
5. Якими були особливості селянського руху «Київська козаччина»?
6. Порівняйте місце і роль Наддніпрянської України в системі міжнародних відносин першої та другої половини XIX ст. Визначте спільні та відмінні риси.
7. *Робота у групах.* Чи могла Україна у роки Кримської війни вибороти державну незалежність?
8. Використавши додаткову літературу, складіть розповідь на тему «Оборона Севастополя».

§ 14. ВПЛИВ ІМПЕРСЬКИХ РЕФОРМ 60–70-х рр. НА РОЗВИТОК НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначити причини і передумови реформування аграрних відносин;
- ▶ розповісти про зміст селянської і аграрної реформ;
- ▶ характеризувати зміни, що були зумовлені реформами;
- ▶ визначати суть і наслідки земської, міської, фінансової, судової, військової, освітньої і цензурної реформ.

1. Що таке кріпацтво? 2. Чому існування кріпосного права заважало подальшому соціально-економічному розвитку Наддніпрянщини?

1. Особливості економічного розвитку Наддніпрянщини напередодні реформи 1861 р.

Наприкінці 50-х рр. Наддніпрянська Україна була найбільш економічно розвинутим регіоном Російської імперії. Проте подальшому економічному розвитку дедалі більше перешкоджало існування кріпосного права. Розвиток промисловості стримували відсутність ринку вільнонайманої робочої сили та вузький попит на промислову продукцію. Існування кріпацтва заважало також процесові розпарування селянства та формуванню суспільних верств селян-підприємців і сільських найманих робітників.

У другій половині XIX ст. у господарстві Півдня провідне місце замість вівчарства посіло вирощування пшениці на експорт. У великих селянських господарствах використовувалась праця вільнонайманих робітників. Лівобережжя було віддаленим від чорноморських портів, через які збіжжя продавалось за кордон. Тому в південній частині регіону головним джерелом прибутків стало тваринництво, а в північній — тютюнництво й льонарство.

Володарі маєтків Правобережжя спеціалізувалися на вирощуванні зерна, яке продавали через чорноморські порти. У цих маєтках працювали кріпаки. Власники маєтків часто відбирали землю у селян, що спричинило появу великої кількості безземельних кріпаків. Їх працю власники маєтків використовували на бурякових плантаціях та цукрових заводах, тому що на той час на цукор існував великий попит.

Згодом будувати цукрові заводи почали купці. Однак вони не мали можливості використовувати безкоштовну працю кріпаків, тому почали наймати робітників.

Подальшому розвитку підприємництва заважало те, що для цього потрібні були наймані і навчені робітники, яких не вистачало через те, що більшість селян на Наддніпрянщині була кріпосною і, відповідно, не могла обирати собі місце життя та роботи. Отже, розвиток економіки вимагав ліквідації кріпацтва.

? Які нові явища з'явилися в економічному розвитку Наддніпрянщини напередодні реформ?

Харківщина.
Листівка 1856 р.

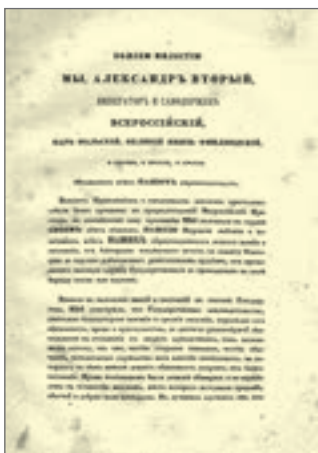
2. Передумови проведення селянської реформи

Великі реформи 60–70-х рр. XIX ст. у Російській імперії мали характер запізнилої модернізації, здійсненої під тиском обставин. До її здійснення імперську владу підштовхнуло декілька історичних передумов.

- Існування кріпосного права стримувало модернізацію, в той час як економіка Європи розвивалась семимильними кроками. Це загрожувало імперії перетворенням на другорядну країну, про що промовисто свідчила її поразка у Кримській війні. До того ж приклад Півдня України переконливо засвідчував переваги вільнонайманої праці.
- Наприкінці Кримської війни в українських губерніях зріс селянський рух, існувала велика загроза соціального вибуху. Також постійно лунали вимоги звільнення селян з боку всіх опозиційних царизмові організацій, впливи ліквідації кріпацтва на західноукраїнських землях у 1848 р. — все це також сприяло перетворенню проблеми скасування кріпацтва в нагальну потребу подальшого розвитку імперії.
- Кріпосне право за формою і змістом надто скидалося на рабство. Аморальність володіння «хрещеною власністю» засуджувалася переважною більшістю суспільних верств суспільства. До того ж приклад європейських монархій, у яких ліквідували кріпосне право, засвідчував, що цей акт не похитнув тронів монархів, а навпаки, зміцнив їх і відкрив можливості прискорення соціально-економічного розвитку.

? Які передумови проведення реформ?

3. Особливості здійснення реформи 1861 р. у Наддніпрянській Україні

Маніфест «Загальне положення про селян, звільнених від кріпосної залежності»

У 1857 р. було створено комісію з підготовки реформи. Ніхто з її членів не сумнівався у необхідності скасування кріпацтва, але гострі суперечки точилися довкола способу втілення у життя цієї зміни. Ліберальні члени комісії пропонували звільнити селян і надати їм землю, а консервативні погоджувалися на звільнення селян лише без наділення землею. Підготовка селянської реформи тривала п'ять років. Нарешті **19 лютого 1861 р.** Олександр II підписав «Положення», що містили 17 законодавчих актів реформи та маніфест про скасування кріпосного права, найважливішими з яких були «Загальне положення про селян, звільнених з кріпосної залежності» та чотири місцеві положення для окремих регіонів імперії.

Законодавчі акти селянської реформи розв'язали такі основні питання:

- скасування кріпосного права та визначення нового правового статусу селян;
- організацію селянського самоуправління;
- створення інституту мирових посередників;
- наділення селян землею;
- визначення повинностей тимчасово зобов'язаних селян;
- викуп землі селянами.

Одразу після публікації маніфесту селяни отримували особисту свободу. Оголошувалося, що відтепер колишні кріпаки є вільними сільськими обивателями і мають громадські права — одружуватися, самостійно укладати майнові угоди, виступати від свого імені в суді, відкривати торговельні й промислові підприємства, набувати нерухоме майно тощо. Але все ж вони залишалися нижчим податним станом, вимушені були нести подушну та інші грошові й натуральні повинності.

*Засідання комісії
з підготовки реформи*

↑ Які питання викликали суперечності в комісіях із підготовки селянської реформи?

Головним у реформі було питання земельної власності. «Положення» визнавало поміщиків власниками всієї землі, в тому числі і селянських наділів. Щоб стати власником свого наділу землі, селянин повинен був викупити її у землевласника із відсотками впродовж 49-ти років.

До здійснення операції викупу селянин вважався тимчасово зобов'язаним користувачем поміщицької землі, який мусив за користування нею відробляти повинності — оброк або панщину. Рекомендовані «Положенням» розміри повинностей та земельних наділів затверджувались окремо для кожного регіону залежно від якості землі. Найбільшими рекомендовані розміри наділів були на Півдні, де було багато вільної землі, та на Правобережжі, аби підірвати могутність польських поміщиків. На Лівобережжі, де землі були найкращими, наділи були найменшими.

Остаточні розміри селянських наділів визначалися за договорами, які укладалися мировими посередниками між селянами та поміщиком. Поміщики, згідно з «Положенням», мали право відрізати у селян «зайві» землі. Внаслідок цього розмір селянського землекористування у Надніпрянській Україні після реформи скоротився на 27 %. Середній розмір наділу виявився значно меншим, ніж необхідний для забезпечення мінімальних потреб селянського господарства. Це призвело до **селянського малоземелля та аграрного перенаселення**.

Реформа 1861 р. спричинила значні зміни у становищі селян, які на той час становили переважну більшість населення Надніпрянщини. Однак, оскільки ґрунти тут були набагато кращими, ніж в інших регіонах імперії, саме тут селянство втратило найбільше землі внаслідок «відрізків». Фактично проведення реформи опинилося у руках її головних противників — поміщиків, які робили все

для того, щоб зберегти свої великі земельні володіння. Селян грабувала і держава, встановивши такі ціни на земельні наділи і такі відсотки за викупними платежами, що селяни заплатили втричі більше, ніж ринкова вартість землі на той час.

Обґрунтування необхідності скасування кріпосного права поміщиком О. Кошелєвим (1858 р.)

«Слідкуючи за станом поміщицьких господарств і кріпосницького побуту, прислуховуючись до слів дворян, селян і дворових людей та спостерігаючи за діями тих і інших,.. я прийшов до повного переконання в тому, що настав крайній термін для вжиття рішучих заходів стосовно скасування кріпосного стану...

По-перше, невдоволення селян проти поміщиків посилюється з кожним днем...

...По-друге, збідніння поміщицьких селян помітно зростає. Оброки дійшли до розмірів неймовірних... Запас селянського терпіння вичерпується.

...По-сьоме, ... Поки у нас існує панщина, поки ми можемо брати на роботу людей скільки хочемо і до того ж задарма, поки ці люди з'являються до нас зі своїми хоч будь-якими, але дармовими знаряддями, поки поміщик може кожну хвилину замінити селянські наділи землі — доти рільництво не просунеться вперед.

По-восьме, успіхи заводської та фабричної промисловості вимагають збільшення кількості вільних робітників. Тепер величезна кількість людей затримується поміщиками на непродуктивних роботах. Навіть більше, всіляка панщина, неурочна робота поглинає удвічі, втричі більше робочого часу, ніж це потрібно. Весь цей час, усі ці робітники звернуться з необхідності до промисловості, і відчутна тепер нестача робочих рук значно зменшиться».

? Чому автор вважає скасування кріпосного стану необхідним для подальшого соціально-економічного розвитку імперії?

Та все ж, попри велику кількість недоліків, загалом селянська реформа 1861 р. мала позитивне значення. Вона усунула існуючі перешкоди на шляху соціально-економічної модернізації імперії.

? Коли і на яких умовах було скасовано кріпацтво у Наддніпрянщині?

? Як змінилося становище колишніх кріпосних селян? Які права вони отримали?

4. Зміни у становищі державних селян

«Положення» селянської реформи поширювалися на колишніх кріпосних селян. Утім суттєві зміни відбулися і в становищі державних селян, які становили 44 % усього селянства Наддніпрянщини. До цієї категорії населення належали колишні козаки, військові поселенці, колоністи Півдня.

Згідно з указом 1866 р., всі землі державних селян, залишаючись власністю держави, закріплювалися за сільськими громадами у безстрокове користування (подвірне або громадське).

За це селяни мали сплачувати до державної скарбниці щорічну «оброчну подать». Вони мали право стати власниками наділів, сплативши за них викуп упродовж 8 років. Ці наділи були в середньому вдвічі більшими, ніж у колишніх кріпаків. У 1886 р.

всіх державних селян зобов'язали викупити свої наділи, але викупні платежі для них були значно меншими, ніж у кріпосних селян.

У значно кращих умовах опинилися колоністи Півдня. Маючи великі наділи до реформи, вони зберегли їх і після неї, а також отримали всілякі пільги. Так, наприклад, вони сплачували вдвічі-втричі меншу «оброчну подать», ніж інші державні селяни. Переважна більшість господарств колоністів була за своїм характером великими фермерськими господарствами, які широко використовували сільськогосподарську техніку і вільнонайману робочу силу, орендували, крім власних наділів, великі земельні ділянки.

? Які зміни відбулися у становищі державних селян? Які права вони отримали?

5. Земська реформа

Скасування кріпосного права викликало необхідність проведення реформ у місцевому самоуправлінні, судочинстві, фінансах, освіті, цензурі, військовій справі. Метою цих заходів було здійснення подальших модернізаційних кроків в інших сферах життя імперії.

Для вдосконалення системи місцевого управління 1864 р. було здійснено земську реформу. За нею у повітах і губерніях запроваджувалося земське (місьцеве) самоврядування. Воно складалося з розпорядчих (повітових і губернських земських зборів) та виконавчих (повітових і губернських земських управ) установ.

У Наддніпрянській Україні дія земської реформи поширювалася лише на Лівобережжя та Південь. На Правобережжі було чимало опозиційної до російського уряду польської шляхти, яка брала участь у польському повстанні 1863 р. Тому, побоюючись, що діяльність земств сприятиме новому пошвавленню польського національно-визвольного руху в краї, їх не створювали аж до 1911 р.

Земства Наддніпрянщини поступово перетворилися на авторитетні органи, які проводили велику роботу в різноманітних галузях місцевого управління. Вони створили мережу повітової і губернської агрономічної служби, організували проведення заходів для підвищення рілльницької культури селян. Земства опікувалися також шкільництвом, будівництвом та утриманням шляхів, організацією поштової служби, статистичних досліджень.

Земства реорганізували мережу закладів охорони здоров'я на принципах безкоштовності, дільничного характеру, створення необхідних умов для стаціонарного лікування населення.

Діяльність земств спричинила те, що в українському суспільстві їх стали сприймати не лише як органи місцевого самоврядування, а й як організації, опозиційні до політики російського царизму. Саме із земських установ вийшло багато відомих у майбутньому

Губернська земська управа в Катеринославі. Поштова листівка

українських громадських діячів. Земства Наддніпрянщини неодноразово зверталися з петиціями до російського уряду стосовно необхідності здійснення конституційних реформ.

Діяльність земських установ мала велике позитивне значення для Наддніпрянщини. З одного боку, вони стали тією школою, яка привчала населення до самоуправління, з другого — сприяли піднесенню національної свідомості.

? Що таке земство?

6. Міська та фінансова реформи

За міською реформою 1870 р. самоврядування в містах змінювалося зі станового на безстанове. Відповідно до закону 1875 р. в усіх містах Наддніпрянщини створювалися міські думи. Виборче право надавало чоловікам із 25 років, але тільки тим, які були власниками нерухомості або торговельних і промислових підприємств, а також сплачували податки.

Київська міська дума

Міські думи, своєю чергою, обирали міські управи — постійно діючі виконавчі органи. Очолював думу та управу міський голова. Діяльність думи та її голови контролювалася губернатором, який міг скасувати будь-яке її рішення. Міська дума опікувалася благоустроєм міста, сприяла розвитку місцевої торгівлі та промисловості, системи охорони здоров'я і народної освіти.

Попри обмежений характер реформи міського самоврядування, вона мала позитивне значення, оскільки замінювала старі органи станового керівництва містом новими, заснованими на буржуазному принципі майнового цензу.

Потреби економічного розвитку спонукали імперський уряд до проведення фінансових реформ. Зокрема, 1860 р. було створено Державний банк, який отримав переважне право кредитування торговельних і промислових підприємств. В усіх губерніях було створено незалежні від місцевої адміністрації контрольні палати. Вони щомісячно перевіряли видатки всіх місцевих установ. Цим кроком уряд намагався хоч якось протидіяти зловживанням і хабарництву, масштаби якого в Росії були значними.

Було скасовано давню відкупну систему збору податків, за якою більшість зібраних грошей надходила не до казни, а до кишені відкупників. Замість цього встановлювалися акцизні збори, що їх збирали державні установи.

? Які функції виконували міські думи?

7. Судова та військова реформи

Проведена 1864 р. судова реформа мала найбільш послідовний буржуазний характер. Завдяки їй було здійснено спробу вивищити імперське судочинство до рівня тогочасної юридичної науки та судової практики європейських країн. Відповідно до нових судових уставів суд ставав безстановим, незалежним від адміністративної влади. Засідання всіх судових органів ставали відкритими для публіки. Обвинувачення підтримував прокурор, інтереси підсудного захищав адвокат. Присяжні засідателі у кількості 12 осіб обиралися жеребкуванням із представників усіх станів.

Розгляд дрібних цивільних і кримінальних справ провадив мировий суддя. Його обирали земства чи міські думи.

Однак, попри багато позитивних рис, реформа системи судочинства не була завершеною. Залишалися не зв'язаний із загальною судовою системою становий волосний суд для селян, окремі суди для військових і духівництва. Внаслідок цього селяни, які становили більшість населення Наддніпрянщини, майже не відчули на собі переваг нової імперської системи судочинства.

Поразка імперії у Кримській війні унаочнила необхідність реформування армії. Внаслідок реорганізації системи військового управління країну було переділено на 15 округів; до складу трьох із них — Київського, Одеського і Харківського — входили українські губернії.

Вирішальну роль у здійсненні військової реформи відіграло запровадження у 1874 р. замість рекрутських наборів нової системи комплектування армії через введення загальної військової повинності для осіб чоловічої статі, які досягли 20-річного віку, незалежно від станової належності. Строк військової служби у сухопутних військах становив 6, на флоті — 7 років.

Ілюстрація переваг військової реформи 1874 р. Зліва солдат, що відслужив 25 років (як при рекрутському наборі) повертається в занепалий будинок, де його ніхто не чекає; на правій же солдат-строковик (6 років служби) повертається до сім'ї

? Які основні новації передбачала судова реформа?

8. Реформи в галузях освіти і цензури

Потреби економічного розвитку імперії спричинили потребу здійснення освітніх реформ. Прийнятий у 1863 р. новий університетський статут, дія якого серед інших поширювалася на Харківський та Київський університети, надавав їм доволі широку автономію у питаннях внутрішнього життя. Університет у цілому і кожен професор отримали змогу вільно отримувати з-за кордону будь-яку літературу, відправляти на стажування за кордон молодих учених. Навчання для переважної частини студентів залишалось платним.

Освітня реформа започаткувала в імперії вищу жіночу освіту. Жінкам не дозволяли навчатися в університетах, тому для них запровадили приватні вищі жіночі

Земська початкова школа

▲ Порівняйте вигляд земської школи і школи, у якій ви навчаєтесь.

курси. Зокрема у Києві було відкрито вищі жіночі курси з природничих (1870 р.), фізико-математичних та історико-філологічних (1878 р.) наук.

Перетворення в царині середньої освіти полягали в реорганізації гімназій. Право навчатись у них надавалося представникам усіх станів, але високий розмір платні за навчання унеможлилював здобуття середньої освіти дітьми простого люду. Гімназії поділялися на реальні та класичні, з окремим навчанням юнаків і дівчат. Закінчення класичної гімназії давало змогу вступу до університету, реальної — до вищої технічної школи.

Згідно з реформою запроваджувалась єдина система початкової освіти. Засновувати школи могли приватні особи, земства, інші громадські установи, але з дозволу влади. Навчання в початкових школах (окрім приватних) було безкоштовним.

Імперський уряд вбачав велику небезпеку в поширенні волелюбних ідей друкованим словом. Було видано низку законів, які посилювали засоби адміністративного впливу на органи друку. Установи імперської та церковної цензури у Наддніпрянській Україні отримали широкі повноваження для боротьби проти будь-яких спроб друкованих органів сприяти пробудженню національної свідомості.

? Що передбачала реформа в галузі освіти?

9. Наслідки реформ 60-70-х рр. XIX ст.

Реформи 60–70-х рр. мали усунути кріпосницькі пережитки з імперської дійсності, але так, щоб зберегти незмінними основи російського самодержавства. Здійснюючи реформи, імперія використовувала адміністративно-командні методи управління, підтримувала становий лад у всіх сферах суспільно-політичного життя. Над новоутвореними органами місцевого самоврядування, судами, закладами освіти, пресою зберігався контроль імперської адміністрації. Проте об'єктивно здійснення реформ в окремих сферах призвело до непередбачених імперією наслідків. Найпоказовішим прикладом цього стала земська реформа, яка сприяла появі авторитетних і дієвих органів місцевого управління, що навіть висували національні вимоги до імперського уряду. Земська реформа засвідчила, що представники пригнобленого імперією українського народу використовували будь-які можливі легальні засоби для створення власних органів самоврядування і поліпшення умов життя.

Реформи 60–70-х рр. були, власне, поступками часові, що їх робила Російська імперія, і не мали на меті створення повноцінних умов для розвитку як українського, так і будь-якого іншого з народів, пригноблених імперією.

ВИСНОВКИ

Попри велику кількість недоліків, загалом селянська реформа 1861 р. мала позитивне значення. Вона звільнила селян від кріпосницької залежності, утверджувала ринкові відносини на селі, усунула існуючі перешкоди на шляху соціально-економічної модернізації імперії.

Діяльність земських установ мала велике позитивне значення для Наддніпрянщини. З одного боку, вони стали тією школою, яка привчала населення до самоуправління, з другого — сприяли піднесенню національної свідомості.

Судова реформа, будучи найбільш ліберальною, призвела до запровадження інституту змагальності сторін, а також суду присяжних.

Реформа армії ліквідувала систему рекрутських наборів, що стало значним полегшенням для селянства.

Освітня реформа сприяла поширенню грамотності серед широких верств населення, проте страх царизму щодо поширення вільнодумства не сприяли ліквідації неосвіченості більшої частини населення.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Наведіть факти, які свідчать про те, що кріпосницькі відносини заважали економічному розвитку Наддніпрянщини. (Готуючи відповідь, використайте документ, поданий на с. 116).
2. Яким були передумови проведення селянської реформи?
3. Схарактеризуйте суспільний рух за ліквідацію кріпосного права у Наддніпрянській Україні.
4. Складіть таблицю «Особливості здійснення селянської реформи 1861 р. у Наддніпрянській Україні» за схемою:

Основні положення реформи	Як вони розв'язувалися

5. Як змінилося становище колишніх кріпосних селян? Які права вони отримали?
6. Які зміни відбулися у становищі державних селян?
7. Проведіть дискусію «Наслідки селянської реформи».
8. Складіть таблицю «Вплив реформ 60–70-х рр. на розвиток Наддніпрянської України» за схемою:

Назва реформи	Основні положення	Вплив на розвиток Наддніпрянщини

§ 15. ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРОМИСЛОВОСТІ І СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати характерні риси економічної політики російського уряду у Наддніпрянщині у пореформений період;
- ▶ аналізувати модернізаційні процеси у промисловості і сільському господарстві;
- ▶ з'ясувати особливості зародження кооперативного руху;
- ▶ характеризувати розвиток міст і торгівлі у цей період;
- ▶ пояснювати, як відбувалася міграція українського населення до східних районів Російської імперії.

1. Що таке модернізація, урбанізація, міграція, еміграція та промислова революція? 2. Коли і як у Наддніпрянщині розпочалася промислова революція? 3. Які риси притаманні розвитку сільського господарства Наддніпрянщини у першій половині XIX ст.? 4. Як розвивалися міста і торгівля в першій половині XIX ст.?

1. Економічна політика російського уряду у Наддніпрянській Україні у пореформений період

Реформи 60–70-х рр. XIX ст., попри їх обмеженість, створили умови для **економічного розвитку українських земель**, уможливили, хоч і запізнилу, індустріалізацію. Її темпи в пореформений період були дуже високими. Особливо це відчувалось у Наддніпрянській Україні, де всього за кілька років сформувалися цілком нові галузі промисловості. Промисловий розвиток краю супроводжувався змінами і в інших сферах життя: усі головні міста з'єднали між собою новоутворені залізниці, розгорталися процеси урбанізації, формувалися нові суспільні верстви підприємців і промислових робітників тощо.

Видобуток вугілля

Наприкінці XIX ст. Наддніпрянська Україна давала 26 % загальноімперського прибутку. Однак на власні потреби використовувала не більше половини від цієї суми. Засобом перекачування капіталів з українських губерній до центру стала також політика ціноутворення. Ціни на сировину, що відправлялися з Наддніпрянщини, були набагато нижчими, ніж вартість російських товарів, що надходили туди у зворотному напрямку. У такий

спосіб капітали фінансували розвиток інших регіонів.

Використання економічного потенціалу Наддніпрянщини виявлялося також у тому, що пріоритет надавався тим галузям української економіки, які мали за-

довольняти потреби Російської імперії (вугледобувна, металургійна, залізорудна). Внаслідок цього швидкими темпами розвивалися сировинні галузі, а інші помітно відставали. Напередодні Першої світової війни Надніпрянщина давала 72 % усього видобутку сировини в імперії та лише 15 % виробництва готової продукції. Це стало свідченням того, що українська економіка набула однобічного характеру розвитку.

? Які нові галузі промисловості з'явилися у Надніпрянській Україні після реформ 1860–1870-х рр.?

2. Особливості модернізації промисловості

Пореформений період став добою подальшого розгортання промислової революції. Селянська реформа 1861 р. усунула головну перешкоду до формування ринку вільнонайманої робочої сили. Працювати на новостворюваних промислових підприємствах селян змушувало й постійно зростаюче малоземелля. У цей період Надніпрянщина, як і інші регіони Європи, переживала демографічний вибух — різке зростання кількості населення. Унаслідок цього кількість її населення зросла майже на 72 % за 40 років. Упродовж 60–70-х рр. XIX ст. кількість робітників промислових підприємств збільшилася від 86 тис. до 330 тис.

Одним із рушіїв промислової революції стало масове залізничне будівництво, яке потребувало металу, машин та іншого обладнання. Експорт не зміг би задовольнити таких величезних потреб. Спочатку залізниці будували для вивозу зерна та інших сільськогосподарських продуктів до чорноморських портів, а також для воєнних потреб. Так, першу залізницю у Надніпрянщині прокладено у 1865 р. від Одеси до Балти. Лише у 80-ті рр. XIX ст. залізниці почали з'єднувати великі промислові центри. На початок 1900 р. в Україні було прокладено 8417 км залізниць.

Новими промисловими районами, які бурхливо зростали в той час, стали Донецький кам'яновугільний, Криворізький залізорудний та Нікопольський марганцевий басейни. Активне освоєння Донбасу розпочалося на початку 70-х рр. XIX ст. Завдяки урядовим пільгам тут утворювалися численні акціонерні товариства з іноземним капіталом. Унаслідок бурхливого розвитку вугільної промисловості Донбас перетворився на головного постачальника вугілля в Російській імперії.

Майже через десятиліття від початку освоєння Донбасу розгорнувся широкомасштабний видобуток залізної руди в районі Кри-

*Київський вокзал
наприкінці XIX ст.*

Металургійний завод у Юзівці

вого Рогу. Провідне місце в освоєнні цього регіону також посідав французький капітал.

На початку 70-х рр. XIX ст. на Півдні розпочалося будівництво перших металургійних комбінатів. Російський уряд для спорудження великого металургійного заводу на Донбасі безплатно виділив англійському підприємцеві Джону Х'юзу землі з вугільними родовищами. Населений пункт, у якому жили працівники заводу, називали Юзівкою (сучасне місто Донецьк). Дуже швидко Юзівка перетворилася на важливий промисловий центр краю.

Джон Х'юз

Бурхливе промислове піднесення 60–80-х рр. XIX ст. спричинило виникнення у Наддніпрянській Україні великого фабрично-заводського виробництва. Нові підприємства базувалися на використанні передової техніки (парові двигуни, верстати, системи машин), більш досконалих організаційних форм управління. Основним паливом у промисловості стало кам'яне вугілля. Перехід до нових форм виробництва наприкінці 80-х рр. XIX ст. в цілому завершився в машинобудуванні. На той час уже щонайменше 80 % підприємств використовували парову енергію.

Видобуток вугілля в Донецькому кам'яновугільному басейні

Рік	Усього в імперії (без Польщі), млн пудів	У тому числі на Донбасі	
		млн пудів	%
1860	7,4	6,0	81,1
1880	122,3	86,3	70,5
1900	734,5	671,7	91,4

Проаналізуйте наведені дані і визначте, як змінювалася роль Донбасу в загальноімперському видобутку вугілля.

Особливості індустріалізації в Україні:

- формування ринку вільнонайманої праці;
- промисловий переворот;
- приплив іноземного капіталу;
- зростання міст;
- розвиток вугільної, металургійної, машинобудівної, видобувної, металообробної галузей;
- утворення промислових районів (Донецький, Криворізький, Нікопольський та ін.);
- будівництво залізниць, розвиток річкового та морського транспорту;
- значна концентрація виробництва і утворення монополій.

Прикметною рисою розвитку промисловості у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. став процес концентрації виробництва та поява перших монополій — товариств підприємців із виключним правом вироблення й збуту певної продукції. У цей час виникли «Союз рейкових фабрикантів» (1882 р.), «Союз мостобудівних заводів» (1884 р.), «Союз фабрикантів рейкових скріплень» (1884 р.). Перші монополії існували переважно у формі синдикатів.

Синдикат — об'єднання підприємств, що виробляють однорідну продукцію і учасники якого зберігають власність на засоби виробництва та виробничу самостійність, але втрачають самостійність комерційну.

- ❓ Які нові промислові райони утворилися у Наддніпрянщині в цю добу?
- ❓ Коли розпочався процес монополізації промисловості у Наддніпрянській Україні?

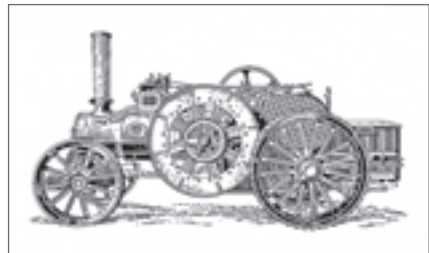
3. Модернізаційні процеси у сільському господарстві

Селянська реформа 1861 р. звільнила селян від особистої залежності, але мало поліпшила їхнє економічне становище. Більшість отримала наділи, недостатні за розміром для нормального розвитку господарства. Водночас автори реформи не врахували природного зростання кількості населення, унаслідок чого наділи, якими володіли селяни, стали зменшуватися до катастрофічних розмірів. До того ж їх обклали занадто високими податками і виплатами за землю.

Поява нужденного села стала прямим наслідком реформи 1861 р. Багато селян не могли придбати ні додаткову землю, ні сільськогосподарську техніку. Не маючи змоги вести самостійне господарство, вони були змушені йти працювати на панській землі. Так збереглися залишки кріпацтва у вигляді відробіткової системи. Її існування спричиняло використання застарілих сільськогосподарських знарядь праці й низькі врожаї. Це зумовило відмову від неї, замінивши відробітки вільнонайманою працею. Використання її переважало на Правобережжі й Півдні.

Наддніпрянщина, попри бідуювання більшості її селянства, зберігала роль європейської житниці. Наприкінці XIX ст. цей край постачав хліб до центральних губерній Російської імперії та забезпечував 90 % експорту зерна.

Водночас зі зростанням виробництва товарного зерна збільшувалося виробництво цукру, ячменю й тютюну. Товарного характеру набувало тваринництво. Провідне місце посідали українські губернії у виробництві м'яса, тонкорунної вовни, шкур, кінського волосу та інших продуктів тваринництва.

Паровий плуг

Розвиток товарного виробництва наприкінці XIX ст. сприяв деяким змінам у спеціалізації районів сільськогосподарського виробництва. Південна Україна, крім Кримського півострова, стала регіоном поширення торговельного зернового господарства. Крим та Бессарабія спеціалізувались на розвитку виноградарства. Полтавська губернія вважалася одним із головних виробників тютюну в країні. Інші губернії Лівобережжя та Правобережжя стали регіоном переважання цукробурякового виробництва.

 Укажіть регіональну спеціалізацію виробництва сільськогосподарської продукції у Наддніпрянській Україні.

4. Зародження кооперативного руху

Кооператив — добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

Новим явищем у модернізації господарства тогочасної Наддніпрянщини стало зародження кооперативного руху.

Кооперацію представники ліберальної громадськості розглядали як форму організації економічного життя, що сприяє його капіталістичній модернізації, створює ефективні механізми пристосування широких верств населення до умов товарного господарства і забезпечує швидке оновлення соціально-економічних відносин.

У Наддніпрянщині у 60-х рр. XIX ст. було створено близько 20 споживчих кооперативів. Першим кооперативом у краї вважається засноване 1866 р. Споживче товариство у Харкові. Товариство розпочало активну діяльність, створивши власну пекарню, їдальню, підприємство з виготовлення мінеральної води, розгорнувши торгівлю одягом, кам'яним вугіллям, дровами і швейними машинками.

Споживчі кооперативи у 60–70 рр. з'явилися також в Одесі, Лебедині, Катеринославі (нині Дніпро), Полтаві, Херсоні, Миколаєві, Чернігові, Києві, Єлисаветграді (нині Кропивницький), Бердянську тощо. Чимало виникло товариств кредитної кооперації, що надавали позички селянам на розвиток господарства.

Однак усі тогочасні кооперативні об'єднання діяли на основі звичаєвого права, не були легалізовані законами, що спричиняло чимало складнощів. Саме тому перші такі товариства виявилися недовговічними. Перешкодами на шляху їх розвитку ставали низький рівень культури населення, яке негативно ставилося до підприємливих співвітчизників, відсутність навичок самореалізації і самоуправління.

Розпад перших кооперативів зумовив хвилю розчарування щодо ідеалів кооперації, що й обумовило «мертвий період» у розвитку кооперативного руху у Наддніпрянщині в останній чверті XIX ст.

 Чому перша хвиля кооперативного руху в Наддніпрянщині зазнала поразки?

5. Урбанізація. Розвиток торгівлі

Друга половина XIX ст. стала періодом швидкого зростання міст. Поряд із великими промисловими підприємствами виникали фабрично-заводські поселення, які згодом перетворювалися на нові міста. Небаченому раніше рухові населення, зростанню кількості міського населення й виникненню нових міст сприяла поява залізниць. Унаслідок розвитку промисловості й торгівлі залізничні вузли також поступово ставали містами. Кількість міського населення Наддніпрянщини в 60–90-х рр. XIX ст. зросла більш ніж удвічі, а кількість міст, за переписом 1897 р., налічувала 130. Та, попри все, міське населення наприкінці XIX ст. становило лише 13 %.

Особливо швидко кількість міського населення збільшувалася на Півдні, де виникали нові фабрично-заводські підприємства. Типовим прикладом став розвиток Катеринослава, який із невеликого містечка з населенням 19 тис. осіб у середині XIX ст. перетворився за другу його половину на одне з найбільших українських міст, кількість населення якого зросла в шість разів.

Промислова революція швидко змінювала вигляд міст. Ті, у яких зосереджувалися фабрично-заводські підприємства, перетворилися на великі промислові центри. Найбільшими з них стали Київ, Харків, Катеринослав, Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград, Кременчук, Луганськ, Юзівка, Маріуполь, Кривий Ріг.

Розгортання промислової революції, зміни в житті пореформеного українського села сприяли поживавленню торгівлі. Велике значення для її розвитку мала поява залізниць, що зробило товарообіг значно дешевшим і швидшим. Унаслідок цього фактично зникло чумацтво. Більшість із тих, хто нагромадив капітали, займаючись чумацьким промислом, вкладали їх в організацію промислових підприємств або торговельних фірм.

Залізничні станції перетворилися на торговельні центри. Дрібні торговці-посередники відкривали тут свої контори, щоб закуповувати в селян товари, на які був попит у місті. Водночас вони продавали те, що було потрібно селянам. Таким чином село втягувалося в товарно-грошові відносини, ставало частиною ринкової економіки.

Торгова площа. Харків

Київ. Хрещатик наприкінці XIX ст.

Одеса наприкінці XIX ст.

Упродовж 60–90-х рр. XIX ст. змінювалися форми торгівлі. Зростання кількості міст і міського населення спричинило поступову заміну базарів стаціонарною торгівлею через крамниці й магазини. Мережа крамниць формувалася стихійно, відповідно до попиту населення. Головне місце в їхньому асортименті посідали фабрично-заводські товари.

Для задоволення щоденних потреб населення в містах і містечках збиралися базари, на яких продавали продукти харчування. Зростання мережі базарів у 60–90-х рр. XIX ст. було пов'язане з розвитком промисловості та зростанням міст.

У пореформений період Наддніпрянщина посіла провідне місце в зовнішній торгівлі Російської імперії. Через азово-чорноморські порти й розташовані на російсько-австрійському кордоні митниці Волині й Поділля вивозилася значна кількість товарів, вироблених в Україні. Більшість товарів експорту становила сировина. Поряд із зерном вивозили продукти тваринництва — м'ясо, сало, шкури, вовну тощо. Через Одеський порт у 80–90-х рр. XIX ст. експортувалися мільйони пудів українського цукру й сотні тисяч відер спирту. У більшості тогочасних європейських країн споживався саме український цукор. Через порти й митниці Наддніпрянщини ввозилися бавовняні, шовкові й вовняні тканини, чай, кава, прянощі, рис, вина тощо.

Які зміни відбувалися у формах торгівлі в цей період?

6. Переселення селян на Схід

Гостра нестача землі у Наддніпрянській Україні змушувала селян шукати інших засобів для існування. Земля значно зросла в ціні, у деяких регіонах проти 1861 р. — у три-чотири рази. Більшість селян були неспроможні придбати землю або знайти собі роботу в сільському господарстві. Місто з його новим життям відлякувало багатьох селян. Вони зазвичай трималися громади, а якщо виїздили, то прагнули осісти на нових землях старими українськими селами та працювати на землі. Водночас в Україну переїздили російські селяни, які йшли працювати на фабрики та заводи. Отже, російська міграція була спрямована до міст Наддніпрянщини, українська — до сіл у східних регіонах країни.

Переселення українських селян на землі російського Далекого Сходу, Сибіру та Казахстану, як і еміграція селян із західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини в 70–90-х рр. XIX ст., стали двома потоками першої хвилі масової української трудової еміграції.

Українській еміграції на Схід були притаманні такі особливості:

- переселенці з Наддніпрянщини залишалися на землях у межах Російської імперії та не були емігрантами у традиційному значенні цього слова;
- переселення мали переважно стихійний характер вільної колонізації незаселених земель;
- основну масу переселенців становили селяни;
- на відміну від селян, які переселялись із західноукраїнських земель на Американський континент, жителі з Наддніпрянщини, оселившись у східних регіонах Російської імперії, не мали змоги створювати свої національно-культурні осередки.

Ставлення уряду Російської імперії до українських переселенців було неоднозначним. З одного боку, його інтересам відповідало освоєння вільних земель на околицях імперії, з другого — уряд не бажав перейматися облаштуванням переселенців.

Серед переселенців 84 % становили вихідці з Лівобережжя, де найбільше дошкуляли малоземелля й залишки кріпацтва. Загалом у 1885–1900 рр. із Наддніпрянщини на Схід переселилося 367 тис. селян.

З урядових документів щодо українських переселенців до східних районів імперії

«Малороси, які багато зробили для Росії, нині не тільки не здатні служити її національним інтересам, а й навіть сильно потребують у захисті від ворожого російському урядові польського на них впливу... Необхідно залучати до України селян-великоросів, які дійсно внесли б у цей край російський дух, значно підняли б у місцевого населення любов до Росії... Тому казенні та придбані урядом землі в українських губерніях варто віддавати переселенцям із внутрішніх, чисто російських губерній, місцеве ж, обідніле населення корисно було б переселяти до інших частин Росії, на землі, призначені для переселенців... Основна причина такої політики в тому, що малороси не здатні до проведення російської національної ідеї».

- ?** 1. Яким було ставлення імперського уряду до українських переселенців?
2. Що свідчить про те, що уряд намагався використати проблему переселенців для збільшення в Україні кількості російського населення?

Українські переселенці дали назви новим землям, які вони заселяли. Вузьку смугу своїх поселень на південній околиці киргизо-казахських степів українці наприкінці XIX ст. назвали **Сірим Клином**, або Сірою Україною. На початку XX ст. українці становили понад 50 % загальної кількості переселенців, тобто близько 33 тис. осіб. **Зелений Клин** об'єднував землі, заселені українцями в південній частині Далекого Сходу — Приморському краї, Амурській області та південній частині Хабаровського краю. Серед усіх переселенців до Зеленого Клину українці, за підрахунками дослідників, на початку XX ст. становили 63 %, тобто близько 110 тис. осіб.

Українські переселенці

На початку XX ст. Сірий та Зелений Клини стали двома найбільшими суцільними просторами української колонізації в Азії. Переселенці з Наддніпрянщини започаткували появу на Сході української діаспори.

Діаспора — частина етнічної спільноти, яка постійно живе в чужій країні, зберігаючи зв'язок зі своїм народом, національні традиції тощо.

- ?** Куди був спрямований переселенський рух українських селян з Наддніпрянщини?

ВИСНОВКИ

Економічна політика Російської імперії щодо Наддніпрянської України в пореформений період не зазнала змін за своєю сутністю, а лише змінилася за формою, відповідно до нової історичної ситуації. Промислова революція на українських землях завершилась у 80-х рр. XIX ст. Її наслідком стала поява фабрично-заводської промисловості та формування нових суспільних верств. Від кінця XIX ст. починається швидкий процес концентрації й монополізації виробництва. Модернізаційні процеси охопили також сільське господарство. Однак недоліки реформи 1861 р. призвели до того, що їх результатом стало формування не заможного, а нужденного села. Промислове піднесення дало поштовх до зростання міст, вплинуло на сферу торгівлі. Розгортання української трудової міграції на схід Російської імперії було спричинене намаганням селянства пристосуватися до тодішньої пореформеної дійсності.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Якими були характерні риси економічної політики російського уряду в Наддніпрянській Україні у пореформений період?
2. Охарактеризуйте перебіг модернізаційних процесів у розвитку Наддніпрянщини.
3. Які тенденції й особливості розвитку сільського господарства Наддніпрянщини у пореформений період?
4. Визначте особливості розвитку міст і торгівлі Наддніпрянщини у другій половині XIX століття.
5. Як відбувалося зародження кооперативного руху?
6. Складіть порівняльну таблицю «Особливості економічного розвитку Наддніпрянської України у XIX ст.»:

Галузь	Особливості розвитку в XIX ст.	
	1 -а половина XIX ст.	2 -а половина XIX ст.
Сільське господарство		
Промисловість		
Торгівля		

7. Проведіть дискусію за проблемою: «Які чинники сприяли швидкому економічному розвитку Наддніпрянщини у пореформену добу?»
8. *Робота в групах.* Чому процеси модернізації швидше просувалися у промисловості, а не у сільському господарстві?

§ 16. МІСТО І СЕЛО: ЖИТТЯ У ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ

За цим параграфом ви зможете:

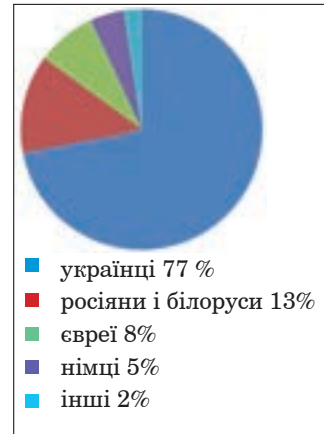
- дізнатися про національний склад населення Наддніпрянської України наприкінці XIX ст.;

- ▶ визначати характерні риси становища основних соціальних верств у суспільстві Наддніпрянщини цієї доби;
- ▶ характеризувати долю тогочасної української жінки;
- ▶ визначати зміни, що відбувалися у житті міст того часу.

1. Яким було повсякденне життя українських селян у першій половині XIX ст.? 2. Які риси менталітету притаманні українському селянству? 3. Як виглядали українські міста першої половини XIX ст.?

1. Населення Наддніпрянщини у другій половині XIX ст.

Упродовж другої половини XIX ст. кількість населення дев'яти губерній Наддніпрянщини збільшилася з 13,5 до 23,5 млн осіб. Це надзвичайно швидке зростання було безпосереднім результатом демографічного вибуху в європейських країнах упродовж другої половини XIX ст. Особливо швидкими темпами зростала кількість населення Півдня і Сходу України, де відбувався бурхливий розвиток промисловості: його кількість збільшилася з 3,6 млн осіб у 1858 р. до 8,8 млн у 1897 р. Міське населення Правобережжя та Лівобережжя зросло за цей час утричі, Півдня і Сходу — вп'ятеро. Переважну більшість населення Наддніпрянщини (22 млн осіб) становили селяни. Промислових робітників наприкінці XIX ст. налічувалося близько 360 тис. осіб. За національним складом наприкінці XIX ст. переважну більшість населення Наддніпрянщини становили українці. Найчисленнішими національними меншинами були росіяни, білоруси, євреї, німці та молдавани. Найбільший відсоток росіян був характерним для губерній Півдня і Сходу — 21–27 %.

Національний склад населення Наддніпрянської України наприкінці XIX ст.

- ❓ Якою була чисельність населення Наддніпрянської України наприкінці XIX ст.?
- ❓ Яка соціальна група становила більшість населення Наддніпрянщини?

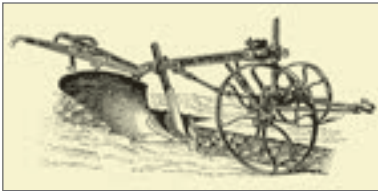
2. Селяни

Українське селянство було тією частиною населення, яке не втратило своєї культури та мови. У пореформену добу село в цілому зберігало традиційний вигляд. Упродовж другої половини XIX ст. у середовищі незаможного селянства переважало житло, що складалося з хати й сіней. А от заможні господарі дедалі частіше влаштовували у своєму помешканні ще й комору.

Важливе місце в житті українського села посідала селянська громада. Проте реформа 1861 р. суттєво змінила економічні й правові основи її життєдіяльності. Відтоді громада стала низовою ланкою імперської адміністрації. Земельний масив усієї надільної землі належав громаді, яка розподіляла його між окремими селянськими

Робота в полі. Заготівля сіна

Металевий плуг

Заможний селянин

нарощували свої землі, купуючи наділи збіднілих односельців;

— господарі середнього достатку, або середняки. Земельні наділи, що належали цій категорії селян, давали їм можливість прогодувати сім'ю. Вони також мали кількох коней та голів худоби. Попри те, що були працьовитими господарями, придбати недешеву сільськогосподарську техніку середняки могли дуже рідко. Працювали переважно самі, бо не мали змоги найняти наймитів;

— бідні селяни, або бідняки, були найчисельнішою групою сільського населення. Вони взагалі не

господарствами. Періодично відбувалися земельні переділи. Усі члени громади отримували певну смужку землі з різних полів, унаслідок чого виникало черезсмужжя. Селянин, отримавши у власність смужку землі, міг її продати за згодою громади, віддати як посаг за дочкою, але не мав змоги використовувати на власний розсуд. Ліси, пасовиська, луки, річки, озера залишалися неподільною спільною власністю громади.

Наприкінці 60–70-х рр. ХІХ ст. українське селянство почало використовувати заводські металеві знаряддя праці. Поширення набули нові залізні плуги та плуги із залізними частинами. Заводи сільськогосподарського машинобудування випускали культиватори, парові молотарки та інший реманент. Проте використовувати техніку мали можливість лише заможні господарства.

За пореформеної доби, коли селянство почало господарювати самостійно, дедалі помітнішим ставало його майнове розшарування. Внаслідок цього селянство поділилося на три основні групи:

— заможне селянство (куркулі), яке завдяки поєднанню важкої праці, ініціативності, землеробського таланту, використанню праці сільських наймитів успішно хазяйнувало. Їхні господарства пристосувалися до ринкових потреб і орієнтувалися на виробництво товарної продукції. Куркулі

*Розшарування селянства
Надніпрянської України
в пореформену dobu*

мали землі або мали недостатню її кількість для того, щоб прогодуватися. Щоб якось проіснувати, бідняки наймалися працювати до заможних односельців і поміщиків, або шукали іншої сезонної праці. Значна кількість бідняків обумовлювала зростання напруженості в пореформеному українському селі. Ця ситуація певною мірою була наслідком непослідовної та незавершеної земельної реформи 1861 р.

? На які групи поділялося селянство за майновою ознакою?

3. Дворянство

Реформа 1861 р. стала рубіжною подією для більшості дворянства. Звичкі розпоряджатися долею своїх селян і не замислюватися над тим, звідки беруться гроші, землевласники після реформи опинилися в незвичних умовах. Тепер для того, щоб нормально жити, слід було навчитися підраховувати вартість робіт, витрати, прибутки тощо.

Для багатьох ці завдання виявилися не під силу. Замість переобладнання своїх маєтків, придбання машин тощо дворяни намагалися зберігати звичний стиль життя. Коли грошей не вистачало — закладали маєтки та брали позички, мало замислюючись над тим, що буде далі. Внаслідок цього 1877 р. 77% дворян мали великі борги. Розплатуватися за звичку до безтурботного життя багатьом доводилося землею, яку в них купували підприємливі селяни. У 1862–1914 рр. дворянське землеволодіння у Надніпрянській Україні зменшилося на 53 %.

Фальц-Фейни та їхні друзі.

І все ж частина землевласників Правобережжя та Півдня спромоглися перебудувати свої господарства відповідно до нових умов. У маєтках-економіях створювалися великі товарні виробництва з використанням вільнонайманої праці. Хоча за своєю соціальною приналежністю власники нових господарств залишалися привілейованим дворянським станом, фактично вони наближалися до великої буржуазії. Деякі з них згодом стали також власниками фабрик, заводів, банків.

Таким чином, нові історичні умови змусили дворян поступитися місцем провідної суспільної верстви представникам буржуазії.

? Яких змін зазнало дворянство у пореформену добу?

4. Буржуазія

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. активізували формування нових верств суспільства — буржуазії та промислових робітників. Процес формування буржуазії розпочався ще за дореформеної доби. Представники нової суспільної верстви були здебільшого вихідцями з купців або заможних селян. Прикладом становлення українського підприємництва була фірма «Брати Яхненки і Симиренко», про яку вже

Василь Симиренко

згадувалося. У пореформений період фірма стала лідером у цукровій промисловості.

Наступним етапом формування буржуазії стала індустріалізація. Водночас з появою фабрично-заводських підприємств, банків, бірж у Наддніпрянській Україні посилювалися позиції буржуазії. Її ряди активно поповнювали представники інших станів. Крім купецтва, кількість її збільшувалася за рахунок заможних селян, чумаків, скупників, сільських лихварів. Поповнювали її склад і підприємливі дворяни. Найвідомішими з них стали Бобринські, Потоцькі, Браницькі.

Формування буржуазії вело до появи в її складі різних за рівнем заможності груп. Велика буржуазія була нечисленною, але зосереджувала у своїх руках найбільший капітал. Її представники володіли промисловими підприємствами, маєтками-економіями. Основну масу середньої буржуазії становило купецтво. До цієї групи також належали колоністи Півдня, власники середніх за розмірами промислових підприємств та інші. Найчисленнішою була дрібна буржуазія — власники крамниць, ремісничих майстерень тощо.

За складом буржуазія була багатонаціональною верствою, до якої належали українці, росіяни, євреї, поляки, німці, французи, бельгійці та ін. Хоча українці не мали в ній більшості, впродовж другої половини XIX ст. їхні позиції стали посилюватися.

Серед найвідоміших українських підприємців була сім'я Терещенків зі старовинного козацького роду м. Глухів.

*Артем Терещенко
(1794–1873)*

Головою родини був Артем Терещенко (1794–1873). Свій капітал він створив, постачаючи продовольство російській армії під час Кримської війни. Потім зароблені гроші вклав у будівництво великої цукроварні в с. Хутір-Михайлівський на Чернігівщині. Пореформена доба стала періодом активізації підприємницької діяльності голови родини та його синів — Миколи Терещенка (1819–1903) і Федора Терещенка (1832–1893). Родина посіла провідні місця в торгівлі хлібом, цукром, худобою, у лісообробці, цукровому, гуральному, суконному виробництві, їй належало понад 200 тис. десятин землі. Нарощуючи виробництво, брати не забували піклуватися

про людей. На їхніх заводах для робітників було створено лікарні.

Згодом брати Терещенки стали одними із засновників цукрового і рафінадного синдикатів та Всеросійського товариства цукрозаводчиків.

Родина Терещенків уславилася також своїм меценатством, витративши на нього близько 5 млн крб. Микола Терещенко виділяв кошти на будівництво притулків, навчальних закладів, лікарень, храмів, музеїв, пам'ятників, театральних приміщень, допомагав українським митцям.

Меценат — заможний покровитель наук і мистецтв.

Серед відомих представників української буржуазії пореформеної доби були також Харитоненки, Римаренки, Смиренки та ін.

❓ Хто належав до дрібної буржуазії Наддніпрянщини?

❓ Яку частину буржуазії можна назвати українською?

5. Робітники

Новою суспільною верствою пореформеної Наддніпрянщини стали промислові робітники. Наприкінці XIX ст. кількість промислових робітників Наддніпрянщини становила 330 тис. осіб.

Промислові робітники, на відміну від селян, не мали жодних засобів виробництва і змушені були продавати не власні вироби, а свою робочу силу. Участь у взаємозалежній за своєю природою праці сприяли формуванню в робітників почуття тісного взаємозв'язку з товаришами та колективізму. Результатом цього стало те, що, поступаючись кількістю селянам, вони були значно організованішими за них, тому утворили ту масу, яка згодом привернула увагу опозиційних царизмові сил.

Промислові робітники в другій половині XIX ст. були неоднорідною за складом верствою. Значну кількість робітництва становили сезонні працівники, зайняті в цукровій промисловості. Суто промисловими робітниками були, насамперед, — шахтарі Донбасу, металурги Кривого Рогу та ін. Доволі строкатим був і національний склад промислових робітників. У багатьох галузях промисловості Наддніпрянщини другої половини XIX ст.

Робітники

українці становили меншість серед робітників. Спричиняло таку ситуацію багато в чому те, що умови життя і праці робітників жахали українських селян. Тому вони всіляко намагалися не поривати своїх зв'язків із землею. Унаслідок цього підприємці залучали до праці на заводах і фабриках селян з інших губерній Російської імперії.

Українцям було становище працівників великих промислових центрів. Робітники Наддніпрянщини отримували вдвічі менше, ніж їхні колеги в Англії, та вчетверо менше, ніж у США. Щоправда, висококваліфіковані робітники згодом почали отримувати гідну платню.

Зазвичай розрахунки з робітниками здійснювалися три-чотири рази на рік — на Різдво, Великдень тощо. До чергової платні працівник отримував продукти в заводській крамниці в кредит за цінами, що значно перевищували ринкові.

Знедолене становище спричиняло дедалі частіші страйки та інші сутички між власниками підприємств та їхніми працівниками. Завдяки своїм виступам робітники інколи виборювали деяке поліпшення свого становища.

? Якою була чисельність промислових робітників Наддніпрянщини наприкінці XIX ст.?

6. Доля української жінки

XIX ст. стало часом стрімкої зміни долі жінки, її місця в суспільстві у провідних країнах світу. Відбувався злам традиційних відносин. Зі стрімким промисловим розвитком ці тенденції набули поширення й на українських землях. Проте вони зачепили лише незначну частину жіноцтва. Переважно це були жінки, причетні до еліти суспільства, а також мешканки великих промислових центрів. В українському селі продовжували зберігатися давні традиції родинного життя, за яких жінка мала вагоме слово, а часто й вирішальне.

Н. Кабанов. Жінка.
Дружина заводського робітника.
1901 р.

Частина жінок із заможних родин прагнули здобути вищу освіту і брати активну участь у громадському житті. Проте в суспільстві існувало безліч упереджень і законодавчих перепон, які перешкоджали жінці стати на цей шлях. Тому лише поодинокі представниці змогли подолати силу суспільної думки, що призначення жінки лише вести домашнє господарство, народжувати та доглядати дітей.

Стрімкий розвиток великої індустрії долучив до міського життя велику кількість нових мешканців. Внаслідок цього відбувся злам традиційних шлюбно-сімейних відносин, і вони були не на користь жінки. Годувальником родини вважався чоловік. Таким чином, чітко визначилося залежне становище жінки.

На роботу йшли або незаміжні жінки, або жінки, сім'ї яких перебували у скрутному матеріальному становищі. Загалом на промислових підприємствах працювало близько 15 % жінок. Однак їх зарплата становила лише 30–50 % від зарплати чоловіків за ту саму роботу.

? Що найбільш вплинуло на зміну долі жінки у XIX ст.?

7. Міста змінюють свій вигляд

Індустріалізація спричинила значні зміни в міському житті.

Характерним явищем, пов'язаним зі швидким зростанням кількості міського населення, стала поява нічліжних будинків майже у кожному великому місті. Їхніми мешканцями ставали переважно селяни, які працювали на місцевих фабриках і заводах. Їм було важко пристосуватися до нових умов, і тому вони поповняли лави крадіїв і жебраків.

Міста ставали переважно російськомовними через великий вплив переселенців з російських губерній.

Індустріалізація змінила не лише склад міщан, а й зовнішній вигляд міст. З'явилася значна кількість громадських будівель: повітових і губернських земських установ, міських дум, дворянських і губернських зібрань тощо. Житлові квартали стали прикрашати пишні будинки підприємців, купців, банкірів. З'являлися цілі квартали приватних прибуткових будинків, квартири в яких винаймали платоспроможні. На міських околицях купчилися хатки незаможних міщан і робітничі оселі.

Значні зміни відбулися в міському благоустрої. Центральні вулиці викладали бруківкою, плитами, цеглою. Тротуари наприкінці XIX ст. почали асфальтувати. Зросла увага до озеленення міст. Уздовж вулиць Києва висаджували липи, тополі, каштани, придніпровські схили перетворювали на затишні парки. У другій половині XIX ст. значно поліпшилося освітлення міських вулиць. Спершу їх освітлювали газовими, а згодом — газовими ліхтарями. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. газове освітлення з'явилося у Києві, на Хрещатику, а від 1890 р. місто почали освітлювати електрикою.

Розгорнулося також будівництво водогонів і систем каналізації. У 1872 р. одним із перших було споруджено водогін у Києві, який забезпечував місто дніпровською водою. У наступні роки водогони з'явилися в Одесі, Харкові, Житомирі, Олександрівську. У середині XIX ст. каналізацію було побудовано у Феодосії, де відпочивала імперська знать, а наприкінці століття вона почала діяти в Києві, Одесі, Ялті.

На початку 80-х рр. XIX ст. розпочалося швидке поширення телефонного зв'язку. Через десять років телефонні лінії вже діяли в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві.

Київ наприкінці XIX ст.

У Києві запущений перший електричний трамвай у Російській імперії. 1892 р.

Із щоденника бельгійського інженера Альфонса Евераерта

«На Донбасі немає справжніх міст... немає публіки, яка повільно прогулюється, майже немає якої-небудь інфраструктури для задоволення артистичних або музичних потреб. Більш того, там, де були великі підприємства – Russo-Belge або Дніпровське, немає жодного театру... Єдиною великою подією була на вихідні дні прогулянка на станцію Дебальцево, щоб подивитися на прибуття і відправлення єдиного потяга».

Чим був зумовлений такий вигляд міст Донбасу?

Зростання міст і збільшення кількості їхнього населення спричинило появу міського громадського транспорту. В містах виникли кінні залізничці — конки. У 1890 р.

конка з'явилася на вулицях Києва, а згодом і в інших містах. Починаючи з 80-х рр. XIX ст., у найбільших містах Наддніпрянщини споруджували електростанції. Відтак у 1892 р. конку на вулицях Києва замінив перший у Східній Європі електричний трамвай. До початку XX ст. трамвайний рух розпочався у Катеринославі, Житомирі, Єлисаветграді, Севастополі.

? Коли і де у Наддніпрянській Україні з'явився перший у Східній Європі електричний трамвай?

ВИСНОВКИ

Демографічний вибух другої половини XIX ст. сприяв швидкому зростанню кількості населення українських земель.

У національному складі, особливо в містах і новосформованих промислових регіонах, відбулися певні зміни.

Найменш відчутними вони були для селянства, яке становило переважну більшість населення українських земель. Найвідчутнішими були зміни для мешканців міст, які активно долучалися до урбанізованого сучасного життя.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Яким було населення Наддніпрянської України у другій половині XIX ст.?
2. Які зміни відбулися у житті й суспільному становищі селян за пореформеної доби?
3. Яким було становище дворянства? Чим воно відрізнялося від їхнього життя у дореформену добу?
4. Із яких соціальних груп формувалася і яке становище в суспільстві посідала буржуазія?
5. Схарактеризуйте умови життя і праці промислових робітників.
6. Які зміни в долі української жінки відбулися у пореформену добу?
7. Проаналізуйте зміни, що відбувалися у містах Наддніпрянщини порівняно з першою половиною століття.
8. *Робота в групах.* Обговоріть, як змінилося повсякденне життя населення Наддніпрянщини порівняно з першою половиною століття.

§ 17. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НАПРИКІНЦІ 50-х — У 60-х рр. XIX ст. ЗАРОДЖЕННЯ ГРОМАДІВСЬКОГО РУХУ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ розкрити причини виникнення громадівського руху;
- ▶ охарактеризувати діяльність громад наприкінці 50-х — у 60-ті рр. XIX ст.;

- ▶ визначити вплив польського повстання 1863–1864 рр. на розвиток українського руху;
- ▶ розкрити зміст Валуєвського циркуляру.

1. Які організаційні форми були притаманні українському рухові в першій половині XIX ст. і чому?

1. Основні тенденції розвитку українського руху в другій половині XIX ст.

Друга половина XIX ст. як у Європі, так і в Україні характеризувалася організаційним оформленням і виробленням ідейних основ визвольних рухів, що зародились у першій половині XIX ст.

Кожен європейський визвольний рух вирішував завдання, що стояли перед ним, за трьома головними напрямками: національним, загальнодемократичним та соціальним. У першому напрямі головною є боротьба за національну свободу, у другому — за демократичний устрій суспільства, права й свободи людини, у третьому — за соціальну справедливість. Напрями діячів, які розв'язання всіх проблем зводять до здобуття національної незалежності, називають націоналістами. Для послідовного демократа (тоді їх було прийнято називати лібералами) всі питання вирішуються з розв'язання проблем прав і свобод людини. Діячі й напрями, що обстоювали принципи соціальної справедливості, називалися соціалістами, соціалістичними. Термін «соціаліст» у той період не належав до певного соціально-політичного вчення, яких було багато (марксистки, прудоністи, лассальянці, фабіанці та ін.), а розумівся широко — як обстоювання соціальної справедливості щодо бідних, знедолених, вихідців із простого люду.

Об'єднавчим для всіх цих напрямів, течій було прагнення повернути життя на краще, змінити існуючий лад на справедливий, доцільний. Боротьба за вирішення цього спільного завдання збалансовувала ці течії, змушувала їх знаходити спільну мову. Проте це правило було правильним для більш-менш сформованих державних націй. Для бездержавних зосередження на соціальних проблемах або демократичних свободах часто вело до відриву від національних проблем, долучання їхніх діячів до загальноімперського руху. З іншого боку, зосередження на суто національних питаннях за відсутності національної самосвідомості звужувало соціальну базу руху і відривало його від народу. Отож перед українським рухом стояла проблема виробити збалансовану у трьох площинах політичну платформу, що була б прийнятною для всіх прошарків українського суспільства. Крім того, слід було віднайти й організаційну форму руху. Над вирішенням цих завдань і працювали діячі українського руху впродовж другої половини XIX ст.

 Яке завдання стояло перед діячами українського руху другої половини XIX ст.?

2. Відродження українського національного руху наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. Українська громада Петербурга

Наприкінці 50-х рр. відбувається відродження українського національного руху. Поштовхом до цього стала лібералізація суспільно-політичного життя в умовах підготовки до скасування кріпацтва. Одним із центрів такого відродження стала столиця Російської імперії Петербург, у якому мешкала чимала українська громада. Тут завдяки фінансовій підтримці українських поміщиків-меценатів Тарновських і Галаганів П. Куліш заснував друкарню для видання творів української літератури. У ній друкували твори П. Куліша, І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка та ін.

Лібералізація суспільно-політичного життя сприяла проголошенню амністії членам Кирило-Мефодіївського братства. Новий міністр освіти Є. Ковалевський, українець за походженням, дав дозвіл на друкування «Кобзаря» Т. Шевченка, підтримав клопотання Білозерського про відкриття в Петербурзі журналу «Основа».

О. Кістяківський

Українські діячі Петербурга 1859 р. створили першу українську громаду — культурно-освітню організацію, що ставила за мету популяризацію національної ідеї через видання книжок, журналів, проведення вечорів. Окрім колишніх кирило-мефодіївців, до першої громади ввійшли правник О. Кістяківський, завідувач друкарні Куліша, видавець популярних книжок Д. Каменецький, письменник М. Стороженко, друзі Т. Шевченка брати Лазаревські. Ця неформальна спільнота стала прикладом до наслідування і до розгортання нового етапу українського культурно-національного руху. Вже 1861 р. з'явилися громади у Києві, згодом у Харкові, Полтаві, Чернігові та Одесі.

Полею діяльності для громад стали недільні школи, що існували в 1859–1862 рр., наукові установи та видавнича справа.

? Що сприяло відродженню українського руху після розправи над учасниками Кирило-Мефодіївського товариства?

3. Журнал «Основа»

Відродження національного руху тісно пов'язане зі створенням журналу «Основа». За цю справу взявся В. Білозерський. Він і став редактором.

Перший номер журналу вийшов 12 січня 1861 р. Він був двомовним (друкувався українською і російською). Програмні завдання журналу визначалися так: «Мета нашого видання — всебічне й неупереджене вивчення Південноросійського краю, усвідомлення його потреб, критичний погляд на себе в минулому і сучасному, громадська користь. Загальнолюдська просвіта, в застосуванні до місцевих умов краю, буде керівною ідеєю редакції». Усього вийшло 12 чисел у 1861 р. та 10 — 1862 р.

Від самого початку журнал зазнавав нападок з боку російських видань. Зрештою, брак коштів змусив припинити видання.

У 60-ті рр. XIX ст. «Основа» була єдиним українським універсальним періодичним виданням, що прагнуло охопити всі загальноукраїнські проблеми — в культурі, економіці, політиці, освіті, науці, літературі, фольклорі, історії, міжнародних відносинах. Цим воно привернуло до себе широкий інтерес і загальне визнання як провісника народного пробудження в Україні. І все ж таки, незважаючи на короткочасність життя, журнал справив величезний вплив на громадську свідомість. Він наочно показав, що існування української нації, культури, літератури було незаперечним фактом.

? Коли виходив друком журнал «Основа»?

4. Хлопомани

На початку 1860-х рр. з-поміж польської та спольщеної шляхти Правобережжя відокремилася група студентів, сумління яких мучило усвідомлення того, що їхній клас упродовж століть гнобив селян, і які вирішили зблизитися з народом. Цю групу, на чолі з **Володимиром Антоновичем**, називали **хлопоманами**, хоча самі себе вони іменували **українофілами**. Вони перейшли з римо-католицької віри у православну, носили український національний одяг, співали українських пісень, свідомо дотримувалися народних звичаїв і не цуралися селянського товариства. А закидам у зраді з боку польських діячів В. Антонович відповів статтею «Моя исповедь» в журналі «Основа», де він зазначав: «Якщо ви хочете бути послідовними демократами і

Титульна сторінка журналу «Основа». 1861 р.

Володимир Антонович серед українських діячів другої половини XIX ст. був вельми колоритною постаттю: історик, археолог, етнограф, археограф; засновник народницької школи в українській історичній науці; головний редактор Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (1863–1880); з 1878 р. — професор російської історії Київського університету; з 1881 р. — голова Історичного товариства Нестора Літописця, один із засновників і лідерів Київської громади. За походженням поляк, він перейшов в український табір; почав громадську діяльність у колі польських революціонерів — і перекинувся у стан українофілів; брав участь у конспіративних організаціях — і мав чудові взаємини з ворогами українства. До кінця життя залишався вірним тим словам, що завершували його «Исповедь»: «...надеюсь, что трудом и любовью заслужу когда-нибудь, что украинцы признают меня сыном своего народа, так как я всё готов разделить с ними...»

В. Антонович (1834–1908)

служити народу, то мусите визнати, що більшість народу на Правобережній Україні становлять українські селяни... Отже, поляки-шляхтичі мають перед судом совісті два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейняти його інтересами, повернутися до його національності та невтомною працею і любов'ю спокутувати те зло, що було завдане українському народові їхнім класом, або залишитися у ролі визискувачів чужої праці та ворогів національного розвитку свого народу».

Спершу хлопомани віддавали перевагу етнографічній діяльності. Під час студентських канікул чи в інший вільний час мандрували селами, збирали народні пісні, казки, прислів'я, записували звичаї та обряди. Така діяльність тривала до 1860 р., але «ходіння в народ» було малоефективним. Сільська влада й поліція переслідували хлопоманів.

Окрім подорожей Україною, хлопомани влаштовували зібрання, готували й зачитували реферати, випускали рукописний журнал та заснували в 1859 р. підпільну семирічну школу, де зібрали близько 15 бідних юнаків, яких «вчили в національному напрямі». Вони утримували учнів на свій кошт, самі викладали, писали підручники українською мовою. Під тиском поліції школа припинила існування у 1862 р. Зрештою, гурток самоліквідувався.

 Кого називали «хлопоманами»?

5. Київська громада. Діяльність громад у 1861–1863 рр.

У 1861 р. колишні діячі гуртка хлопоманів разом із викладачами та студентами Київського університету (серед них були Павло Чубинський, брати Синьогуби, Іван Касьяненко, Михайло Драгоманов) утворили нове товариство — Українську громаду. На 1862 р. вона налічувала близько 200 членів. Діяльність громади була легаль-

Жандармський рапорт про діяльність Київської громади (1861 р.)

«У Росії існує особливе товариство малоросів, пройнятих духом якогось патріотизму, Товариство це має скрізь своїх послідовників, і університети, Київський і Харківський, служать головними провідниками і поширювачами ідей про можливість відновлення Малоросії. Так, у Київському університеті виникло товариство малоросів під назвою «Українська громада». Це молоді та пристрасні вільнодумці, які докладають усіх зусиль для здійснення нестуваної ними думки про свободу Малоросії та прагнуть зблизитися з простим народом, навчити його грамоти й поступово навести його на думку про колишню славу Малоросії та принади свободи з тією саме метою, щоб згодом, коли уми простого народу підкоряться їхньому впливу, діяти на шкоду монархії. З цією метою, наскільки відомо, видається малоросійський журнал «Основа», розсилаються пропаганди (!) малоросійською мовою, пишеться історія України та існує в Київському університеті щоденна народна школа, і з цією ж метою виїжджають молоді люди в різні місця Малоросії та України.»

 1. Як оцінювалася діяльність Київської громади? 2. Якою, на думку жандармів, була основна мета діяльності громади і хто її підтримував?

ною і культурницькою. Київська громада і всі наступні, що виникли, об'єднували людей з різноманітними політичними поглядами і переконаннями.

У жовтні 1859 р. у Києві було відкрито першу в Російській імперії недільну школу для дорослих. Це дало змогу громадівцям організувати народну освіту рідною мовою. Члени громади відкривали недільні та щоденні школи, працювали в них вчителями, організували публічні лекції та бібліотеки тощо. Важливим у діяльності громадівців стало написання українських підручників і популярних книг для народу релігійної, історичної та іншої тематики. Так зусиллями громадівців вийшли книжки «Дещо про світ Божий», «Оповідання зі Святого Письма», яку опрацював священик Степан Опанович, «Арифметика» О. Кониського та ін. Одним із провідників та ідейних натхненників громадівського руху був Володимир Антонович (1834–1908).

Слідом за Київською громадою організувалися громади в Чернігові, Вінниці, Катеринославі, Катеринодарі на Кубані, Одесі, Полтаві, Харкові, а також у Москві.

? Коли утворилася Київська громада? Якою була мета її діяльності?

6. Польське повстання 1863–1864 рр. та Україна

У 1863–1864 рр. Правобережна Україна стала одним із районів, де розгорталися події польського національно-визвольного повстання. Упродовж тривалого часу його готував Центральний національний комітет, що мав тісні зв'язки з польською еміграцією у Західній Європі. Головною метою повстання проголошувалося здобуття національної незалежності Польщі та проведення реформ.

Готуючи повстання, його керівники приділяли велику увагу Правобережній Україні. Тут проживала значна частина польського населення (485 тис., або 9,2%). Ці землі колись входили до складу Речі Посполитої, а ще повстання в Україні мало відволікти сили царських військ від повстання на власне польських землях. У Правобережній Україні повстання готував «Центральний комітет на Русі», згодом «Провінційний комітет на Русі».

Повстання, що почалось в ніч проти 23 січня 1863 р., швидко перекинулося в Литву, Білорусію та Правобережну Україну. На бік повсталих перейшла незначна частина солдатів і офіцерів російської армії та діячів загальноросійської революційної організації «Земля і воля».

У Правобережній Україні діяло близько 20 партизанських загонів, що склалися переважно із представників польської шляхти. Всі спроби повстанців залучити на свій бік українських селян успіху не мали. Селяни подекуди навіть допомагали російським військам проти поляків. Із майже 20 тис. заколотників було лише 500 росіян, білорусів та українців. Серед українців, які взяли активну участь у повстанні,

Польські повстанці

можна назвати А. Потебню (очолював воєнну організацію «Земля і воля»), І. Нечая (командир партизанського загону, що діяв у районі Любліна) та ін.

Попри героїчний опір, в 1864 р. повстання було придушено. Хоча під час нього українці засвідчили свою лояльність царському режимові, це не врятувало український рух від переслідування і звинувачення, що він є «польською інтригою».

? На які українські землі поширилося польське повстання 1863–1864 рр.?

7. Валувський циркуляр та його наслідки

Петро Валувев

Відродження українського руху попервах не викликало занепокоєння у російській владі. Видавнича та освітня діяльність українських діячів позитивно сприймалась як російською інтелігенцією, так і урядовцями. Та вже 1862 р. ситуація різко змінилася. Незважаючи на романтизм і відсутність політичного забарвлення в діяльності громадівців, царські чиновники дійшли висновку про загрозу українського руху Російській імперії. В Україні було проведено арешти, і на засланні опинилися етнограф П. Чубинський, історик П. Єфименко, етнограф С. Ніс, письменник О. Кониський. Було розгромлено Полтавську і Чернігівську громади; припинилося видання

журналу «Основа», «Чернігівського листка»; за указом царя від 12 червня 1862 р. закрито недільні школи. Проти українофілів розгорнулася кампанія у пресі, з'явилися звинувачення у намаганні створити українську самостійну державу.

Зміни у політиці щодо українського руху були викликані:

- підготовкою і вибухом польського повстання 1863–1864 рр.; український рух сприймався як «польська інтрига»;
- розгортанням нелегальної діяльності різних опозиційних царизмові організацій;
- стрімким зростанням кількості україномовної навчальної, наукової, релігійної літератури, що, на думку цензорів, сприяло відродженню «малоросійської народності» і «южнорусского сепаратизму».

В Україну для розслідування справи про український сепаратизм було надіслано флігель-ад'ютанта М. Мезенцева. За наслідками слідства міністр внутрішніх справ **П. Валувев 20 липня 1863 р.** видав таємний **циркуляр**, який забороняв публічне використання української мови у державних установах, школах, церквах, друкувати українською мовою науково-популярну й релігійну літературу, крім художніх творів, де вона розглядалась як екзотичне «наріччя». Це саме стосувалось і театру українською мовою. Проблема української мови розв'язувалася знаменитою фразою: «Ніякої окремої малоросійської мови не було, нема та бути не може».

Із Валуєвського циркуляра (1863 р.)

Останнім часом питання про малоросійську літературу отримало інший характер, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають жодного стосунку до інтересів власне літературних. Спочатку твори малоросійською мовою ширилися лише на освічені класи південної Росії, нині ж прихильники малоросійської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть до здійснення своїх політичних задумів, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти, за видання книг для початкового читання, букварів, граматики, географії і т. д. у числі подібних діячів знаходилося безліч осіб, про злочинні дії яких проводилася слідча справа особливою комісією.

- 1. Як у циркулярі аргументується необхідність заборони?
- 2. Що найбільш лякало царську владу у розвитку української мови?

Сутність Валуєвського циркуляра полягала в забороні не української мови, а її використання як мови науки і культури. Нею можна було послуговуватися в контексті, де вона звучала як екзотична простонародна говірка — в етнографії, фольклористиці, літературі, театрі. Заборона ж видання навчальної та релігійної літератури українською мовою мала позбавити український рух можливості поширювати свої ідеї в народі та не дати йому усвідомити свою окремішність.

Валуєвський циркуляр був логічним з огляду на офіційну політику щодо українців: українці проголошувалися складовою єдиного руського народу, що зберігав етнографічну і діалектичну особливість.

Російські чиновники застосовували Валуєвський циркуляр з особливим ентузіазмом. За період з 1863 по 1868 рр., коли Валуєв пішов у відставку, кількість українських видань скоротилася з 33 до 1.

Після Валуєвського циркуляра громади було розпущено. Київська громада згорнула свою роботу восени 1864 р. Завершився перший етап громадівського руху.

- Коли було видано Валуєвський циркуляр? Які його основні положення?

ВИСНОВКИ

Загальна лібералізація Російської імперії на початку 1860-х рр. дала поштовх до розгортання нової хвилі українського руху у формі громад, які займалися культурницькою діяльністю й існували легально. Лідером громадівського руху був В. Антонович. Громади намагалися організувати просвіту народу рідною мовою. Проте польське повстання 1863–1864 рр. та страх правлячих кіл Російської імперії нового «мазепинства» спричинило появу Валуєвського циркуляра і погрому українського руху.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Чим було зумовлено піднесення українського руху наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст.?
2. У яких організаційних формах існував український рух і які його особливості?
3. З'ясуйте значення журналу «Основа» для розгортання українського руху.
4. Хто такі хлопомани, яку роль вони відіграли в становленні українського руху у Наддніпрянській Україні?
5. Хто був лідером українського руху в 1860–1880-ті рр.?
6. Як Польське повстання 1863–1864 рр. вплинуло на національно-визвольну боротьбу українського народу? Чому українське населення не підтримало польського повстання?
7. Чим було викликане видання Валуєвського циркуляра? Розкрийте основні його положення.
8. *Робота в групах.* Яку мету переслідував царський уряд, видаючи Валуєвський циркуляр? Проаналізуйте основні наслідки Валуєвського циркуляра для подальшого розвитку українського руху.

§ 18. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НАПРИКІНЦІ 1860-х — У 1880-х рр.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати особливості, форми і зміст українського національного руху в Наддніпрянщині в цей період;
- ▶ аналізувати зміст Емського указу і його вплив на український рух;
- ▶ визначати місце і роль в українському русі «Братства тарасівців» та Загальноукраїнської безпартійної організації.

Охарактеризуйте основні події і здобутки попереднього етапу українського національного руху.

 Яким був вплив Валуєвського циркуляра на український національний рух?

1. Громадівський рух наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. XIX ст.

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. в умовах певного послаблення антиукраїнської політики влади відбувалося відновлення громадівського руху, але вже у формі нелегального. Центром його відродження знову став Київ, де були зібрані значні інтелектуальні сили. Поряд із колишніми громадівськими діячами з'явилася талановита молодь — **М. Зібер, О. Русов, С. Подолинський** та інші, — яка додала йому динамізму. Завдання кожного громадівця полягало в конкретних справах за своїм фахом: історія, мовознавство, література тощо.

О. Русов

Крім Києва, громади відновили свою діяльність у Чернігові, Полтаві, Харкові, Єлисаветграді, Одесі. Їх діяльність координувала київська «Українська громада». У 1873 р. вона виступила зі своєю політичною програмою, основною тезою якої були вимоги до оформлення федеративного ладу Росії і надання Україні широкої автономії.

Межі нелегальної роботи стримували розвиток громадівського руху. Його провідники постійно прагнули знайти легальну трибуну, яка відкрила б простір для широкої літературної, етнографічної, видавничої та іншої діяльності. Вагомим кроком у цьому напрямку стала участь у відкритті та роботі колегії Гната Ґалаґана у 1871 р., яка завдяки викладацькій діяльності членів Київської «Української громади» пере-

Київська громада

творилася на кращій навчальний заклад Києва. Іншим кроком до поширення своєї легальної діяльності було заснування в січні 1873 р. Історичного товариства Нестора Літописця. Однак найбільш плідну діяльність громадівці розгорнули завдяки створенню Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства, яке стало центром українознавчих досліджень, та придбання ними газети «Киевский телеграф» — легальної трибуни для українознавчої діяльності.

? Коли відбулося відродження громадівського руху?

2. Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства

У 1869 р. клопотаннями імператорського Російського географічного товариства **Павлові Чубинському** було доручено очолити експедицію до Південно-Західного краю (Правобережна Україна) для вивчення народонаселення регіону.

13 лютого 1873 р. у Києві відбулося урочисте відкриття *Південно-Західного відділу імператорського Російського географічного товариства*. Головою відділу було обрано Г. Галагана, управителем справ — П. Чубинського. Друкованим органом відділу стали «Записки Юго-Западного отдела И. Р. Г. О.». Неформальним органом була також газета «Киевский телеграф».

Павло
Чубинський
(1839–1884)

Павло Чубинський був людиною, яка вдало поєднувала талант поета, організаційний хист і прискіпливість дослідника. Приводом до його переслідування були його українофільські переконання, а особливо вірш «Ще не вмерла Україна», якому згодом судилося стати національним гімном.

Навчався в 2-й київській гімназії, потім — на юридичному факультеті Петербурзького університету. Він активно працював у недільних школах Санкт-Петербурга, співпрацював із журналом «Основа».

Повернувшись після навчання в Україну, П. Чубинський став активним членом київської «Української громади». Його наукова діяльність неодноразово відзначалася нагородами, у той час як громадсько-політична зазнавала переслідувань.

Не порушуючи жодних законів і циркулярів, уживаючи виключно російську мову, вчені-гуманітарії створили у Наддніпрянщині справжній науковий центр з українознавства й широкий науковий рух за участі науковців та ентузіастів-краснознавців, збирачів різноманітних матеріалів та дописувачів до серйозних журналів.

За роки існування відділу (1873–1876 рр.) було видано сім томів «Трудов Юго-Западной экспедиции» (по 1200 сторінок кожний), два томи «Записок Юго-Западного отдела И.Р.Г.О.», підготовлено матеріалу на ще три томи праць М. Максимовича; створено етнографічний музей, бібліотеку, архів.

Минуло небагато часу, і активна українознавча праця занепокоїла царську охранку.

? Коли було відкрито Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства? Хто його очолив?

3. Емський указ

Перший сигнал пролунав уже в січні 1875 р. Київський цензор Позиревський отримав від начальника головного управління у справах друку конфіденційний наказ: «З огляду на те, що Головне управління дістало деякі відомості про газету «Киевский телеграф», пропонується вам під час цензурування зазначеної газети ставитися до неї з особливою обачністю та, між іншим, не допускати в ній жодних статей, що проводять українські тенденції». Крім цього, полковник київського кор-

Олександр II

пусу жандармів Новицький доповідав: «...Із відкриттям Відділу (Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. — *Авт.*) розрізнені українофіли отримали центр і опору, навколо якої згруппувалися і почали діяти сміливіше, так що впродовж року їхній успіх став упадати в око».

Далі пішли доноси, у яких представники українського руху звинувачувалися в сепаратизмі. Найбільше зусиль для дискредитації українського руху доклав М. Юзефович — полтавський поміщик, колишній член київської «Української громади».

Зрештою, тривожні повідомлення занепокоїли царя. За його дорученням було створено спеціальну комісію, яка згодом дійшла висновку, що «допустити окрему літературу на простонародному українському наріччі означало б покласти тривку основу для переконання в можливості відділення, хоча б і в далекому майбутньому України від Росії».

Комісія підготувала на підпис цареві таємний указ, що отримав назву *Емського акту* (від назви міста). 18(30) травня 1876 р. указ набув чинності.

Емський указ було витримано в дусі Валуєвського циркуляра, але він різко посилив обмеження проти української культури, заборонивши: ввезення книжок українською мовою; друкування й видання в Росії оригінальних українських творів та перекладів, п'єс для театральних вистав, текстів до нот, діяльність громад. Указ ліквідував Південно-Західний відділ імператорського Російського географічного товариства. Заборонялася діяльність театральних труп із суто українським репертуаром. Окремий пункт Емського указу стосувався персонально М. Драгоманова й П. Чубинського, яким було заборонено жити в Україні.

Емський указ став важким ударом і для науки, і для українського руху в цілому. Він був спрямований на те, щоб вилучити українську тематику із серйозних культурних жанрів, загнати українську культуру в глухий кут провінційної відсталості, розгромити організаційні центри українського руху.

Загалом Емський указ зберігав чинність аж до 1905 р.

Документ мав негативний вплив на український рух, а саме: обмежував засоби, за допомогою яких можна було впливати на пробудження національної свідомості українського народу; стримував розвиток української культури; на деякий час призвів до дезорганізації українського руху у Надніпрянській Україні, але не до його припинення.

? Якими були основні положення Емського указу?

4. Стара громада. Молоді громади. Михайло Драгоманов

Після Емського указу громадівський рух не припинився. Попри те, що серед частини українських діячів переважали занепадницькі настрої, український рух досяг такого рівня, що жодними указами його вже неможливо було зупинити.

Діячі київської «Української громади», заявивши про розпуск організації, продовжили свою діяльність підпільно. Відтак кількість членів громади зменшилася зі 100 до 55 осіб.

Стара громада

*Михайло Драгоманов
(1841–1895)*

У нових умовах київські громадівці й далі переймалися справами культури, підтримуючи «свідомих українців» і допомагаючи їм влаштуватися на службу.

Залучення нових членів відбувалося за рекомендацією щонайменше двох громадівців, після оголошення на двох зібраннях, на третьому зібранні таємним голосуванням; якщо хоч один голос був проти, такого кандидата не приймали. Така система формування громади робила її консервативною й вирізняла серед інших громад, що засновувалися молоддю. Від цього й походили її назва — Стара громада.

Як і на початку 70-х рр. XIX ст., перед представниками українського руху постає проблема знайти легальну трибуну для пропаганди своїх ідей.

У межах Російської імперії, де українська мова перебувала під забороною, це було неможливо. Тому український національний центр вирішили організувати за кордоном, який мав налагодити видання вільної української преси й репрезентувати український рух у Європі. Виконати таке завдання громада доручила **Михайлові Драгоманову**, якого за Емським указом звільнили з Київського університету.

Для українського руху важливими були погляди М. Драгоманова на майбутній державний устрій. Він не виступав за відокремлення України від Росії, стояв на федералістських позиціях. Однак при цьому виходив із можливості реорганізувати Російську імперію. Не протиставляючи народи один одному, М. Драгоманов доводив самобутність українців, їхню здатність самостійно вирішувати питання суспільного життя. У своїй статті «Пропадий час» він висловив переконання, що під російським правлінням українці більше втратили, ніж набули.

Наступ на українську культуру в 1875–1876 рр. змусив М. Драгоманова залишити Батьківщину. В Женеві він разом з іншими українськими політемігрантами видавав перший український політичний журнал «Громада» (1878–1879, 1880, 1882 рр.), який став друкованим органом, де було узагальнено погляди громадівців і висунуто програму українського руху. В основі програми лежали такі принципи, як демократизм (запровадження демократичних прав і свобод та відповідних інститутів, які б

їх захищали), федералізм, культурництво, еволюційність (упровадження нового ладу шляхом поступових реформ), соціалізм (запровадження соціальної справедливості). Однак такі погляди М. Драгоманова для діячів Старої громади виявилися надто радикальними. Після взаємних звинувачень вони припинили співробітництво.

Під впливом ідей М. Драгоманова у Наддніпрянській Україні організовувалися молоді громади, у яких гуртувалася переважно студентська молодь. Їх приваблювала ідея поєднання боротьби за національне й соціальне визволення.

? Яку назву мав журнал, що його видавав М. Драгоманов у Женеві?

5. Громадівський рух у 80-х рр. XIX ст. «Киевская старина»

80-ті рр. XIX ст. ввійшли в історію національного відродження у Наддніпрянщині як «мертві роки». Старі громади, побоюючись репресій царизму, відмовилися від спроб політизації українського руху і сконцентрували свою діяльність виключно на ниві культурництва. Така лінія суперечила гаслам, що їх проголошував М. Драгоманов у журналі «Громада». Це спричинило різку полеміку між М. Драгомановим і лідерами Старої громади.

В умовах заборони українського слова громадівці вбачали вихід у виданні альманахів. Зміст їх був здебільшого художньо-літературний, інколи з'являлися матеріали бібліографічного характеру, іноді — етнографічного. Перший альманах під назвою «Луна» з'явився у 1881 р. У 1883 р. в Києві вийшов альманах «Рада», у 1885 р. в Одесі — український збірник під назвою «Нива». Проте альманахи не могли замінити періодичні видання. Зрештою, завдяки зусиллям Старої громади та фінансовій підтримці В. Смиренка стало можливим видання російськомовного журналу на історичну тематику «Киевская старина». Перший номер часопису вийшов у січні 1882 р. Це були праці й матеріали з історії та археології України, етнографії, мовознавства, літературні твори, листування визначних людей, спогади, бібліографії тощо.

Однак орієнтування саме на культурницький аспект діяльності відвернула від українського руху молодь, яка з презирством ставилася до тих «вузьких культурників», що присвячували себе «малим ділам» перед «великим сходом революційного сонця».

Попри таке становище в українському русі, не можна було заперечувати існування українського національного життя: розвивалися українська наука, музика, особливо театральне мистецтво, література. Хоча молодь загалом приєднувалася до загальноросійського революційного руху, українське культурництво теж знаходило прибічників серед молоді.

Важливим наслідком 80-х рр. XIX ст. для українського руху було те, що його провідники усвідомили: цей рух потребує щоденної наполегливої праці для закладання підвалин, які не дозволять йому зійти нанівець. Такі підвалини вони вирішили закласти в Галичині, де були більш сприятливі умови для розвитку українського руху, але не полишати праці й у Наддніпрянській Україні. Галичина перетворювалася на «український П'ємонт». Тоді це було єдине правильне рішення.

? Навколо якого журналу гуртувалися українські діячі Наддніпрянщини у 1880-ті роки?

6. Студентський громадський рух 90-х рр. XIX ст. «Братство тарасівців»

90-ті рр. XIX ст. — період піднесення молоді, яка організовувалася в гуртки та більші товариства з єдиною метою — зробити щось корисне для свого народу. На відміну від старших діячів, молодь не влаштовувала аполітична діяльність. Від 1896 р. у Києві існувала таємна громада «Молода Україна» з більш як сотнею учасників, що сповідувала й ідеї соціалізму, і національної окремішності українців. За даними поліції, подібних громад було 22, причому найважливіші з них зосереджувалися у Києві, Чернігові, Лубнах та Одесі. Провідники українського студентства у 1898 р. скликали перший з'їзд студентських громад, який відбувався нелегально. На з'їзді було прийнято резолюції, у яких, зокрема, проголошувалося: «Ми, українська молодіж, стремлячи до політичної самоуправи, у якій досягаються ідеали волі, рівності, братерства, домагаємося рівності всіх перед законом... свободи совісти і рівності всіх віроісповідань, просвіти на рідній мові, уведення обов'язкової безплатної науки. У політичній діяльності студенти домагаються конституційної свободи з політичною автономією, свободи слова, друку і зборів».

Рік потому українські студенти провели другий з'їзд, на якому заснували свою Центральну спілку. Основні принципи спілки вимагали:

— спинити шкідливу згубну для нашої нації русифікацію студентської молоді у Наддніпрянщині і повернути всіх студентів-українців до служіння інтересам свого народу;

— довести до відома як народної маси, так і інтелігентних верств суспільства, що поганий соціально-економічний і культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного гноблення як безпосереднього наслідку російського панування.

Найбільш радикально налаштованим серед студентських громад було «Братство тарасівців», що існувало у 1891–1898 рр. Йому судилося започаткувати період політизації та націоналістичну течію в українському русі Наддніпрянщини.

*Б. Грінченко
(1863–1910)*

Улітку 1891 р. І. Липа, Б. Грінченко, М. Байздренко, М. Базькевич, В. Боровик, склавши на могилі Т. Шевченка клятву вірності ідеї визволення України, заснували таємне товариство, члени якого згодом стали називати себе «Братством тарасівців».

Першим прилюдним виступом братства стало читання промови «Декларація віри молодих українців» на шевченківських роковинах у березні 1893 р. в Харківському університеті. Того ж року вона була надрукована в львівській газеті «Правда». На тлі аполітичного культурництва та загального занепаду українського громадсько-політичного руху після Емського указу ідеї, висловлені у промові, виглядали справжнім національним радикалізмом. У своїй промові вони стверджували такі принципи:

- українці є окрема нація;
- як і кожна нація, українці потребу-ють національної волі для праці й розвитку;
- повна автономія України (на той час на це гасло не наважувався ніхто);
- єдність українського народу (це гасло стало зародком майбутньої концепції соборності Української держави);
- радикалізм та екстремізм щодо відступників;
- негативне ставлення до українофільства (культурництва), але при цьому визнання його користі для національного руху;
- необхідність існування українських шкіл;
- уживання української мови та ін.

«Братство тарасівців»

Ідеї братства знайшли своїх прихильників, але поширення не набули через різко негативне ставлення до нього представників інших течій українського руху, цілковите ігнорування соціально-економічних питань, а також з огляду на особисті якості лідера тарасівців М. Міхновського.

«Братство тарасівців» було створене за принципами таємної організації й поділялось на «п'ятірки», які в середині 90-х рр. XIX ст. діяли в Харкові, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові та деяких інших містах.

У 1893 р. в Києві відбувся організаційний з'їзд, який, можливо, мав надати братству стрункішої форми. Оскільки «Братство тарасівців» не мало конкретної програми дій, а іноді просто дублювало старе культурництво у своєрідних формах (наприклад, демонстративне носіння національного одягу), воно стало занепадати, а наприкінці 90-х рр. XIX ст. фактично розпалося.

? Коли утворилося «Братство тарасівців»? Яким було головне гасло товариства?

7. Загальноукраїнська безпартійна організація (ЗУБО)

Починаючи від 90-х рр. XIX ст., відбувалось і своєрідне організаційне оформлення культурництва (під тиском радикально налаштованих діячів, студентської молоді), діяльність якого була спрямована на закладення підвалин майбутньої політичної організації. Першим кроком на цьому шляху стало створення в 1898 р. на з'їзді громад Надніпрянщини в Києві зусиллями В. Антоновича та О. Кониського Загальноукраїнської безпартійної організації (ЗУБО). Восени 1898 р. вона об'єднувала вже 22 громади у різних містах України. До організації входило 438 членів. Вона мала великі матеріальні можливості. Річний членський внесок становив 25 крб. Значну фінансову підтримку ЗУБО отримувала від підприємця-мецената В. Смиренка.

Керівництво організацією здійснювала рада, яку в різні роки очолювали композитор М. Лисенко, історик В. Антонович. При раді діяв видавничий гурток, на основі якого утворилось українське видавництво «Вік».

Загальноукраїнська безпартійна організація об'єднувала значну частину української інтелігенції, безпосередньо пов'язаної з народними масами. Однією зі сфер її діяльності було працевлаштування в земствах національно свідомих інтелігентів та поширення у Наддніпрянську Україну забороненої літератури. Діяльність організації розгорталася здебільшого під прикриттям якихось офіційних державних або напівдержавних установ, завдяки чому вона уникала особливих ускладнень у взаєминах із поліцією.

Отже, на перший погляд, Загальноукраїнська безпартійна організація переймалася тими ж культурницькими справами, що і її попередники. Однак це культурництво було вже не гуртківським, замкненим у собі, а орієнтувалося на інтелігенцію, особливо сільську, тісно пов'язану з народом. Крім того, було зроблено необхідний організаційний крок, який створив умови для формування партійної організації, — діяльність розкиданих по Україні та ізольованих громад почали об'єднувати й координувати з одного центру.

? Хто очолював Загальноукраїнську безпартійну організацію?

8. Національне відродження кримських татар. Ісмаїл Гаспринський

Кінець 1860-х рр. був часом, коли після низки поразок, яких зазнали народи Сходу від європейських колонізаторів, у мусульманському світі почала вкорінюватися думка про важливість освіти, необхідність оновлення громадського й духовного життя. У суспільстві прокидалося почуття національної гідності, поширювалися ідеї розгортання широкої антиколоніальної боротьби. Ці настрої стали охоплювати і представників кримськотатарського народу. Кримські татари, як і інші тюркські народи, прихильники ісламу, мали певні обмеження в правах.

Від часів російської анексії на тлі демографічного зростання населення Російської імперії чисельність кримських татар стрімко скорочувалася. До того ж вони перебували у дуже вузькій соціальній ніші, яка не дозволяла їм розвиватись економічно, освітньо і культурно. Єдиний шлях вирватися з цього становища — кар'єра військового.

Така ситуація сприяла появі лідерів нового типу, які могли б поєднати ідеї модернізації із традиціями свого народу. В останній третині XIX — на початку XX ст. таким лідером кримських татар і загалом тюркських народів Російської імперії став **Ісмаїл Гаспринський** (1851–1914).

І. Гаспринський за роботою в кабінеті. 1910 р. З фондів музею І. Гаспринського

Ісмаїл Гаспринський народився неподалік Ялти у родині офіцера російської служби. Першу освіту хлопець здобув вдома та у традиційній мусульманській початковій школі. Продовжив своє навчання у Сімферопольській гімназії, згодом у військових навчальних закладах Воронежа і Москви. Однак військова кар'єра не приваблювала юнака. Не закінчивши навчання, він повернувся до Криму, де склав відповідні іспити і став учителем початкової міської школи. У 1871–1875 рр. здійснив поїздки за кордон: побував у Франції (Париж) та Єгипті (Каїр). Саме після мандрів Європою у нього стала визрівати думка про необхідність радикальних реформ духовного життя мусульман, які базувалися б на поєднанні науково-технічного прогресу християнських і збереженні оновлених релігійних принципів ісламських народів.

Ісмаїл Гаспринський як мусульманин і патріот свого народу стояв біля витоків і був безпосереднім учасником загальноісламського й загальнотюркського рухів, що зароджувалися в Російській імперії наприкінці XIX ст. Він уникав будь-яких форм націоналізму та клерикалізму і вважав, що піднесення культурного рівня народу має базуватися на відновленні його традиційної духовності через освіту і прищеплення нових цінностей: побутова культура, наприклад, гігієна, освіченість, самовдосконалення, активна діяльність. Традиції мають бути обов'язково збереженими, тим більше, що, як вважав Гаспринський, не все варто переймати в Європі — важливий саме синтез національної культури і передових досягнень західної цивілізації.

З іменем Ісмаїла Гаспринського пов'язані заснування та розвиток просвітянського руху, який обстоював ідею модернізації культурних стандартів ісламського світу, поступову секуляризацію, де б релігійні цінності гармоніювали з цінностями світського суспільства та демократичними нормами.

Письменницький талант І. Гаспринського, що найповніше розкрився в останній чверті XIX ст., зробив його патріархом нової кримськотатарської літератури. Його перу належать повість «Африканські листи», написаний в епістолярному жанрі роман «Листи Молли Аббаса Франсові», історичне оповідання «Дівчина-левиця», містична новела «Лихо Сходу», «Французькі листи», «Сонце зійшло» та інші художні твори.

Активно займався І. Гаспринський і науковою працею, зокрема у сферах історії, етнографії та писемної культури свого народу. Він розшукував і вивчав літературні пам'ятки середньовічного мусульманського Криму.

Проте Ісмаїл упродовж усього життя основні свої зусилля спрямовував на випуск періодичних видань кримськотатарською мовою. У 1883 р. І. Гаспринський у Бахчисараї організує і редагує видання двомовної (кримськотатарською та російською) газети «Терджиман-Перекладач». Вона була першою і впродовж багатьох років залишалася єдиною тюркомовною газетою в межах Російської імперії.

У 1905 р. І. Гаспринський та його однодумці створили мусульманську ліберальну організацію «Іттіфак ель Муслімі» («Союз мусульман»), яка восени 1905 р. перейшла на позиції загальноросійської партії «Союз 17 жовтня» (октябристи).

? Хто очолив національне відродження кримських татар у другій половині XIX ст.?

ВИСНОВКИ

Попри урядові заборони, український рух продовжував свій розвиток. У 80–90-ті рр. XIX ст. він вступив у новий етап.

Культурницька робота в межах громад уже не задовольняла молоде покоління українських діячів. Одні представники громадівського руху намагалися привнести поширені на той час у Європі ідеї соціалізму (М. Драгоманов і «Молоді громади»), інші — виступили з націоналістичними гаслами («Братство тарасівців»). Загальним підсумком розвитку цього етапу українського руху у Наддніпрянщині став перехід до політичного етапу національно-визвольної боротьби.

Ісмаїл Гаспринський є знаковою особистістю для кримських татар і загалом тюркських народів, які проживали в Європі. Це один із лідерів, фактично засновників національного відродження тюрків у Російській імперії і, як його часто називають, батько кримськотатарського народу.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Чим діяльність громадівців наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. XIX ст. відрізнялася від попереднього періоду?
2. Яку роль у тогочасному українському русі відіграла діяльність Південно-Західного відділу Р. І. Г. Т.?
3. Як був прийнятий і який мав вплив на український рух Емський указ?
4. Охарактеризуйте роль Старої громади і молодих громад в українському русі.
5. Якими були особливості й здобутки громадівського руху у 80-х рр. XIX ст.?
6. Як розгортався й чим відрізнявся від попередників студентський громадівський рух 90-х рр. XIX ст.?
7. Як утворилося «Братство тарасівців»? Чому з ним пов'язують початок політизації й виникнення націоналістичної течії в українському русі?
8. Яку роль в українському русі відіграла Загальноукраїнська безпартійна організація?
9. Які особливості національного відродження кримських татар?
10. Проведіть дискусію за проблемою: «Якими були здобутки українського руху в Наддніпрянщині наприкінці 60-х — у 90-х рр. XIX ст.».
11. *Робота в групах.* Чому наприкінці XIX ст. центр українського руху перемістився з Наддніпрянщини в Галичину?

§ 19. НАРОДНИЦЬКИЙ, СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТА ЗЕМСЬКИЙ РУХИ

За параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості народництва;
- ▶ аналізувати виникнення й початок робітничого та соціал-демократичного рухів;
- ▶ характеризувати земський рух.

1. Якою була ідеологія та діяльність російських народників? 2. Якими були особливості робітничого руху в тогочасній Європі? 3. У чому полягала ідеологічна концепція соціалізму? 4. У чому сутність марксистського вчення?

1. Народництво. Народницькі гуртки в Україні

Обмеженість реформ 60-х рр. XIX ст. спричинили зростання невдоволення різних прошарків суспільства. Молодь, схильна до максималізму, стала основою радикального руху, який виступав за прискорення кардинальних змін. Радикально налаштовану молодь імперії, що об'єднувалась у таємні організації для боротьби з існуючим ладом, називали народниками. Ця назва походила від ідеалізації молодію різночинною інтелігенцією народу (в умовах Російської імперії — селянства).

*В. Маковський.
Вечірка народників. 1897 р.*

Народництво — ідеологія й громадсько-політичний рух, що охопив вихідців з дворянства і різночинної інтелігенції Російської імперії у 60–80-х рр. XIX ст. Поєднував у собі соціалістичні ідеї з вимогами селянства. Виступав як проти залишків кріпосництва, так і проти капіталістичного розвитку суспільства.

Інтелігенція — суспільна група, що складається з осіб, для яких розумова праця є професією (лікарі, інженери, педагоги, науковці тощо).

Народники виступали за повалення самодержавства шляхом селянської революції. Зародившись наприкінці 60-х рр. XIX ст., народницький рух став вагомим чинником суспільно-політичного життя в середині 70-х рр. XIX ст. Народники були переконані в тому, що колективістські традиції сільської громади є основою соціалістичної організації суспільства. Росія, на їхню думку, на відміну від країн Західної Європи, мала оминати капіталістичну стадію розвитку, а селянство народники вважали рушійною силою революції на шляху суспільства до соціалізму.

У загальноімперському русі народників активну участь взяла й радикально налаштована українська молодь, яку не задовольняли культурницькі межі українського руху.

Перший гурток народників було організовано у 1871 р. у Санкт-Петербурзі Михайлом Чайковським. Згодом подібні гуртки виникли в багатьох містах імперії.

Народництво в Україні розвивалося майже так, як і в Російській імперії, маючи, щоправда, деякі особливості. В українському селі селянська громада не відігравала такої ролі, як у центральних районах Росії, а в українського селянина було розвинено почуття власності. Це суперечило головній ідеї народництва про природну схильність селянина до соціалізму.

Перший гурток на зразок Санкт-Петербурзького виник у Києві 1872 р. (**П. Аксельрод, Г. Гуревич, С. Лур'є** та ін.). У 1873 р. в Одесі сформувався один із найбільших у Російській імперії гурток під керівництвом Ф. Волховського.

Найбільш активним гуртком народників у Наддніпрянщині була «Київська комуна», створена у Києві 1873 р. Вона об'єднувала близько 80 осіб, переважно студентів.

У 1874 р. близько 3 тис. народників «пішли в народ». Залишивши навчання в університетах, переодягнувшись у селянський одяг, народники понесли на село революційні соціалістичні ідеї. Проте «ходіння в народ» зазнало поразки. Селяни просто відмовлялися мати справу з чужинцями з міста, а нерідко навіть допомагали жандармам виявляти революціонерів. Там, де народникам удалося налагодити контакт, селяни ще слухали те, що безпосередньо стосувалося їхніх потреб, а розмов про соціалізм узагалі не розуміли. Вони вірили в «доброго» царя, який задовольнить їхнє прагнення про справедливий розподіл землі та покарає кривдників (поміщиків і чиновників).

Провал «ходіння в народ» змусив народників шукати нових способів боротьби. Восени 1876 р. у Санкт-Петербурзі було створено законспіровану народницьку революційну організацію «Земля і воля». У програмі організації наголошувалося на необхідності створення «народно-революційної організації». Для цього передбачалося розгорнути широку агітацію серед населення, викликати протест проти дій влади та організувати збройні бунти. Причому захопити владу передбачалося в найкоротший термін завдяки насильницькому перевороту.

Народницькі організації, що діяли в Україні, не ввійшли до складу «Землі і волі», проте підтримували з нею тісні зв'язки. Ще на початку 1875 р. вони об'єдналися в гурток «Південних бунтарів» на чолі з В. Дебогорієм-Мокрієвичем. У 1877 р. від гуртка відокремилася група **Я. Стефановича**, яка намагалася використати заворушення, що охопили

П. Аксельрод

Я. Стефанович

селян Чигиринського та Черкаського повітів Київської губернії, для організації повстання. Я. Стефанович сфальсифікував «Височайшу таємну грамоту», у якій говорилося, що цар знає про важке становище своїх підданих, але йому заважають поміщики. Тому селяни самі мають подбати про себе: скинути поміщиків й справедливо розділити всі землі.

Видаючи себе за царського комісара та спираючись на «царські грамоти», Я. Стефанович почав організовувати нелегальну селянську організацію «Таємна дружина». 1 жовтня 1877 р. планувалося розпочати повстання. Проте у вересні змову було розкрито, близько 1000 учасників заарештовано. Події в Чигиринському повіті, відомі як **Чигиринська змова**, були єдиним масовим селянським виступом, спровокованим народниками.

 Коли і де у Наддніпрянщині виник перший народницький гурток?

2. Розгром і занепад народницького руху

Утративши віру в те, що селянство здатне піднятися проти самодержавства, народники переглянули тактику боротьби і вдалися до терору. Постріл В. Засулич у петербурзького градоначальника Трепова у січні 1878 р. та її виправдання в суді викликав хвилю замахів на вищих чиновників царського апарату й безпосередньо на царя.

Так, 23 лютого 1878 р. у Києві В. Осинський, І. Івичевич та О. Медведєв учинили невдалий замах на відомого своєю непримиренністю до народників заступника прокурора Київського окружного суду М. Котляревського. Найбільшого розголосу набуло вбивство Г. Гольденбергом за участю Л. Кобилянського харківського губернатора Д. Кропоткіна.

Терор народників від самого початку був приречений на поразку. Без широкої народної підтримки змінити існуючий лад ідеалістами-одинаками було неможливо. Впродовж 1878–1879 рр. поліція розгромила найбільші гуртки і групи та віддала до суду їхніх учасників.

Тероризм — здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства аж до фізичної розправи, дестабілізація суспільства, державно-політичного ладу шляхом систематичного насильства, політичних убивств, провокацій.

Незважаючи на репресії, радикально налаштовані народники намагалися активізувати терористичну діяльність. Проте не всі поділяли такі погляди.

У серпні 1879 р. таємна організація «Земля і воля» розпалася на самостійні організації — «Народну волю» та «Чорний переділ». «Народна воля» розгорнула революційний терор проти влади. Подібні гуртки існували в Одесі, Миколаєві, Херсоні та інших містах України. Члени організацій здійснювали терористичні акти проти вищих чиновників. Винесений народовольцями смертний вирок цареві Олександрю II було виконано 1 березня 1881 р. Однак це не дало позитивних результатів. Новий імператор Олександр III посилив репресії проти народників, а у внутрішній політиці

*Замах на імператора Олександра II.
Гравюра XIX ст.*

розпочав політику контрреформ. Тактика революційного терору зазнала цілковитої поразки.

Отже, ні терористична, ні пропагандистська діяльність народників не досягла поставленої мети. Серед лідерів руху ширилось усвідомлення помилковості їхніх поглядів і переконань. Здійснити соціалістичну революцію, спираючись на селянство, виявилось неможливим.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. XIX ст. народницький рух поступився робітничому й соціал-демократичному рухам. Упродовж 90-х рр. XIX ст. одна частина народників перейшла на позиції лібералізму, друга — сприйняла марксизм, третя — залишилася на старих позиціях, організувавши на початку XX ст. партію соціалістів-революціонерів.

? Що таке тероризм? Назвіть найгучніший терористичний акт народників у Наддніпрянській Україні.

3. Зародження соціал-демократичного і робітничого рухів

Друга половина XIX ст. стала періодом поширення в Європі робітничого і соціал-демократичного рухів. Це пояснюється тим, що промислова революція та індустріалізація сприяли формуванню нового прошарку суспільства — промислових робітників за специфічними рисами та інтересами. Не маючи власності, вони могли покладатися лише на свою працю. Таке становище робило робітника сприйнятливим до всіляких революційних учень, що обіцяли «світле майбутнє».

Одним із таких революційних учень, найбільш поширеним у другій половині XIX — на початку XX ст., виявився марксизм, який пов'язував соціалістичний переустрій суспільства саме з промисловими робітниками.

Марксистське вчення як у Російській імперії взагалі, так і в тогочасній Україні зокрема знайшло багато прихильників. Проте слід зауважити, що в Європі марксизм виник із робітничого руху, тоді як у Російській імперії

його носієм стала інтелігенція, яка поспішила з «новими ідеями» в робітниче середовище, як перед тим із народницькими — на село.

Першими пропагандистами нового вчення, а саме його економічної частини, на українських землях ще на початку 70-х рр. XIX ст. стали **Микола Зібер і Сергій Подолинський**.

Уперше з основами свого вчення М. Зібер ознайомив студентів і колег у Києві 1871 р. Головну увагу він зосереджував лише на економічному аспекті вчення. Інший популяризатор марксизму С. Подолинський організував у Відні видавни-

Микола Зібер

цтво популярної соціалістичної літератури, у Женеві разом із **М. Драгомановим** і **М. Павликом** започаткував видання журналу «Громада», а також видав власні брошури соціально-економічного змісту: «Про багатство та бідність», «Про хліборобство» тощо. С. Подолинський розробив оригінальну теорію «громадівського соціалізму» (федерація вільних громадян), що ґрунтувалася на національних традиціях українського народу.

Перша постійно діюча марксистська група в Україні під назвою «Російська група соціал-демократів» виникла 1893 р. у Києві. Її організатором був Юрій Мельников. Інші марксистські групи з'явилися у Харкові, Одесі та Катеринославі. Українці рідко траплялися серед цих перших марксистів. Це пояснювалося тим, що серед робітництва на українських землях переважали росіяни, євреї тощо.

Робітничий рух у Наддніпрянщині розпочався наприкінці 60-х рр. XIX ст. Спершу він мав стихійний, неорганізований характер. Виступи робітників відбувалися через погіршення умов праці, зменшення заробітної плати. Формами боротьби робітників були колективна відмова від роботи, знищення машин та обладнання, страйки тощо.

Від середини 70-х рр. XIX ст. робітничий рух почав набувати організованих форм. Першою робітничою організацією став «Південноросійський союз робітників», який у 1875 р. виник в Одесі на чолі з **Євгеном Заславським**. Об'єднавши близько 250 робітників, він розгорнув революційну пропаганду, поширював нелегальну літературу, керував страйками на заводах Одеси. Через дев'ять місяців після заснування організацію було викрито, а її керівників засуджено.

*Євген
Заславський*

? Де і коли виникла перша робітнича організація у Наддніпрянщині? Яку вона мала назву?

4. Земський рух

Земства уже своїм існуванням були опозиційними до централізованої державної системи Російської імперії. Незважаючи на те, що більшість становили поміщики (близько 75 %), в умовах загальнореформаторських настроїв, що панували в імперії в 60–70-х рр. XIX ст., вони стали носіями ідей подальшої лібералізації Росії й запровадження конституції.

За своїм характером земський рух був ліберальним. В основі ліберальної альтернативи суспільного розвитку лежала ідея побудови економічного життя суспільства на засадах вільного ринку та конкуренції. Держава мала стати правовою, оберігати демократичні права людини й мінімально втручатися в економічну сферу. Ідеальною формою правління ліберали вважали конституційну монархію. Не визнаючи революційних форм і методів боротьби, в основу своєї діяльності вони поклали пошук компромісу із правлячими колами.

В умовах здійснення Олександром III політики контрреформ опозиційна діяльність земств почала занепадати. Проте на початку XX ст. земства знову стають одним із центрів опозиції самодержавству.

Ф. Лизогуб

Українські земські організації належали до найбільш впливових і найрадикальніших на перших двох етапах земського руху. Активну діяльність вони розгорнули в Чернігівській, Харківській, Полтавській губерніях. Вони об'єднували різні сили. Серед земських діячів вирізнялися: на Полтавщині — **Ф. Лизогуб** (майбутній прем'єр-міністр Української Держави П. Скоропадського в 1918 р.), В. Леонтович, Б. Мартос, М. Туган-Барановський; на Чернігівщині — О. Русов, О. Ліндфорс, **І. Шраг**, М. Василенко, О. Лазаревський.

Найактивніша фаза земського руху припала на кінець 70-х рр. XIX ст. і набула певного політичного забарвлення. У той період провідні діячі земського руху намагались об'єднати всі сили, які виступали за конституційну перебудову Російської імперії.

Земці на своїх зібраннях і з'їздах розробляли й схвалювали різні проекти реформ й надсилали їх до комісії або цареві. Вони пропонували впровадження широкого самоврядування, створення представницького законодавчого органу — Державної думи. Проте всі ці пропозиції після вбивства царя залишилися нереалізованими.

? З якою подією пов'язують початок політичної організації земців у Наддніпрянщині?

ВИСНОВКИ

Виникнення народництва стало відображенням зростаючої активності різних верств населення Російської імперії та їхнього бажання змінити існуючі порядки. Доволі активну участь у ньому взяли українці.

Зростання кількості промислових робітників, пов'язане із завершенням промислової революції, зробило можливою появу нового суспільного явища — робітничого руху зі своїми специфічними потребами і вимогами. Соціал-демократичний рух став силою, що намагалася вдовольнити прагнення робітничого руху й запропонувати йому мету боротьби.

Земський рух у той час став єдиною можливою ліберальною опозиційною силою, спрямованою на оновлення дійсності Російської імперії.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Що сприяло появі народницького руху?
2. Якою була головна ідея народників?
3. *Обговоріть у групах.* Чи міг народницький рух суттєво вплинути на ситуацію на Наддніпрянщині? Чому?
4. Чи має виправдання терористична діяльність як засіб зміни існуючих порядків в державі? Чому він виникає? Обґрунтуйте свою точку зору.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

5. Визначте особливості і прояви розгортання соціал-демократичного та робітничого рухів на теренах Наддніпрянщини.
6. Яку роль у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини відігравав земський рух?
7. Проведіть дискусію за проблемою: «Місце і роль народницького, робітничого, соціал-демократичного і земського рухів у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини цієї доби».

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №4.
КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ ЕТАП НАЦІОНАЛЬНОГО
ВІДРОДЖЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ

Пригадайте з раніше вивченого:

1. Якими були здобутки першого етапу українського національного відродження?
2. Що таке громади?
3. Які заборони існували щодо української мови в Російській імперії?

Мета: визначити особливості культурницького етапу національного відродження на українських землях у складі Російської імперії.

Завдання для підготовки до практичного заняття: за додатковими джерелами інформації (науково-популярна література, ресурси Інтернету, експозиція історичного музею за відповідний період) підготуйте презентацію про культурницький етап українського руху у Наддніпрянській Україні за поданим планом.

План

1. Умови розгортання культурницького етапу.
2. Прояви культурницького етапу.
3. Видатні діячі.
4. Здобутки і підсумки.

Хід заняття

1. Об'єднайтеся у малі групи за тематикою підготовлених повідомлень та обговоріть результати, які ви отримали під час роботи над ними.
2. Виконайте завдання:
  - 1) Що стримувало український рух у переході до політичного етапу?
  - 2) Чому український рух у Наддніпрянщині у другій половині XIX ст. мав вкрай вузьку соціальну базу?
  - 3) Чому наприкінці XIX ст. центр українського руху перемістився у Східну Галичину?
3. Зробіть висновки відповідно до мети роботи.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.»

1. Складіть перелік подій, що відбувалися у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Назвіть видатних історичних діячів у Наддніпрянщині цього періоду. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України?
3. Поясніть значення понять і термінів: «українське питання», «Східна (Кримська) війна», «модернізація», «реформа», «грумада (община)», «цензура», «синдикат», «Зелений клин», «Сірий клин», «меценат», «соціальна структура», «земства», «індустріалізація», «народники», «тероризм», «громадівський рух», «хлопомани», «українофільство».
4. Виконайте завдання за історичною картою:
  - а) простежте, як змінювалася географія розміщення основних промислових центрів Наддніпрянщини;
  - б) визначте регіони, що мали відмінності у проведенні аграрних перетворень за селянською реформою 1861 р.;
  - в) складіть опис процесів модернізації в різних регіонах Наддніпрянщини;
  - г) покажіть регіони Російської імперії, куди відбувалося переселення селян з Наддніпрянської України;
  - г) покажіть населені пункти, пов'язані з українським національним рухом у Наддніпрянщині цієї доби, і поясніть їх роль у ньому;
  - д) покажіть населені пункти і території, пов'язані з розгортанням селянських, робітничих, народницьких і соціал-демократичних рухів. Поясніть, що там відбувалося.
5. У якому напрямку розвивалися процеси модернізації у Наддніпрянщині цього періоду? Чому?
6. Доведіть закономірність процесів модернізації для розвитку тогочасної Наддніпрянщини.
7. Який вплив мали процеси модернізації на тогочасне українське суспільство? Чи можна їх однозначно характеризувати як позитивні? Чому?
8. Обговоріть у малих групах і представте висновки класу:
  - а) особливості соціально-економічних зрушень в українських землях у пореформений період;
  - б) роль і місце українських земель у господарському житті Російської імперії цього періоду;
  - в) роль і місце діяльності громадівців в українському національному русі.
9. Порівняйте модернізаційні процеси в українських землях з аналогічними процесами у європейських державах.
10. Підготуйте презентацію на 12 слайдів за темою «Наддніпрянська Україна в другій половині ХІХ ст.»

РОЗДІЛ V

Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини у другій половині XIX ст.

У цьому розділі ви дізнаєтеся про:

- ▶ зміни, які відбулися у становищі українського населення західно-українських земель;
- ▶ особливості соціально-економічного розвитку краю;
- ▶ розгортання українського руху і його течії;
- ▶ перетворення Східної Галичини на «Український П'ємонт»;
- ▶ видатних діячів українського руху.

§ 20. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості розвитку західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.;
- ▶ характеризувати зміни, що відбувалися в соціально-економічному розвитку.

1. Яким було становище українців під владою Габсбургів? 2. Як вплинули на розвиток західноукраїнських земель реформи Марії-Терезії та Йосифа II? 3. Що було характерним для розвитку соціально-економічних відносин на західноукраїнських землях впродовж першої половини XIX ст.?

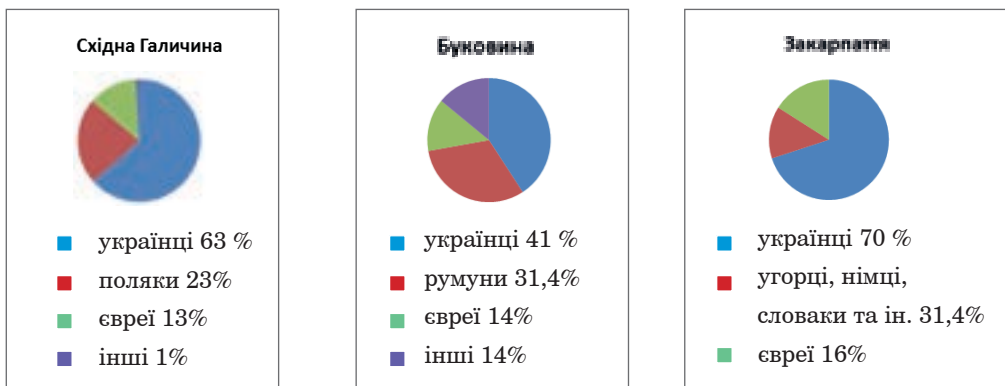
1. Населення та умови життя на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.

Упродовж другої половини століття кількість населення західноукраїнських земель збільшилася. За даними австрійських та угорських державних переписів 1857 і 1900 рр., тут мешкало відповідно 2600 тис. і 3814 тис. українців. Таке стрімке

зростання населення свідчило про демографічний вибух. Проте питома вага українців у його складі зменшилася. Спричиняло це як збільшення української трудової еміграції до Америки, так і зростання чисельності поляків, угорців, німців, євреїв тощо. Зростання чисельності населення дедалі більше загострювало місцеві соціально-економічні проблеми. У Галичині густота населення в сільській місцевості за цей час збільшилася з 32 до 102 осіб на 1 кв. км.

Упродовж другої половини XIX ст. соціально-економічні характеристики західноукраїнських земель не зазнали суттєвих змін. Станом на кінець XIX ст. вони залишалися аграрним суспільством, позаяк 95 % населення трудилося на землі, а близько 1 % працювало на промислових підприємствах. Західноукраїнська інтелігенція, з місцевим духівництвом включно, була чисельно невеликою. Так, у Східній Галичині вона становила близько 0,5 % загальної кількості українського населення. Рівночасно поляки, скажімо, складали 22 % мешканців Східної Галичини, а їхня інтелігенція — понад 3 % загальної кількості населення.

Національний склад населення західноукраїнських земель наприкінці XIX ст.

 Якою була чисельність українського населення на західноукраїнських землях?

2. Особливості економічного розвитку Галичини, Буковини та Закарпаття

Революція 1848-1849 рр. хоча і завершилася поразкою, проте сприяла подальшому становленню індустріального суспільства в західноєвропейських державах.

Зовсім інша ситуація склалася на західноукраїнських землях. Після 1848 р. кріпосницькі порядки вже не перешкоджали економічному розвитку. Однак тут не спостерігалось такого бурхливого зростання продуктивних сил, як в інших частинах імперії Габсбургів. Економічна ситуація навіть погіршилася. Це було спричинено тим, що з 1861 р. починається широке будівництво залізниць (збудовано залізницю Львів—Відень), яке поєднало західноукраїнські землі з головними промисловими центрами імперії. Здавалось, це мало б сприяти економічному

піднесенню, як це було у провідних країнах Європи. Проте у край хлинув потік товарів з індустріально розвинених регіонів імперії (Австрія, Чехія), який розорив місцеві промисли і зруйнував всю традиційну систему господарювання. Все це відбувалося на тлі швидкого зростання населення.

Щоб врятувати ситуацію, місцева адміністрація краю намагалася залучити інвестиції.

Зацікавлення в іноземного капіталу викликали родовища нафти, мінеральних солей, величезні масиви лісу. Внаслідок цього стали швидко розвиватися нафтодобувна та лісозаготівельна галузі промисловості. Наприкінці XIX ст. іноземний капітал посів провідні позиції в економіці західноукраїнських земель.

Сільське господарство західноукраїнських земель розвивалося надзвичайно повільно. Це був не лише найбільший аграрний регіон імперії, а й край із найнижчим рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва. Величезні земельні масиви перебували у власності поміщиків, тоді як більшість селянства постійно страждала через малоземелля, незважаючи на деяке розширення посівних площ.

? Чому масове залізничне будівництво на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. (3,7 тис. км) негативно позначилося на економічному розвитку регіону?

3. Розвиток промисловості. Становище західноукраїнських робітників

Західноукраїнська промисловість розвивалася сповільненими темпами. Переважна більшість промислових робітників працювала не у великій фабричній промисловості, а на дрібних підприємствах і майстернях.

Галузева структура промисловості краю була однобокою. Основну частину продукції давали галузі з добування і переробки місцевої сировини — лісова, лісопильна, нафтова, буровугільна, соляна. Найбільшою була нафтова, яка почала

Завод Юліуша Міколяша у Львові

Залізнична станція Буковини

Нафтова та озокеритні копальні на Потоці в м. Бориславі

розвиватися з 70-х рр. XIX ст. Її центром був Борислав. Контроль над розвитком цієї галузі одразу встановили австрійські та німецькі підприємці. Віденський уряд перешкодив спорудженню нафтоперегінних заводів у Східній Галичині. Галицьку нафту переробляли на австрійських та угорських заводах.

Велика кількість високоякісних лісів (дуб, смерека та бук) зумовила у другій половині 60-х — на початку 70-х рр. XIX ст. стрімкий розвиток лісопильної промисловості. Іноземні підприємці за безцінь скуповували чи орендували у поміщиків масиви та вирубували їх. До лісових районів Карпат було підведено залізничні колії, і цінну деревину вивозили до Західної Європи. На початку XX ст. з Карпат щорічно вивозилося 608 млн м³ лісу.

Натомість темпи розвитку інших галузей деревообробної промисловості були дуже повільними. Потреби західноукраїнського населення у меблях, папері й картоні задовольнялися імпортною продукцією.

До найменш розвинених галузей належали легка й металообробна індустрія. Легка промисловість залишалася на стадії дрібного ремесла. Місцеві ткачі, шевці та кравці забезпечували одягом і взуттям лише сільське населення, а міщани носили одяг із тканин західноєвропейських текстильних фабрик.

Становлення фабрично-заводської промисловості у краї відбувалося надзвичайно повільними темпами. У другій половині XIX ст. тут діяли лише п'ять великих державних тютюнових фабрик (у Східній Галичині — чотири, на Закарпатті — одна), на яких працювали 4 тис. робітників. У Східній Галичині існувало також кілька сірникових фабрик, металургійних і машинобудівних підприємств.

Розвиток промисловості був пов'язаний з виникненням нової суспільної верстви — промислових робітників. Наприкінці XIX ст. їхня кількість у краї становила близько 55 тис. осіб. Джерелами поповнення робітництва були розорені ремісники й селяни.

Становлення фабрично-заводської промисловості:

- Збільшилася кількість промислових підприємств, але 95% з них були дрібними.
- Промисловий переворот відбувався повільно.
- Деякі галузі промисловості не витримували конкуренції дешевої продукції з Австрії і занепадали.
- Основними галузями були лісопильна і добувна (нафта, сіль, озокерит).
- Відчутний вплив іноземного капіталу.
- Розвиток залізничного транспорту.

Становище західноукраїнських робітників було одним із найгірших у Європі. Вони працювали в жахливих умовах і ледве виживали. У гонитві за високими прибутками підприємці не бажали витратити гроші на створення безпечних умов праці. Внаслідок цього кількість нещасних випадків постійно зростала. Робочий день тривав у середньому 12–18 годин.

Заробітна платня промислових робітників у краї була в півтора раза меншою, ніж у центральних районах імперії. За офіційними даними австрійських установ, платня робітників у Львові становила 48–58 % заробітку їхніх колег у Відні. Нерідко (а особливо в Бориславі та на лісозаготівлях) заробіток видавали не грошима, а талонами, за якими робітники могли отримати продукти за вищими цінами лише у крамниці підприємця. Поширення набуло штрафування робітників під різними приводами. Розмір платні промислових робітників не забезпечував їм прожиткового мінімуму.

? Які галузі промисловості розвивалися на західноукраїнських землях?

4. Розвиток сільського господарства і становище селян

Аграрні реформи, здійснені на західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр., вивільнили селян від залишків кріпацтва, проте їхнє становище залишалося вкрай важким. За своє звільнення селяни мусили впродовж 50 років сплачувати щорічні платежі.

Західноукраїнські землі стали краєм, де в сільському господарстві основу становили дрібні селянські господарства розміром 2–5 га (80 % селянських господарств), які навіть не забезпечували мінімальних потреб селянина, та великі земельні володіння по 15–20 тис. га.

Внаслідок цього еволюція сільського господарства відбувалася дуже повільно. В економічних відносинах між селянами й поміщиками переважали відробітки — за позичене зерно, за оренду землі, за дрова тощо. Лише наприкінці XIX ст. вони стали поступатися місцем вільнонайманій праці. Одним із найголовніших питань для селянина в той час було право користуватися сервітутами.

Сервітут — обмежене право користування землею, яке забезпечує іншому землекористувачеві можливість користування нею з певними обмеженнями, встановленими законом або договором.

Неможливість нормального ведення господарства без використання лісів і пасовиськ була очевидною. Проте землевласники задалегідь призначали надмірну ціну за користування ними, розуміючи, що дітися нікуди. Сподівання тисяч селян знайти справедливість у судах були марними.

Неспромога більшості селян забезпечити себе всім необхідним завдяки праці у власному господарстві змушувала їх шука-

Наймани робітники мують овець перед стрижкою

Витяг з таємного рапорту австрійської поліції про ставлення західноукраїнського селянства до євреїв (1890 р.)

«За винятком щоденного хліба селяни на кожному кроці залежать від єврея. Він служить для них і замовником, і дорадником, і посередником, і довіреною особою. І якщо ми захотіли б прогнати їх, то селяни першими вимагатимуть їхнього повернення. Хоча євреї повною мірою користуються перевагами цього становища, надаючи під проценти позички, контролюючи не лише селян, а й духівництво, було б помилковим казати про переважання антисемітизму в розумінні расової ненависті».

- ?** 1. Які особливості взаємин між українцями та євреями у краї помітили австрійські урядовці? 2. Якими були позитивні й негативні аспекти економічних відносин між представниками цих народів у краї?

ти додаткових заробітків. Чимало йшло наймитувати до великих землевласників. Проте за свою працю вони отримували вчетверо менше, ніж сільськогосподарські робітники в інших провінціях імперії Габсбургів.

Новою проблемою у напівжебрацькому житті західноукраїнського селянства стало лихварство. Вимушені позичати гроші для сплати численних податків, селяни швидко опинялись у залежності від лихварів, які, вдаючись до безсоромного шахрайства, під приводом сплати боргу і відсотків на нього (в середньому 150–250%), відбирали їхні господарства. Наслідком безпросвітнього становища селян було поширення пияцтва. Землевласники часто самі штовхали їх до цього, видаючи замість платні за роботу талони, що їх можна було реалізувати лише в шинку. Тому не дивно, що наприкінці XIX ст. у Східній Галичині один шинок припадав на кожних 230 мешканців, тоді як початкова школа — на кожних 1500.

Основною галуззю сільського господарства в краї було рільництво. Через зuboжіння селян прогрес у способах обробітку і технічному оснащенні землі був дуже незначним.

Упродовж другої половини XIX ст. урожайність сільськогосподарських культур у краї була в півтора-два рази нижчою, ніж у західноєвропейських країнах.

І все ж, хоч і повільно, вигляд західноукраїнського села змінювався. Формується нова суспільна верства західноукраїнських селян-підприємців. На відміну від міської буржуазії та поміщиків, селяни-підприємці були переважно українцями.

Упродовж другої половини XIX ст. в сільському господарстві західноукраїнських земель поступово відбувалася аграрна еволюція, внаслідок якої воно переходило на ринковий шлях розвитку.

- ?** Які фактори негативно впливали на розвиток сільського господарства на західноукраїнських землях?

5. Початок трудової еміграції українців

Злиденні заробітки або цілковита їх відсутність, зубожіння, нестача землі, пошуки порятунку від голодної смерті, тягар національного гноблення й політичного безправ'я стали основними причинами еміграції.

Масова еміграція західноукраїнського селянства розпочалася у 80-х рр. XIX ст., а найбільших розмірів досягла на початку XX ст. Відбувалася вона у формах постійної переселенської й тимчасової заробіткової еміграції. Переважно емігрували до Бразилії, Аргентини, США і Канади. На тимчасові сезонні роботи західноукраїнські селяни щорічно виїздили до сусідніх країн — Угорщини, Західної Австрії, Німеччини, Румунії, Росії, Франції та інших країн.

За другу половину XIX ст. зі Східної Галичини й Північної Буковини в пошуках кращої долі за океан виїхало близько 250 тис. осіб. Упродовж 1871–1900 рр. Закарпаття залишили 170 тис. переселенців.

На нових місцях українські емігранти опинялись у важких і незвичних умовах. На Американському континенті вони стикалися з новими звичаями і традиціями, які значно відрізнялися від тих, до яких вони звикли на Батьківщині. Щоб пристосуватися до умов економічного, соціального й культурного життя, потрібен був певний час. Для більшості українців він був важким і тривалим.

Перша хвиля трудової еміграції із західноукраїнських земель тривала до початку Першої світової війни. У цілому вона була частиною світового міграційного процесу, що особливо активізувався на зламі XIX–XX ст. За масштабами вона переважала всі наступні хвилі української еміграції. Її наслідком стала поява на Американському континенті значної української діаспори.

Трудова еміграція мала і позитивний момент. Мігранти переказували з-за кордону своїм родичам значні суми, що суттєво впливало на економічне життя краю.

? Якими були причини трудової еміграції українців?

6. «Рутенська акція»

З-поміж усього західноукраїнського населення становище закарпатських русинів було найважчим. Земельна реформа початку 50-х рр. уже вичерпала свій потенціал. 51 % селянських господарств (58 тис.) володіли земельними ділянками (телеками) розміром до 1 га (2 гольди), тоді як для нормального ведення господарства потрібно було принаймні 3–5 га. 128 великих землевласників володіли 32,2% земель.

Одні з перших українських емігрантів до Америки – батисти І. Сипченко, Г. Кузеній, І. Юхимів та Ю. Сич

*Едмунд Еган
(1851–1901)*

За наполяганням мукачівського єпископа Ю. Фірцика, занепокоєного становищем селян, угорський уряд вислав у Закарпаття спеціаліста з сільського господарства **Едмунда Егана** для перевірки.

Еган склав докладну картину становища русинів краю, яка виявилась навіть гіршою, ніж уявлялося. «Цей народ поволі занепадатиме матеріально і морально щораз то нижче, доки не загине зовсім... Якщо уряд думає допомогти русинам... необхідно взятися за оздоровлення всього недужого організму».

Розроблені Еганом заходи лягли в основу організації «Верховинської господарської акції», яка почала здійснюватися з середини 1897 р. Попервах було орендовано у графа Шенборна 12 600 гольдів землі, а згодом 20 000, переважно пасовиськ, на яких розводили завезену з Німеччини та Швейцарії худобу високопродуктивних молочних порід, роздану місцевим селянам. Для переробки молока, що його здавали селяни, у Нижніх Воротах було створено спеціальне молочне господарство.

Важливим заходом Егана було обмеження свавілля лихварів, які стали справжнім лихом для селян. У 1899 р. було створено кредитну спілку, яка під низькі відсотки давала селянам позички.

Хоча ці заходи мали поверховий характер, вони певною мірою сприяли поліпшенню життя населення. Проте не всім сподобалася діяльність Егана: занепокоїлися лихварі, місцеві чиновники, деякі політичні діячі. 20 вересня 1901 р. за таємних обставин його було важко поранено, а через два дні він помер. Відтак «Рутенська акція» зійшла нанівець. Населення краю, як і перше, потерпало від утисків панів, лихварів та неврожаїв.

? Що таке «Рутенська акція»?

7. Кооперативний рух

Одним із напрямів розбудови національного життя стало розгортання кооперативного руху, який мав вирвати українське селянство із залежності від польських панів та лихварів, сприяти соціально-економічному розвитку українського села.

*Василь Нагірний
(1847–1921)*

Кооперативний рух у Галичині, що зародився у 60-ті рр. XIX ст., набув свого розвитку у 80–90-ті рр. Засновником кооперативного руху на західноукраїнських землях був **Василь Нагірний** (1847–1921). Він розгорнув активну діяльність зі створення мережі кооперативних спілок у краї. Спочатку це були кредитні спілки, що мали врятувати селянство від грабіжницьких відсотків лихварів і шинкарів (150–250 %).

У 1883 р. В. Нагірний заснував споживчий кооператив «**Народна торгівля**», в рамках якого створено мережу крамниць

по селах і містах, де за помірними цінами можна було придбати необхідні речі для господарства селянина, оминаючи посередників.

У 1892 р. засновано страхову компанію «Дністер», що надало кооперативному рухові стабільності.

Крім кредитування і страхування селян, кооперативи поширювали серед останніх сучасні методи господарювання (товариство «Сільський господар», 1899 р.), підтримували освіту, сприяли поширенню громадсько-політичної, навчальної та іншої літератури.

? Хто був засновником українського кооперативного руху в Галичині?

8. Міста і міське населення

Західноукраїнські міста внаслідок імперської політики гальмування індустріалізації краю впродовж тривалого часу зберігали свій традиційний вигляд. Швидше за інші розвивалися Львів і Чернівці, а також міста, що були значними залізничними центрами — Станіслав, Стрий та ін. Зростало також населення Дрогобича й Борислава, де виникли нафтодобувні підприємства.

У Галичині мешканці міст становили 10% від усього населення. Українців серед міського населення було лише 14–25%. Більшість належала полякам та євреям. А втім, навіть невеликі за кількістю українські міські громади відігравали значну роль у розвитку українського національного життя. Містами-осередками українського культурного й політичного життя в краї були у другій половині XIX ст. Чернівці, Перемишль, Станіслав, Коломия, Тернопіль, Ужгород. Загальноукраїнським центром національно-визвольного руху став Львів.

Упродовж XIX ст. Львів зберігав значення польського культурного й політичного центру. Користуючись своїм привілейованим становищем у Східній Галичині, поляки намагалися збільшити свій вплив у місті. Тому впродовж цього часу Львів постійно був ареною боротьби між поляками та українцями.

В економічній площині західноукраїнські міста зберігали свій характер центрів ремесла й торгівлі. Однак українців у складі місцевого купецтва майже не було. Абсолютну більшість у цьому секторі економіки мало єврейське купецтво. Завдяки їхній діяльності в краї було налагоджено економічні

Будинок страхового товариства «Дністер» у Львові

Львів. Кінець XIX ст.

Розгляньте фотографію, складіть за нею розповідь «На вулицях Львова»

зв'язки між містами й селами. Єврейські купці скуповували в селах сільськогосподарську продукцію і привозили на продаж селянам необхідні товари. У містах вони мали численні крамниці, де продавали продукти й готові товари, вироблені місцевими ремісниками або завезені з інших регіонів імперії. Рівночасно з торгівлею єврейські купці здійснювали інші комерційні операції: позичали гроші, продавали товари в борг тощо. Завдяки їхній діяльності західноукраїнське селянство втягувалось у товарно-грошові відносини.

Друга половина XIX ст. для західноукраїнських земель, на відміну від Наддніпряни, не стала часом, коли її міста докорінно змінилися. Давній вигляд міст за нової доби визначався особливостями економічного розвитку краю.

? Яке місто на західноукраїнських землях було найбільшим?

ВИСНОВКИ

Економічне становище західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини, як і раніше, залишалось наближеним до колоніального.

Регіон був ринком збуту готової продукції з центральних регіонів імперії і джерелом надходження сировини. У другій половині XIX ст. західноукраїнське селянство розгорнуло боротьбу за сервітути, котра виявилася не на його користь. Українське злиденне становище більшості селян штовхало його до еміграції. Одним із способів боротьби за поліпшення свого життя було розгортання кооперативного руху. Міське життя залишалось нерозвинутим. У регіоні було лише декілька відносно великих міст.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Яким був склад населення та умови життя українців на західноукраїнських землях?
2. Заповніть таблицю «Економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.»:

Галузі	Риси розвитку

3. Чому провідною проблемою західноукраїнського села у другій половині XIX ст. стали сервітути?
4. Чи можна однозначно твердити, що трудова еміграція із західноукраїнських земель мала виключно негативний характер?
5. Визначте характерні риси розвитку міст на західноукраїнських землях.
6. Яка мета українського кооперативного руху в краї? Як ви розумієте гасло кооперативного руху в Галичині: «Свій до свого по своє!»

§ 21. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 60-70-ті рр. XIX ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ розповідати про розвиток українського руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.;
- ▶ визначати та характеризувати течії українського руху;
- ▶ з'ясувати, як відбувся перехід від культурницького до політичного етапу в українському русі на західноукраїнських землях.

1. Назвіть основні особливості суспільно-політичного розвитку Галичини у першій половині XIX ст. 2. Які основні здобутки українського руху в революції 1848–1849 рр.? 3. Назвіть основні особливості українського руху у Наддніпрянській Україні у 60–90-х рр. XIX ст.

1. Конституційні реформи 60-х рр. XIX ст. в Австрійській імперії

Період 1849–1867 рр. відзначився трансформацією Австрійської імперії в конституційну Австро-Угорську монархію. У перше десятиліття після революції в імперії панувала реакція, яка за прізвиськом міністра внутрішніх справ Александра фон Баха отримала назву «бахівської». Реакція стала формою, в якій відбувалося перегрупування політичних сил в імперії. Найвпливовішими силами були національні еліти (угорська, чеська, польська та ін.), які перебували в опозиції до імперського центру. Знайдення спільної мови з ними рятувало імперію від розпаду. Прискорили цей процес поразки Австрійської імперії на міжнародній арені: Австрія програла війну у 1859 р. Франції та П'ємонту, а у 1866 р. — Пруссії.

Відень у XIX ст.

Під впливом цих подій австрійські правлячі кола змушені були в 1860 р. відновити конституцію. Було створено двопалатний законодавчий орган — Державну Раду. У 1861 р. австрійські володіння було визначено як автономні краї з власними представницькими органами — сеймами, хоч і з обмеженими повноваженнями.

Аби не допустити неконтрольованого розвитку подій, у 1867 р. було укладено угоду, що містила австро-угорський компроміс, внаслідок якого Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську монархію: австрійську — Цислейтанія (крім інших земель до неї ввійшли українські землі Галичини й Буковини) та угорську — Транслейтанія (крім інших земель до неї ввійшло Закарпаття) частини. Австрійську частину монархії переділили на автономні коронні краї, утворення яких

було довільним і закладало протистояння двох чи декількох націй. На лавіруванні між різними інтересами, на протистоянні націй, в якому імперський центр виступав як арбітр, і базувалася влада австрійського цісаря. Це була суттєва зміна базового державотворчого принципу — централізм поступався місцем федералізму.

Агенор Голуховський

Щодо Галичини австро-угорський компроміс було доповнено австро-польським, який намітився ще в роки реакції, а перші його реальні плоди проявились у перші роки конституційних реформ. У 1860 р. міністром внутрішніх справ Австрійської імперії призначили поляка **Агенора Голуховського**. Він, коли ще був намісником у Галичині, доклав усіх зусиль для встановлення польського домінування в краї. Систему виборів до Галицького сейму було влаштовано так, що поляки одразу отримували більшість. За умов компромісу намісник Галичини обов'язково мав призначатися з польських аристократів (у 1866 р. ним знову став А. Голуховський). Польську мову офіційно запровадили в адміністрації, судочинстві, органах самоуправління, Львівському та Ягеллонському університетах.

Попри свою недосконалість, конституційні реформи 60-х рр. XIX ст. в Австрійській імперії мали далекосяжні наслідки:

- всім народам імперії було відкрито шлях до здобутків європейської демократії;
- українському рухові було дано новий імпульс. Декларування, хоч і формальне, рівності всіх народів імперії пробуджувало національну гідність — першу, необхідну підставу національного відродження;
- утвердження парламентаризму поступово змінювало суспільну психологію. Маси населення з мовчазних підданих перетворювались у співносіїв влади, громадян.

? Коли Австрійська імперія стала Австро-Угорщиною?

2. Галицький сейм

Галицький крайовий сейм засідав у будівлі сучасного головного корпусу Львівського національного університету

Компетенція Галицького сейму, визначена лише у 1873 р., обмежувалася цариною культури, освіти, аграрних відносин тощо.

Вибори до сейму відбувалися раз на 6 років. Галицький крайовий сейм складався зі 150 послів від шести суспільних категорій. Загалом безпосередні виборці становили 10 % населення (серед селян, які склали 95,5 % населення краю, — 8,8 %). Такий виборчий закон забезпечував полови-

ну місць у сеймі послали «від народу». Теоретично всі ці мандати могли вибороти селяни, міщани або їхні представники, що зумовлювало гостру передвиборну боротьбу правлячих кіл за голоси простого люду.

Орієнтування виборчого закону на становий, а не на національний склад ставило українське населення Галичини в нерівні умови через його переважно селянський склад. Українці теоретично могли отримати лише третину місць. Таку кількість, тобто 51 мандат, українці здобули тільки під час перших виборів у 1861 р. Подальші вибори відзначалися зменшенням українського представництва. У 1883 р. воно було найменшим — 12 послів.

? Яким було українське представництво у виборчих органах?

3. Польські та єврейські рухи на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.

Після ліквідації польської державності перед польським визвольним рухом стояло завдання відновлення держави, об'єднання в ній всіх польських земель, переділених трьома імперіями.

Найбільш сприятливі умови для розгортання польського національно-визвольного руху у другій половині XIX ст. склалися в Австрійській імперії (з 1867 р. — Австро-Угорській монархії), де внаслідок польсько-австрійського компромісу Галичина отримала автономію, у якій провідні позиції зайняли поляки. Творці компромісу плекали надію перетворити Галичину в «польський П'ємонт», навколо якого в майбутньому відбудеться об'єднання польських земель у межах «історичних кордонів» (тобто у 1772 р.). У Галичині мала сформуватися модель майбутньої Польської держави, ключовим елементом якої мав стати сейм.

Таких позицій дотримувалися і краківські консерватори (стальчики). Крім того, вони засуджували будь-які насильницькі дії та закликали польське суспільство зайняти лояльну позицію щодо австрійського імператора, який, згідно з міжнародними угодами, був законним спадкоємцем польського престолу.

Політичними суперниками стальчиків були східногалицькі консерватори (подоляки), краківські та львівські ліберал-демократи. Останні

Г. Родак. **Кий**. Візит цесаря до Галицького крайового сейму

Газета «Час» —
часопис польських стальчиків

вимагали від імператора надання полякам таких самих прав, що й угорцям, і проведення виборчої реформи. Подоляки, на відміну від стальчиків, категорично відкидали можливість будь-якої згоди з українцями. Обидві вказані течії (консервативна і ліберальна) були переважно представлені польською аристократією, яка міцно тримала владу в Галичині.

У другій половині XIX ст. вирізнилились і нові напрями в польському русі — людвий (народний, або селянський) і соціалістичний, які набирали силу і на початку XX ст. зайняли провідні позиції. Їх поява була характерною ознакою нової доби, коли швидко зростала громадська самосвідомість широких верств населення, формувалися масові політичні рухи.

Нові течії, хоча й були політичними противниками консерваторів і лібералів, в українському питанні не запропонували нічого нового. Право українського населення на власну державу, а тим паче в Галичині, категорично заперечувалося.

Єврейська синагога у Стрию наприкінці XIX ст.

Крім української та польської, впливовою громадою краю була єврейська. У 1880 р. вона становила 11,52 % населення Галичини. Основна маса проживала в містах і містечках, проте наприкінці XIX — на початку XX ст. характерною особливістю Галичини стало зростання єврейської громади на селі. По селах євреї були переважно корчмарями, лихварями, управителями маєтків тощо. Така станова структура єврейської громади небезпідставно сприймалась українським селянином як недружня, проте єврейських громад, як у Російській імперії, тут не було.

У політичній площині єврейська громада, а особливо її еліта, була схильна до мирного співіснування з владою, отже — до співпраці з поляками. Багато з них ставали щирими польськими патріотами. Проте така тенденція в єврейській громаді тривала тільки до початку 90-х рр. XIX ст. Це зумовлювалося тим, що у польському русі почав наростати антисемітизм. Реакцією на нього стало поширення ідей сіонізму. Головною метою сіоністів в Галичині була боротьба за збереження єврейської національної ідентичності. Така зміна пріоритетів у єврейському русі позначилась і на українсько-польському конфлікті: євреї в ньому зайняли переважно нейтральну позицію, а подекуди підтримували українців.

? Якою була мета польського і єврейського національних рухів у Галичині?

4. Старорусини, москвофіли

У 50–70-х рр. XIX ст. в українському русі Галичини різко посилювався русинський, або старорусинський напрям, відгалуженням якого стало москвофілство, або русофілство. Започатковано цей напрям було ще в 40-х рр. XIX ст. У його лавах опинилася майже вся стара українська інтелігенція, в тому числі Яків Головаць-

кий. Соціальну базу течії становили духівництво, поміщики, чиновники, інтелігенція. Визнаними лідерами москвофілів у різні часи були: в Галичині — **Денис Зубрицький**, **Богдан Дідицький**, **Іван Наумович** та **Михайло Качковський**; на Буковині — **Касіян Богатирець**; на Закарпатті — **Адольф Добрянський** та ін.

Значну роль у становленні ідей старорусинства відіграло греко-католицьке духівництво, яке в роки реакції стало на захист староукраїнських звичаїв, виступило проти латинізації церковної та світської культури, зокрема проти спроб перевести «руську мову» на латинський алфавіт, замінити юліанський календар григоріанським.

Причинами домінування цього напрямку були:

- посилення польських позицій у Галичині, зневіра українців у справедливості австрійського цісаря;
- зневіра у власних силах, пошук надійної опори в суспільно-політичному житті, якою вбачалася Росія;
- поширення серед значної частини галицьких селян у 60–80-х рр. наївної віри у російського царя, який нібито вижене євреїв, покарає поляків, відбере землю у панів і роздасть її селянам;
- консервативний характер українського суспільства в Галичині.

Вперше політичного значення старорусинська течія набрала в 1866 р., коли Австрія програла війну проти Пруссії. Старорусини чітко висловили свою позицію, заявивши, що окремого українського народу не існує, а галицькі русини є представниками «єдиного великорусського народу», який проживає на території «від Карпат до Уралу». Також вони заперечували самостійність української мови, яку вважали однією з говорів російської.

На хвилі зростання антипольських настроїв старорусини перейняли керівництво у громадсько-культурних установах Львова — Ставропiгiйному інституті, Народному

Денис Зубрицький

*Адольф
Добрянський*

домі та Галицько-руській матиці, а також у відкритій у 1861 р. «Руській бесіді».

Для поширення своїх ідей старорусини розгорнули широку культурно-просвітницьку діяльність. По містах і селах створювали читальні, бібліотеки, школи, кооперативи, різноманітні товариства. Вони започаткували видання серії популярних книжок для селян штучно створеною мовою, яку назвали «язичієм». То була мішанина російської, української, польської та церковнослов'янської мов.

Таку проросійську позицію не могли не помітити в Санкт-Петербурзі. Царський уряд на підтримку старорусинів спрямував значні субсидії. За проросійську позицію старорусинську течію стали називати москвофільською. Проте старорусинство було ширшим явищем і мало солідну опору в галицькому суспільстві. Ототожнювати його з москвофільством не варто. Головною ознакою старорусинства була чітка антипольська спрямованість, опір будь-яким проникненням західних модерних впливів. Маючи сумніви у спроможності самостійно обстояти свою культуру, а тим паче політичне існування, вони заявляли: «Якщо нам судилося потонути, то краще зробити це в російському морі, ніж у польському болоті». Москвофільство — відгалуження від старорусинського руху. Його представники виступали із проросійських позицій, стверджуючи, що галицькі русини — це росіяни, намагалися поширити в краї російську мову.

У 1870 р. старорусини заснували політичну організацію — Руську раду, що мала продовжити справу Головної руської ради 1848–1851 рр. щодо захисту прав та інтересів населення. Органами Руської ради були журнал «Слово» (1861–1887), газети «Руська рада» (1871–1912), «Наука» (1874–1900) та ін.

І все ж, попри такий розмах і підтримку ззовні, від 80-х рр. старорусинство в Галичині почало занепадати. Проте на Буковині, а особливо на Закарпатті, цей напрям домінував аж до середини ХХ ст.

 Яку назву мала політична організація старорусинів, москвофілів?

5. Народовці

Погляди, що їх сповідували старорусини, не задовольняли всіх представників українського руху, особливо молодь. Молодіжна опозиція виникла насамперед під впливом Наддніпрянської України — Шевченкової поезії, контактів з літераторами, головнo з П. Кулішем, О. Кониським, які разом з І. Нечуєм-Левицьким з 1864 р. почали друкуватись у Львові. Відтак на західноукраїнських землях на початку 60-х рр. ХІХ ст. в українськомo русі зародився новий напрям — *народовський*.

Народовці проповідували ідеї національного відродження, започатковані «Руською трійцею» та діячами з Наддніпрянської України. Вони виходили з того, що українці — це окрема нація, яка проживає на території від Кавказу до Карпат. Основними цілями їх діяльності були розвиток української мови на основі народної говірки, створення єдиної літературної мови, піднесення культурного рівня народу західноукраїнських земель, згуртування національних інтелектуальних сил. Саме тому на першому етапі своєї діяльності вони зосередилися на культурно-просвітницькому аспекті.

Попервах розбіжності між старорусинами й народовцями стосувалися виключно мови й літератури.

Свою діяльність народовці почали зі спроб заснування періодичних видань і створення громад, на кшталт Київської, зі старшокласників і студентів Львова (першу громаду у 1863 р. започаткував Д. Танячкевич).

У 1862–1863 рр. народовці організувалися довкола літературного тижневика «Вечорниці» (Ф. Заревич, Д. Танячкевич, В. Шашкевич — син Маркіяна, К. Климович, Н. Вахнянин). Через брак коштів тижневик занепав, але відтворився під назвою «Мета» (1863–1864 рр.) за редакцією молодого письменника Ксенофонта Климовича. Тоді ж за редакцією Костя Горбала виходив журнал «Нива», а Володимира Шашкевича — «Русалка».

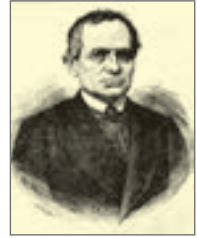
До молодих народовців долучилися і старші діячі — священник **Степан Качала**, суддя **Юліан Лаврівський**, правник Іван Борискевич, колишній заступник голови Головної руської ради, письменник **Корнило Устиянович** та **Сидір Воробкевич**.

Група Русько-народного музично-драматичного театру львівського товариства «Руська бесіда»

В умовах, коли всі культурно-освітні установи Галичини перебували під впливом старорусинів, народовці вдалися до створення власної мережі культурно-просвітніх установ. У 1861 р. вони заснували «Руську бесіду», а згодом її театр, який став першим українським професійним театром. Першу свою виставу він показав у 1864 р.

Переломним виявилось створення у 1868 р. товариства «Просвіта», яке за статутом мало «спомагати народну просвіту в напрямках

Степан Качала

Д. Танячкевич

Юліан Лаврівський

Етапним у діяльності народовців стало започаткування у 1873 р. у Львові Товариства ім. Т. Шевченка, яке згодом за відсутності власної державності фактично відіграло роль Української Академії наук.

Заборона українського слова у Наддніпрянській Україні та гоніння царського режиму проти українства додали жвавості народовському рухові. Українські діячі з Наддніпрянщини намагалися перетворити Галичину в «український П'ємонт», надаючи як фінансову, так і інтелектуальну допомогу національному рухові.

Від 1879 р., після поразки старорусинів на виборах до Галицького сейму, народовці вже виступали як політична сила.

О. Барвінський

Першим політичним актом народовців стало видання того самого року газети для селян «Батьківщина» за редакцією Юліана Романчука.

У грудні 1879 р. було вирішено започаткувати українську щоденну газету «Діло», щоб, на противагу старорусинському «Слову», «ділом, не словом прямувати до кращого народу». Головним редактором став **О. Барвінський**. Перший номер вийшов у січні 1880 р.

Народовство активно розвивалося, тоді як старорусинство, відігравши свою історичну роль у стримуванні процесу полонізації, вичерпало себе і стало анахронізмом.

Активна політична діяльність народовців сприяла заснуванню ними у 1885 р. своєї політичної організації — Народної ради, на чолі якої став Ю. Романчук. Її перші загальні збори відбулися 2 лютого 1888 р.

Завоювання народовцями провідних позицій в українському русі змушувало їх торувати стежки до українського селянства — основного джерела сили українського руху; ці стежки не могли оминати сільських греко-католицьких священиків.

Суспільно-політичні течії в українському русі — старорусинство і народовство — були явищами суто українського походження, що виникли як реакція українського суспільства на виклик часу. А втім, навіть найактивніша діяльність народовців і старорусинів не могла забезпечити вивищення українського суспільства до рівня інших європейських народів.

? Яка течія українського руху в Галичині сформувалася раніше: старорусинська чи народовська?

? У якому році народовці започаткували політичну організацію «Народна рада»?

6. Розбудова національного життя. «Просвіта»

Поразка Австрії у війні проти Пруссії зробила австрійський уряд поступливішим; 2 вересня 1868 р. міністерство освіти прийняло статут і дозволило заснувати товариство «Просвіта». Перший загальний збір товариства «Просвіта», відбувся у Львові того ж року. Керівником став Анатоль Вахнянин.

Згідно з першим статутом, «Просвіта» була науково-просвітницькою організацією, яка за характером своєї діяльності нагадувала громади у Наддніпрянській Україні, але, на відміну від них, діяла легально і мала чітку структуру. «Просвіта» віддавала перевагу науковим дослідженням у царині етнографії, історії, географії тощо. До того ж у самому статуті не передбачалося залучення широких народних мас до просвітницької діяльності.

*Зібрання товариства «Просвіта».
1868 р.*

Такий напрям роботи товариства не відповідав вимогам часу. Виникла потреба в організації, яка здійснювала б народну просвіту і залучала широкі маси до національно-визвольного руху. Тому вже в травні 1870 р. було прийнято другий статут, який наголосив саме на просвітницькій діяльності. (Науковими дослідженнями перейнялося Товариство ім. Т. Шевченка, створене у 1873 р.)

Основним напрямом діяльності «Просвіти» стало книгодрукування. Ще на перших загальних зборах вирішили видавати книжки українською мовою без польських, російських і церковнослов'янських слів, у простому й доступному викладі. Щонайперше було видано «Читанку для сільських людей» під назвою «Зоря», укладену О. Партицьким. Книжка мала успіх, її швидко розкупили. Наступні видання «Що нас погубить, а що помочи може?» С. Качали, «Катехизм для дітей» К. Селецького, «Народний календар» та інші сприяли популярності товариства і розгортанню його діяльності.

Крім видання популярних книг для народу, розробляли і видавали українські підручники для початкової та середньої школи, створювали читальні, ремісницькі товариства. «Просвіта» активно долучилася до кооперативного руху в краї. Під кінець XIX ст. не було такої ланки культурного та економічного життя краю, з якою розминулося б товариство. Так було закладено міцні підмурки розбудови самостійних господарсько-економічних і культурних установ, які мали б поліпшити соціально-економічне становище краю.

? Коли було створено товариство «Просвіта»?

ВИСНОВКИ

Друга половина XIX ст. стала періодом стрімкого розвитку українського руху в Галичині. Поштовхом до цього були конституційні реформи в Австрійській (Австро-Угорській) імперії. В українському русі сформувалися дві провідні течії: старорусинська, від якої відокремилися москвофільська, і народовська, від якої згодом відділилися прихильники радикальних дій та ідей соціалізму. Обидві течії поєднувало прагнення подолати польський вплив у Галичині. Старорусини у цій боротьбі розраховували на підтримку Росії, народовці — на народ, інтелектуалів Наддніпрянщини та суперечності у верхівках Австро-Угорщини.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Який вплив мали конституційні реформи в Галичині на українське населення?
2. Яка роль Галицького сейму в становленні політичної культури українського населення краю?
3. Якими були головні причини українсько-польської конфронтації в Галичині?
4. З'ясуйте причини появи старорусинства в українському русі на західноукраїнських землях та його переважання у 60–80-ті рр. XIX ст.
5. Яка роль товариства «Просвіта» у розбудові національного життя?
6. У чому суть розбіжностей між старорусинами й народовцями?
7. Якою була мета польського руху? Які течії існували у польському русі Галичини? Яким було їхнє ставлення до українства?
8. Якою була мета єврейського руху в Галичині? Яким було ставлення до українства?
9. Які успіхи в розбудові національного життя Галичини ви можете назвати?
10. Заповніть таблицю «Український рух на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.»:

Критерії характеристики	Старорусинський	Москво-фільський	Народовський
Організаційні форми			
Лідери			
Мета діяльності			
Підтримувалися			

11. Проведіть дискусію: «Чи можна стверджувати, що в Австро-Угорщині українське населення користувалося політичною свободою?»

§ 22. ПЕРЕТВОРЕННЯ ГАЛИЧИНИ НА «УКРАЇНСЬКИЙ П'ЄМОНТ». ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НА БУКОВИНІ ТА ЗАКАРПАТТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

За цим параграфом ви можете:

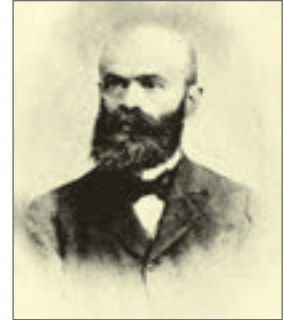
- розповідати про суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях наприкінці XIX ст.;

- ▶ визначити причини появи радикальної течії в українському русі й українських політичних партій;
- ▶ давати оцінку політичним програмам українських політичних партій.

1. Які течії домінували в українському русі Галичини в 60–70-х роки? 2. Чим можна пояснити розкол в українському русі?

1. Радикальна течія в українському русі Галичини

Вихід українського руху (як старорусинів, так і народовців) на широку політичну арену мав неминучим наслідком вплив на нього модерних європейських політичних теорій, зокрема соціалізму. Нові віяння в Галичині зініціювала східноукраїнська інтелігенція, яка на той час була більш розвинутою в інтелектуальній площині. Цьому сприяла, зокрема, енергійна діяльність Михайла Драгоманова, який закликав молодь йти далі старшого покоління, не лише словом, а й ділом розвивати українське суспільство. На його заклики відгукнулася невелика група західноукраїнської молоді. Так в українському русі виникла ще одна течія — *радикальна*.

Михайло Павлик
(1853–1915)

Перші прибічники М. Драгоманова з'явилися у віденському клубі українських студентів «Січ». Наприкінці 70-х рр. XIX ст. його ідеї підтримували два львівські студентські гуртки: один, що перебував під впливом старорусинів, — «Академічний кружок», інший — народовський «Дружній лихвар». Згодом коло прихильників розширювалося. Найбільш здібними послідовниками поглядів М. Драгоманова стали Іван Франко та Михайло Павлик, які піднесли український рух у Галичині на новий інтелектуальний рівень, подолавши його провінційну обмеженість і консерватизм.

Сторінка журналу «Друг»
за 1876 р.

Свою діяльність представники нової течії розпочали з активної пропагандистської роботи. З 1876 р. Павлик і Франко редагували журнал «Друг». Вони відкинули «язичіє», яким публікувався журнал, і перейшли на українську народну говірку. Свої перші критичні статті спрямували проти старорусинів. Згодом зачепили і народовців, висміюючи їх за пересічність літературної продукції та консерватизм. Проте основний удар критики було спрямовано проти духівництва, що його радикально налаштована молодь намагалась усунути від керівної ролі в духовному житті суспільства.

Юліян Бачинський народився у с. Новосілка (тепер — Бережанського району Тернопільської обл.) у родині греко-католицького священика. Соціалізмом захопився, навчаючись в академічній гімназії. У 1890 р. його обрали до проводу РУРП. Один з головних теоретиків цієї партії, а також заснованої у 1899 р. Української соціал-демократичної партії. Публікував свої тексти в часописах «Народ», «Радикал», «Громадський голос», «Будучність» (преса УРП), «Земля і воля» (УСДП) тощо. Ю. Бачинський увійшов в історію передовсім як автор книги «Ukraina Irredenta» (1895), в якій на засадах марксизму обґрунтував неминучість самостійної України.

Юліян Бачинський
(1870–1940)

Хоча загалом ідеї, що їх проголошували радикали, не були сприйняті українським суспільством, вони вплинули на появу нових симпатиків соціалістичних ідей (Микола Ганкевич, Станіслав Козловський, Кирило Трильовський, В'ячеслав Будиновський, Володимир Охримович та ін.).

У жовтні 1890 р. радикали створили першу українську політичну партію в Галичині — *Русько-українську радикальну партію (РУРП)*. У гострій внутрішній полеміці між старими і молодими радикалами вперше в українському русі було висунуто й аргументовано постулат єдності українських земель і політичної самостійності України. Він містився у книзі **Юліана Бачинського** «Ukraina Irredenta» (1895 р.).

? Яку назву мала перша українська партія? Коли вона виникла?

2. «Нова ера» в українсько-польських відносинах та її наслідки

У 2-ій половині XIX ст. австро-угорський уряд серйозно зацікавився українським рухом у Наддніпрянській Україні, сподіваючись з його допомогою відірвати Україну від Росії. Ця ідея збіглася з прагненнями деяких провідників Київської громади (В. Антонович, О. Кониський та ін.) схилити на бік української справи керівні кола Австро-Угорської монархії з метою здобуття нових національно-культурних прав для галицьких українців. Для цього треба було примирити українців і поляків у Галичині.

Казимир Бадені

Переговори з досягнення порозуміння почалися ще в середині 80-х рр. Вони велися таємно у вузькому колі осіб. Польську сторону репрезентував князь Адам Сапега, українську — О. Барвінський, А. Вахнянин та ін., які вирішили вести галицьку політику в порозумінні з Київською громадою. Влітку 1888 р. було досягнуто угоди про видання місячника «Правда», який мав стати органом «цілої України-Руси», пропагувати «духовну єдність» українського народу, переділеного між двома державами, а водночас готувати суспільство до польсько-української згоди.

Зрештою, під тиском віденської та київської сторін угоди було досягнуто і 25 листопада 1890 р. оприлюднено.

Українці вимагали від польської адміністрації краю визнати самостійність української нації та більше дбати про її розвиток, однаково прихильно ставитися до двох народів у Галичині, обіцяючи лояльне ставлення до Австро-Угорської монархії та династії Габсбургів. Угоду підтримали греко-католицький митрополит Сильвестр Сембратович і галицький намісник граф Казимир Бадені. Як запевняли обидві сторони, вона мала почати «нову еру» в українсько-польських відносинах. А втім, ця політика тривала недовго. Польська сторона не бажала йти на поступки, які дозволили б українському рухові поставити питання про поділ Галичини на українську й польську та домагатися автономних прав. На початку 1894 р. обидві сторони відмовилися від продовження угоди.

*Сильвестр
Сембратович*

І все ж, попри провал, «нова ера» мала далекосяжні наслідки. Поволі реалізувалася програма, накреслена її ініціаторами. Вона передбачала: відкриття кафедри історії України у Львівському університеті, надання Товариству ім. Т. Шевченка статусу наукового з перспективою перетворення його на українську академію наук. Фактично було відкрито кафедру української історії; засновано чотирикласні школи з українською мовою викладання при чоловічих семінаріях у Тернополі й Станіславі та жіночій у Львові. Також було створено ощадне товариство «Дністер» (1892) для українського населення.

Іншим вагомим наслідком польсько-української згоди стала прискорена структуризація українського політичного життя в Галичині. Ще до проголошення «нової ери» старі радикали — Франко, Павлик, Терлецький та ін. — скликали на початку жовтня **1890 р.** збори радикальної інтелігенції у Львові та проголосили створення **РУРП**. Радикали вміло скористалися з «нової ери» для політичного самоствердження на основі її критики. У лавах народовців стався розкол. Продовження політики згоди з поляками обстоювала група, що гуртувалася навколо О. Барвінського, їх називали новокурсниками. Їх підтримувало вище греко-католицьке духовництво. Більша частина народовців на чолі з Ю. Романчуком зайняла виразну антипольську позицію. Їх називали незалежними.

Отже, «нова ера» призвела до розколу в українському русі, що негативно позначалося на результатах виборів до Галицького сейму в 1895 р. Спроба ж скликати з'їзд представників усіх течій у березні 1894 р. для вироблення подальшої спільної позиції успіху не мала.

? Вкажіть хронологічні межі «нової ери» українсько-польських відносин.

3. Утворення політичних партій

Кінець XIX ст. став переломним у розвитку українського національного руху. З виникненням перших українських партій національна ідея вийшла за межі се-

редовища інтелігентівського і проникла у широкі маси. На історичній арені з'явилося нове, енергійніше покоління діячів, яке висунуло вимогу повної незалежності України. Саме наприкінці XIX ст., а особливо після відзначення 100-річчя виходу «Енеїди» І. Котляревського, почалося поширення термінів «Україна», «український» замість «Русь», «руський».

Як уже згадувалося, першою політичною партією стала створена у **жовтні 1890 р. у Львові Русько-українська радикальна партія (РУРП)** під проводом І. Франка і М. Павлика. У 1895 р. до програми було додано положення про те, що найповніше ідеї соціалізму можна реалізувати в рамках незалежної Української держави, а в найближчій перспективі — у межах автономної провінції Австрійсько-Угорської монархії. Партія видавала газети «Народ», «Хлібороб» і «Громада». Значну увагу партія зосереджувала на пропаганді своїх ідей у селянських масах через різноманітні установи й організації.

Попри наполегливу працю, через радикалізм, антиклерикалізм і соціалістичну ідеологію РУРП не отримала широкої підтримки в галицькому суспільстві, хоча в 90-ті рр. займала провідні позиції. Соціалістичні ідеї не мали підтримки через нечисленність українського пролетаріату. Наприкінці 1899 р. партія переживала кризу.

Розбіжності в керівництві РУРП створили передумови для виникнення нових партій. Так, у **1899 р.** від неї відійшли прихильники марксизму. Вони заснували **Українську соціал-демократичну партію (УСДП)**. Видатними її партійними членами були Микола Ганкевич, Семен Вітик, Юліан Бачинський. Партія мала обстоювати інтереси українського робітництва, підтримуючи гасло політичної незалежності України.

Учасники I з'їзду УСДП

У **грудні 1899 р.** частина радикалів, яка дотримувалася націоналістичних поглядів (І. Франко та ін.), а також основна маса народовців на чолі з Є. Левицьким та В. Охримовичем, за посередництва М. Грушевського, фінансової підтримки з Наддніпрянщини утворили **Українську національно-демократичну партію (УНДП)**. Очолили партію М. Грушевський, Є. Левицький, В. Охримович, Д. Савчак, І. Франко. Перший з'їзд партії відбувся в 1900 р.

У своїй програмі-максимум УНДП проголосила соборність України, «де б усі частини нашої нації об'єдналися в одну новочасну культурну державу», і національну незалежність України. У програмі-мінімум ставилося завдання домогтися автономії краю в межах Австрії. Щодо інших питань це була типово ліберальна партія, яка прагнула уникати соціальних колізій. Своєю поміркованістю і народовською тактикою вона завоювала прихильність більшої частини населення. Під її впливом перебували «Просвіта» й інші організації та установи.

Доповнення до програми РУРП, прийняте на IV з'їзді в 1895 р.

«Стоячи на ґрунті наукового соціалізму і годячись на всі впливаючі з сього консекевенції — так на полі політичним, економічним і культурним, — заявляє Русько-українська партія радикальна, що здійснення усіх її ідеалів соціалістичних можливе при повній самостійності політичній русько-українського народу і повнім, необмеженим праві його: рішати самому у всіх справах його дотикаючих. Зокрема, в Австрії стремить вона до утворення окремої руської політичної території з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією».

? Чим було зумовлено появу в програмах провідних партій Галичини пункту про незалежність України?

Зі зростанням організаційної та політичної сили українофілів у Галичині слабнув вплив русофілів, які здавали свої позиції як на організаційному, так і на політичному рівнях.

Отже, в українському русі Галичини на початку XX ст. відбулись остаточна партійна структуризація і політична стабілізація: провідне місце в цій структурі посіла УНДП, в опозиції до неї були РУРП і УСДП. Об'єднувало всі українські партії прагнення політичної самостійності України.

? Які українські партії були створені наприкінці XIX ст.?

? Коли у програмах українських партій Галичини з'явилося положення про необхідність боротьби за незалежну соборну Україну?

4. Іван Франко і розвиток української суспільно-політичної думки

У політичному русі та розвитку суспільно-політичної думки Галичини та всієї України **Іван Франко** (1856–1916) відіграв важливу роль.

Іван Франко — письменник, учений, громадський діяч. У 1875 р. закінчив Дрогобицьку гімназію, навчався у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах. З 1894 р. очолював філологічну секцію, а з 1898 р. також етнографічну комісію НТШ, редагував «Літературно-науковий вісник». Стояв біля витоків Української радикальної партії. Свої твори почав друкувати на початку 70-х рр. Залишив значну поетичну, прозову публіцистичну спадщину.

Іван Франко
(1856–1916)

Політичні погляди І. Франка сформувались у студентські роки. Впродовж тривалого часу він перебував під ідейним впливом М. Драгоманова, проводячи федеративні принципи в теорію та практику соціалістичного руху в Галичині.

Після смерті Драгоманова І. Франко звільнився від його ідейних впливів і перейшов на позиції самостійництва. Розрив із соціалістами був зумовлений тим, що він усвідомив: соціалізм не приведе до національного визволення України, бо під соціалістичними гаслами могутні нації можуть поглинути інші. Він казав, що «польські соціал-демократи є найтяжчі вороги», а російська соціал-демократія — набагато «гірший ворог, ніж російське самодержавство і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичним і... в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті».

Перехід на самостійницькі позиції зумовив розрив І. Франка з радикалами. Він став одним із керівників Української національно-демократичної партії.

Ідеалом у суспільному житті Франко вважав вільну незалежну націю. Все, що провадиться поза нацією, є обманом або прикриттям для поневолення іншої нації.

Ці ідеї, що їх Франко почав сповідувати на зламі століть, стали домінуючими в Галичині. Ідеал незалежної держави згуртував усі прошарки українського суспільства регіону.

? Ким був Іван Франко? Яких політичних поглядів він дотримувався?

5. Розвиток українського національно-визвольного руху на Буковині

Через брак власної інтелігенції українське національне відродження на Буковині почалося доволі пізно. Головну роль на початку національного відродження українців краю відігравало духівництво. Визначною постаттю того часу був православний єпископ **Євген Гакман** (1834–1873 рр.). Завдяки його діяльності було впорядковано релігійне життя та засновано перше українське культурно-просвітницьке товариство «Руська бесіда» (1869 р.).

Євген Гакман

Юрій Федькович

Як і в Галичині, в українському русі Буковини утворилися дві течії: русинська (русофільська, москвофільська) і народовська (українофільська). У 70–80-ті рр. домінувала русинська течія. Для поширення свого впливу її діячі розбудовували мережу навчально-освітніх, культурних закладів, видавали газети і журнали. У **1870 р.** вони організували своє політичне товариство «Руська рада» під проводом В. Продана, який водночас очолював «Руську бесіду».

Однак під впливом народовської течії Галичини і творів української літератури з Наддніпрянщини у середовищі буковинської інтелігенції взяли гору українофільські настрої. Одним

із перших на Буковині почав писати свої твори народною мовою Осип-Юрій Федькович-Гординський (1834–1888). Під кінець XIX ст. на літературному небосхилі Буковини з'явилася талановита Ольга Кобилянська.

До зміни ситуації на користь української течії спричинило відкриття у 1875 р. в Чернівцях університету, в якому спершу було три кафедри з українською мовою навчання, а згодом — п'ять.

Початок 80-х рр. XIX ст. виявився вельми успішним щодо поширення народовської (української) течії на Буковині. У 1884–1885 рр. буковинські народовці перебрали провід у «Руській бесіді» та «Руській раді». Було засновано товариство «Руський народний дім». Розпочалося видання часопису «Буковина».

У 1887 р. з ініціативи О. Поповича виникло товариство «Руська школа» (з 1910 р. — «Українська школа»). Воно дбало про українські потреби в державних школах, засновувало українські приватні школи, утримувало жіночу учительську семінарію в Чернівцях та реальну гімназію у Вашківцях.

Від кінця XIX ст. політичне життя розвивалося подібно до галицького. Тому українські політичні партії Буковини були тотожні галицьким. Так, **1906 р.** постали Радикальна (Теодор Галіпов, Ілько та Остап Поповичі) та **соціал-демократична** (Осип Безпалко, Григорій Андріящук та ін.) партії. У 1908 р. почала діяти Національно-демократична партія (С. Смаль-Стоцький, барон Микола Василько, Омелян Попович та ін.), яка стала провідною політичною силою в краї.

Отож українці Буковини впродовж XIX — початку XX ст. зробили великий крок у перетворенні на національно свідому частину української нації.

? Які діячі та організації стали на чолі українського руху в Буковині?

6. Розвиток українського національно-визвольного руху на Закарпатті

Після угорської революції 1848–1849 рр. австрійська влада змушена була піти на деяке розширення демократичних свобод, задоволення певних національних інтересів народів, зокрема закарпатських русинів. Останнім навіть було дозволено обіймати урядові посади. Скориставшись із пом'якшення денационалізаторської політики, русинська інтелігенція Закарпаття розгорнула діяльність із поширення освіти серед народу, захисту і розвитку рідної мови, звичаїв, віри і церкви.

*«Руський народний дім»
в Чернівцях.
Поштова листівка*

*Степан
Смаль-Стоцький*

Газета «Карпати»

З ініціативи О. Духновича в 1862 р. було створено **товариство Івана Хрестителя, а 1866 р.** — Св. Василя Великого. Останнє відіграло значну роль у призупиненні денационалізаторської політики угорського уряду. Товариство ще до свого офіційного оформлення розгорнуло широку видавничу та просвітницьку діяльність. У 1865 р. вийшла друком «Грамматика письменнаго русскаго языка» К. Сабова, яка на тривалий час стала підручником для середніх шкіл Закарпаття, а у 1890 р. — «Русская грамматика и читанка» того самого автора.

Завдяки діяльності членів товариства на Закарпатті з'явилися перші періодичні видання. Упродовж 1867–1871 рр. в Ужгороді виходила тижнева газета «Свет», а до 1873 р. — «Новый Свет», а згодом до 1886 р. — «Карпати». Всі видання товариства друкувалися згаданим вище «язичієм».

Проте послаблення тривали недовго. Після реорганізації 1867 р. Австрійської імперії в дуалістичну Австро-Угорську монархію угорська влада розгорнула широкий наступ на права закарпатських русинів. Угорці мовби мстилися русинам за те, що ті не підтримали їх під час революції та допомагали російським військам у придушенні угорської революції. Упродовж короткого часу було ліквідовано всі здобутки русинів 40–60-х рр. Розпочався наступ на греко-католицьку церкву Закарпаття. У 1868 р. угорський парламент прийняв закон про рівноправність національностей, згідно з яким усі громадяни Угорщини в політичній площині становили «неподільну єдину мадярську націю». Угорський наступ виявився таким потужним, що на початку ХХ ст. повністю зникла шкільна освіта народною мовою, а товариство Св. Василя Великого в 1902 р. припинило свою діяльність.

Відтак особливо гостро постала проблема дослідження історії Закарпаття для обґрунтування історичних прав русинів на політичне існування, пробудження в них національної самосвідомості. Вагомий внесок в успішне розв'язання цього важливого завдання зробили два історики — Анатолій Кралицький та Іоанн Дулішкович.

? Назвіть провідних діячів національного руху на Закарпатті у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

ВИСНОВКИ

В останній чверті ХІХ ст. продовжується подальше стрімке становлення українського руху. Він вступає у політичну фазу свого розвитку. У 1890 р. було засновано першу політичну партію — Русько-українську радикальну партію. Наприкінці століття всі провідні українські партії включають до своїх програм положення про незалежну соборну Україну. Завдяки зусиллям діячів з Галичини і Наддніпрянщини західноукраїнські землі були перетворені на «український П'ємонт».

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Що зумовило появу радикальної течії в українському русі наприкінці XIX ст.? Яку мету вона переслідувала?
2. Охарактеризуйте процес становлення українських політичних партій, дайте їх класифікацію.
3. Якими були причини та наслідки «нової ери» в українсько-польських відносинах?
4. Яка роль І. Франка в розвитку політичної думки на західноукраїнських землях?
5. Хто автор брошури «Україна Irredenta»? Які нові ідеї в ній були висловлені?
6. Порівняйте розвиток українського руху на Буковині, в Галичині, Закарпатті. Де український рух досяг найбільшого успіху і чому?
7. Чи вдалося українському рухові перетворити Галичину на «український Гемонт»?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №5.**ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНИЦЬКОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО ЕТАПІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ**

1. Які етапи виокремлюють вчені у процесі національного відродження?
2. Коли почалося національне відродження на західноукраїнських землях? 3. Якими були здобутки українського руху на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст.?

Мета: підбити підсумки і закріпити вивчений матеріал.

Завдання для підготовки до практичного заняття:

- 1) повторити матеріал підручника (§§ 28–29);
- 2) підготувати презентацію з 5-6 слайдів «Особливості культурницького та політичного етапів національного відродження на західноукраїнських землях».

Хід заняття

1. Обговоріть у групах представлені презентації і заповніть таблицю.

Етап національного відродження	Здобутки	Особливості
Культурницький		
Політичний		

2. Зробіть висновки відповідно до мети заняття. Складіть узагальнювальну схему.

НА КРАЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

<p>До якої імперії — Російської або Австрійської — входив регіон, у якому ви живете, у другій половині ХІХ ст.?</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Покажіть на карті населений пункт, у якому ви живете. На території якого району, області він розташований? 2. Схарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою цього регіону станом на кінець ХІХ ст. 3. Які населені пункти існували на той час у вашому регіоні? Порівняйте їх із тими, що є тепер. Чи зазнали змін їхні назви, розміри? 4. Чи є у вашому краї населені пункти, що виникли у другій половині ХІХ ст.? Назвіть їх і поясніть походження їхніх назв. 5. Яким був етнічний і соціальний склад населення вашого краю наприкінці ХІХ ст.?
<p>Зміни, що відбувались у господарському житті українських земель у цей період.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Що ви знаєте про особливості розвитку сільського господарства краю у ті часи? 2. Які сільськогосподарські культури переважно вирощували тоді у вашому регіоні? 3. Яким був стан промисловості й торгівлі? 4. Визначте спільне та відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами України цього періоду. 5. Що вам відомо про соціальне становище краю і соціальні протести населення? 6. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про побут і повсякденне життя населення краю у другій половині ХІХ ст.
<p>Нові явища в культурному та духовному житті населення українських земель у другій половині ХІХ ст.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Що ви знаєте про вірування, звичаї і традиції населення вашого краю? 2. Які події, пов'язані з розвитком української культури, відбувалися на території краю? 3. Назвіть імена діячів української культури цього періоду, що походили або проживали у краї. Яким був їхній внесок у розвиток культури? 4. Які пам'ятки культури другої половини ХІХ ст. є у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них. 5. Які церковні споруди, збудовані у той час, збереглися на території вашого краю?
<p>Нові явища в культурному та духовному житті населення українських земель у другій половині ХІХ ст.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначте спільне та відмінне в духовному і культурному житті мешканців краю в порівнянні з іншими регіонами України цього періоду. 2. У яких творах української літератури розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, у якому він розміщувався? Яку інформацію про тогочасні події і життя населення можна отримати з них?

Завдання за темою «Наш край у другій половині XIX ст.»

1. Складіть таблицю «Наш край у другій половині XIX ст.» і, спираючись на неї, порівняйте основні події та історичні процеси в краї з подіями і процесами тогочасної української та європейської історії.

Період	Основні події та історичні процеси		
	Історія краю	Історія України	Історія Європи
Друга половина XIX ст.			

2. Складіть таблицю «Видатні діячі краю другої половині XIX ст.».

Прізвище	Роки життя	Чим уславився?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.»

1. Складіть перелік подій, що відбулися на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.

2. Поясніть значення понять і термінів: «трудова еміграція», «рутенська акція», «кооперативний рух», «старорусинство», «народовці», «москвофільство», «радикали», «Просвіта», «нова ера», «Галицький сейм», «Український П'ємонт».

3. Порівняйте модернізаційні процеси на західноукраїнських землях з аналогічними процесами у Наддніпрянській Україні.

4. Визначте та схарактеризуйте основні реформи суспільного життя на західноукраїнських землях і вкажіть їх наслідки. Відповідь оформте у вигляді таблиці.

5. Виконайте завдання за історичною картою:

- адміністративний поділ західноукраїнських земель;
- визначте регіон нафтових промислів;
- укажіть мережу залізниць і визначте товари експорту та імпорту краю.

6. Опишіть явища із застосуванням статистичних джерел щодо соціально-економічних зрушень на західноукраїнських землях.

7. Який вплив мали процеси модернізації на тогочасне західноукраїнське суспільство? Чи можна їх однозначно характеризувати як позитивні?

8. Порівняйте процеси модернізації на західноукраїнських землях і у Наддніпрянщині. Визначте спільні тенденції і основні відмінності.

9. Чим пов'язані між собою український рух у Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях?

10. Чому, на вашу думку, український рух станом на кінець XIX ст. в Галичині був найбільш організованим? Укажіть історичні обставини, які цьому сприяли.

11. Установіть хронологічну послідовність формування провідних політичних сил в українському русі у Галичині.

12. Порівняйте і визначте спільне та відмінне в розвитку українського руху у Наддніпрянщині, Галичині, на Буковині та Закарпатті.

РОЗДІЛ VI

Наддніпрянська Україна на початку ХХ ст.

У цьому розділі ви дізнаєтеся про:

- ▶ нові явища в соціально-економічному розвитку Наддніпрянщини, індустріальний розвиток окремих регіонів;
- ▶ розвиток політичного етапу українського руху, становлення українських політичних партій;
- ▶ результати Першої російської революції для українського руху;
- ▶ український рух в умовах реакції;
- ▶ вплив столипінських реформ на розвиток Наддніпрянської України.

§23. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НАДДНІПРЯНЩИНИ У 1900–1914 рр.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості розвитку промисловості у Наддніпрянській Україні;
- ▶ пояснювати, яку роль у розвитку економічного життя відігравав кооперативний рух;
- ▶ характеризувати становище населення українських земель.

1. Якими були особливості розвитку промисловості українських земель другої половини ХІХ ст.? 2. Як відбувався розвиток сільського господарства у Наддніпрянській та Західній Україні в цей період? 3. Чим була зумовлена і як відбувалася трудова еміграція українців?

1. Розвиток промисловості

Початок ХХ ст. для українських земель був пов'язаний із поширенням сюди **економічної кризи**, що набула найбільш виразного характеру в **1900–1903 рр.** У Наддніпрянській Україні від неї особливо постраждали найрозвиненіші галузі промисловості,

зокрема кам'яновугільна та металургійна. Падіння виробництва у різних галузях становила від 9 до 15 %. Криза супроводжувалася скороченням кількості дрібних фабрик і заводів та поглиненням їх великими підприємствами. Внаслідок цього в промисловості відбувалася **концентрація** виробництва. Високі темпи її розгортання спричинили те, що на початку ХХ ст. Україна за рівнем концентрації виробництва в основних галузях промисловості домінувала у світі. На великих підприємствах Наддніпрянщини працювало понад 44 % всіх промислових робітників, тоді як у США — 33 %.

Концентрація промислового виробництва сприяла розгортанню процесу **монополізації**, тобто утворення монополій у металургійній, кам'яновугільній і залізорудній галузях.

Концентрація виробництва — зростання кількості великих підприємств і зосередження на них великої частини засобів виробництва, які має суспільство, робочої сили та продукції.

Монополія — виключне право приватних осіб, держави, організацій, фірм тощо в різних сферах діяльності.

Найпоширенішою формою монополістичних об'єднань у промисловості стали **синдикати**. На початку ХХ ст. у Наддніпрянщині з'явилися синдикати «Продамет» (1902), «Трубопродаж» (1902), «Продаруд» (1908), «Продвугілля» (1904), «Дріт» (1908) та ін. **Особливістю монополій на українських землях було те, що їх в основному контролював іноземний капітал** — британський, французький, бельгійський і німецький.

Прикметною рисою промислового розвитку українських земель був нерівномірний розвиток регіонів. Так, найбільш динамічно розвивалися Південь і Схід України. На Правобережній Україні лідирував аграрний сектор і галузі переробної промисловості. А от Лівобережжя помітно відставало від інших регіонів.

Поступово на українських землях склалася певна спеціалізація промислових районів. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн — марганцевої, Кривий Ріг — залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя — цукрової. До того ж ці осередки промислового виробництва набули загальноєвропейського значення.

Попри те, що на українських землях був зосереджений значний промисловий потенціал, 70 % продукції промисловості становили сировина й напівфабрикати.

На початку ХХ ст. у становищі робітників стали помітними позитивні зрушення: зросла заробітна плата, робочий день було

Робітничі бараки Юзівки. Поч. ХХ ст.

законодавчо обмежено 11,5 годинами та ін. Проте вони стосувалися лише незначної частки кваліфікованих робітників металургійної та металообробної промисловості.

Кризу 1900–1903 рр. змінила економічна депресія 1904–1909 рр. Від кінця 1909 р. розпочалося економічне піднесення, що тривало до початку Першої світової війни.

- ❓ Яка форма монополістичних об'єднань переважала у промисловості Наддніпрянщини?
- ❓ Який регіон України був найбільш промислово розвиненим?

2. Розвиток сільського господарства

На початку ХХ ст. в сільському господарстві Наддніпрянщини тривали процеси, започатковані аграрною реформою 1861 р., а саме:

- перерозподіл земель на користь тих власників, які пристосували свої господарства до ринкових потреб;
- зростання товарності господарств;
- поява надлишку робочої сили;
- упровадження в сільськогосподарське виробництво техніки й досягнень агрокультури.

Малоземелля змушувало селян орендувати землі в поміщиків, спричиняло поширення різноманітних відробітків і гальмувало розвиток сільського господарства. Напередодні Першої світової війни малоземельні й безземельні селяни у Наддніпрянщині становили щонайменше 80 % селянства, а заможні селяни — лише 5 %.

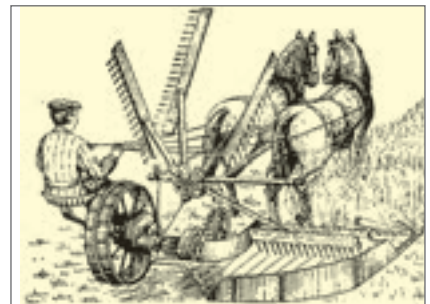
Ось чому на початку ХХ ст. в аграрному секторі зроста соціальна напруженість (у 1902 р. Полтавську і Харківську губернії охопило селянське повстання, яке тривало три тижні). Аграрне питання стало одним із головних у Російській імперії.

Провідну роль у сільському господарстві Наддніпрянської України відігравало товарне зернове виробництво. На початку ХХ ст. в краї збирали понад 75 % загальної кількості озимої пшениці в Російській імперії. Зберігалася й поглиблювалася сформована в попередньому столітті районна сільськогосподарська спеціалізація. На Півдні переважало товарне зернове господарство, на Правобережжі — товарне бурякове виробництво, на Лівобережжі й Слобожанщині — товарне бурякове виробництво та вирощування тютюну.

- ❓ У якому регіоні Наддніпрянщини переважало товарне зернове господарство?

Кінна сівалка

Жниварка-снопов'язалка

3. Кооперативний рух

Українські селяни, господарюючи в ринкових умовах, стикалися з багатьма труднощами — збут продукції, придбання техніки, отримання позик у банках тощо. Тому для їхнього розв'язання селяни, а також міське дрібноремісничче населення й робітники за допомогою українських громадських діячів об'єднувалися в різноманітні кооперативи — споживчі, виробничі, кредитні тощо. У тогочасних політичних умовах кооперативний рух для українців став засобом захисту їх соціально-економічних інтересів, був школою підготовки майбутніх громадських діячів.

М. Левитський

У Наддніпрянській Україні багато зусиль для заснування нових кооперативів докладав «артільний батько» **Микола Левитський** (1859–1936), який ще в 1887 р. організовував перші хліборобські спілки (артілі) в краї. Він створював також перші виробничі артільні в містах. Збільшення кількості кооперативів обумовлювало потребу створення кооперативних союзів. У 1901 р. виник Союз кредитової кооперації в Бердянську, у 1908 р. — Союз споживчої кооперації в Києві. Однак у 1913 р. влада, намагаючись підпорядкувати українську кооперацію і включити її до системи російської кооперації, змусила ці союзи ліквідуватися. У 1900 р. у Наддніпрянщині діяло 450, у 1905 р. — 820, у 1910 р. — 2100 кооперативів усіх видів. У 1914 р. на селі та в містах діяло 3020 споживчих і 2477 кредитових кооперативів. За цим показником Наддніпрянська Україна посідала перше місце в Російській імперії.

Кооператив — добровільне об'єднання людей, які на пайових засадах спільно займаються певним видом господарської діяльності.

? Хто ініціатор нової хвилі кооперативного руху у Наддніпрянщині?

4. Зміни у становищі населення

Розгортання процесу індустріалізації на українських землях викликало чимало змін у суспільному житті. Провідні позиції поміщиків-землевласників у суспільстві послабилися. Впливове становище зберігали переважно ті з них, хто створював товарні господарства в сільськогосподарському виробництві, переробні підприємства.

Дедалі більше зміцнювалися вплив і значення буржуазії. За своїм складом в Україні вона була багатонаціональною верствою, у якій українці більшості не мали. Серед відомих представників тогочасної української буржуазії були родини Терещенків, Харитоненків, Римаренків, Смирненків та ін.

У зв'язку з розвитком промисловості відбувалося зростання кількості робітників. У промисловості Наддніпрянщини в 1910 р. було зайнято 475 тис. робітників. Найбільшими центрами їх зосередження на українських землях стали Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Юзівка, Маріуполь.

Становище промислових робітників Наддніпрянщини було важким. Тривалість робочого дня, хоча й законодавством обмежувалася 11,5 годинами, реально становила 12–14,5 години на добу. Заробітна платня не забезпечувала прожиткового мінімуму більшості робітників. Нестерпними залишалися житлово-побутові умови значної частини робітників.

Завод Гретера та Криванека

Поширення ринкових відносин у сільському господарстві призвело до різкої поляризації українського селянства. Заможне селянство, як уже зазначалося, становило лише 5–8 % сільського населення, а біднота — 80 %. Брак землі й демографічний бум другої половини XIX ст. призвели до того, що в 1860–1910 рр. сільське населення у Наддні-

прянщині збільшилося на 86 %. Надлишок робочої сили становив близько 9,3 млн осіб. Це обумовило посилення трудової еміграції українських селян. Напередодні Першої світової війни селяни-переселенці з Наддніпрянщини найбільші громади створили в Нижньому Поволжі (400 тис. осіб), Казахстані та Середній Азії (790 тис. осіб), на Далекому Сході (460 тис. осіб).

? Зростання чисельності якої соціальної верстви спостерігається на початку XX ст.?

5. Українські промисловці-меценати

Кінець XIX — початок XX століття називають «золотою добою» українсько-го меценатства. Завдяки меценатам відбулася активізація суспільно-культурної діяльності українських діячів. Розширилось і поле їх діяльності. Вони робили вигідні замовлення художникам, оплачували їхні закордонні творчі поїздки, купували твори мистецтва з виставок, засновували власні галереї тощо. Підтримували українську періодичну пресу і літераторів. У цей час меценати представляли дві групи: фундатори й організатори. Меценати пропагували свої надбання, поширювали наукові знання, створювали благодійні фонди.

Богдан Ханенко

Наприклад, до бібліотеки Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва **Богдан Ханенко** передав шість томів власних «Старожитностей Придніпров'я». Крім того, він зіграв ключову роль у заснуванні Київського художньо-промислового і наукового музею, відкритого в 1904 році.

Багато уваги добродійності присвятила родина Терещенків, підтверджуючи у такий спосіб гасло їхнього дворянського герба — «Прагнення до громадянських справ». Художнє зібрання Терещенків лягло в основу Київського музею російського мистецтва та інших музеїв столиці.

Тарновський Василь Васильович (молодший) був щедрим меценатом українських культурних ініціатив: зокрема, допомагав «Київській старовині» у 1890-х рр. і Київському історичному музеєві. У його садибі — Качанівці — збиралися видатні діячі української культури: М. Костомаров, П. Куліш, Марко Вовчок та ін. Часто бували в гостях відомі російські живописці І. Рєпін та М. Ге. Тарновський зібрав велику колекцію козацько-гетьманської музейної та архівної старовини і створив унікальну збірку Шевченкіади. Видав альбом з фотографіями офортів Шевченка, каталог своїх музейних колекцій, альбом гетьманів («Історичні діячі Південно-Західної Росії» В. Антоновича і В. Беца). В. Тарновський товаришував з Т. Шевченком, допомагав йому. А після смерті поета подбав про облаштування його могили в Каневі. В. Тарновського називають засновником Музею українських старожитностей.

*Василь
Тарновський
(1837–1899)*

Лазар Бродський — меценат, філантроп, займався цукровою промисловістю. Багато коштів витрачав на благодійність і будівництво. На його кошти утримувалась єврейська лікарня в Києві, установи єврейської освіти. Також він фінансував установи загальноміського значення — Бактеріологічного інституту, Бессарабського критого ринку, підтримував розвиток трамвайного сполучення. Саме коштом Л. Бродського була зведена Хоральна синагога, найбільша в Києві.

*Лазар Бродський
(1848–1904)*

Зростає допомога школам, лікарням. Крім того, поширюється соціальне благодійництво. Меценати піклуються про жебраків, покинутих дітей, безпритульних, глухонімих, людей похилого віку, хворих. Розширилися і шляхи передачі коштів на благо закладів освіти. Це були духовні заповіти, стипендіальні фонди, пожертви благодійним організаціям і земствам. У деяких випадках заповідачі прохали присвоїти його ім'я запровадженому ним закладу.

У цей час активну участь у благодійності беруть і жінки. Вони виступають опікунами освітніх закладів або головами благодійних товариств. У цьому напрямку уславилася Христина Алчевська, яка стала організатором народної освіти. Багаті спадкоємниці Марія Браницька та А. Гавриленкова побудували у своїх маєтках храми, церковно-парафіяльної школи, лікарні.

Чимало зробили меценати і благодійники для розбудови міст, де вони мешкали або мали свої маєтки, заводи і фабрики.

Назвіть відомих представників тогочасної української буржуазії. Хто з них прославився своєю меценатською діяльністю?

ВИСНОВКИ

За рівнем розвитку провідних галузей, концентрації виробництва та монополізації промисловість Наддніпрянської України посідала одне з перших місць у Російській імперії. Незважаючи на деякі успіхи, українські землі залишалися краєм із відсталим сільським господарством, де недостатньо застосовувалися сучасні знаряддя праці й сільськогосподарська техніка. Український кооперативний рух на початку XX ст. зберігав високі темпи розвитку. Розгортання індустріалізації спричинило зміни в соціальній структурі українського суспільства й становищі основних верств населення. Наприкінці XIX — на початку XX ст. помітним явищем суспільного і культурного життя українських земель стає меценатство і благодійництво. Завдяки значним жертвам родин Терещенків, Симиренків, Ханенків, Алчевських, Тарновських, Бродських та ін. на новий рівень виходять українська культура і український національний рух, розвиваються міста.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Якими були характерні риси розвитку промисловості на українських землях? Визначте наслідки економічної кризи 1900–1903 рр. для економіки Наддніпрянщини.
2. Визначте розвиток сільського господарства в тогочасній Наддніпрянській Україні.
3. Яку роль у розвитку українського економічного життя відігравав кооперативний рух?
4. Схарактеризуйте зміни в суспільному житті України, спричинені розгортанням індустріалізації.
5. *Обговоріть у групах.* Визначте, які проблеми були найважливішими для соціально-економічного розвитку українських земель на початку XX ст. Якими шляхами їх було можливо розв'язати?
6. Проведіть дискусію: «Що спричинило розквіт меценатства і благодійництва наприкінці XIX — на початку XX ст.?», «Чи могли меценати і благодійники розв'язати соціальні проблеми?»

§ 24. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете:

- визначати основні напрями суспільно-політичного життя тогочасної Наддніпрянщини;

- ▶ характеризувати соціалістичну течію в українському напрямку суспільно-політичного життя;
- ▶ пояснювати, як відбувалося формування ліберально-демократичної течії в українському напрямку суспільно-політичного життя;
- ▶ характеризувати націоналістичну течію в українському напрямку суспільно-політичного життя.

1. Якими були основні напрями суспільно-політичного життя Наддніпрянської України в XIX ст.? 2. Якими були основні форми та прояви українського суспільно-політичного руху Наддніпрянщини другої половини XIX ст.?

1. Особливості суспільно-політичного життя Наддніпрянської України на початку XX ст.

На теренах Російської імперії на початку XX ст. була заборонена діяльність політичних партій. Проте це не могло зупинити розвиток політичного життя.

На початку XX ст. в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України було кілька основних напрямів: загальноросійський, український, єврейський і польський.

У російському напрямі консерватори виступали за збереження існуючого суспільно-політичного устрою Російської імперії, а ліберали, критикуючи самодержавство, хотіли перетворення Росії шляхом реформ на конституційну монархію. Російські радикали, які поділяли ідеали соціалізму та прагнули повалення самодержавства в Росії, діяли в краї доволі активно. У середовищі переважно робітників пропагували свої ідеї представники Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), створеної в 1898 р. Від 1903 р. вони поділялися на поміркованих меншовиків, які віддавали перевагу мирним методам діяльності, та більшовиків, які виступали за здійснення соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату.

Члени партії «Бунд»

Пролетар — позбавлений засобів виробництва найманий робітник.

Соціалізація — усупільнення приватної власності.

Наприкінці 1901 — на початку 1902 р. в результаті об'єднання народницьких гуртків і груп утворилася Російська партія соціалістів-революціонерів (есерів). Вони виступали за повалення самодержавства шляхом революції, здійсненої «працюючим народом». Вимоги запровадження загального виборчого права, республіки, де-

мократичних свобод, робітничого законодавства та соціалізації землі забезпечували есерам доволі значну підтримку у Наддніпрянщині.

На початку ХХ ст. вагоме місце в суспільно-політичному житті краю посідав єврейський напрям. Активно діяв, особливо в межах «смуги осілості», «Бунд» (у перекладі «союз») — «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії», створений у 1897 р. Це була політична партія, яка захищала інтереси єврейських робітників і вела серед них соціалістичну пропаганду.

В українському напрямку Наддніпрянщини на основі громадівських рухів, що розвивалися раніше, розпочали формуватися нові течії: із громадівського руху — ліберально-демократична, зі студентського — соціалістична і націоналістична течії. Особливістю їх розвитку було те, що соціальну базу цих течій становила майже виключно українська інтелігенція. Це було зумовлено недостатньою розвиненістю та структурованістю українського суспільства під владою Російської імперії.

? Які три течії існували в українському напрямку суспільно-політичного життя?

2. Формування соціалістичної течії в українському напрямку

Першу українську політичну партію у Наддніпрянській Україні створила студентська громада Харкова. **29 січня 1900 р.** на зборах студентської молоді міста було ухвалено рішення створити **Революційну українську партію (РУП)**. Першими її членами стали Д. Антонович, М. Русов, Д. Познанський (сини відомих українських громадських діячів), Л. Мацієвич, Ю. Коллард та ін. — загалом близько 10 осіб.

Із проханням написати програму партії Д. Антонович звернувся до М. Міхновського. Через два місяці у Львові їй було видано окремою брошурою під назвою «Самостійна Україна».

Однак хоча ідею боротьби за державну незалежність України поділяли майже всі члени РУП, брошура «Самостійна Україна» не стала її офіційною програмою. Практична діяльність, зрештою, змусила значну частину рупівців відмовитися від цієї ідеї.

Основою української нації РУП вважала селянство й розгорнула серед нього агітаційну роботу. Від 1902 р. Д. Антонович видавав часопис «Гасло», де РУП пропагувала свої ідеї. Успішності роботи партії заважала строкатість поглядів її діячів. Це обумовило вихід із неї частини членів.

Першими з РУП вийшли прибічники самостійності України на чолі з М. Міхновським, які в 1902 р. утворили Українську народну партію. Водночас до РУП приєдналася Українська соціалістична партія (1900 р.), що вела пропаганду ідей соціалізму серед робітників невеликих підприємств. Після цих перетворень партія остаточно визначилася як соціалістична. Це було закріплено в прийнятій у 1903 р. програмі РУП, яка також висувала вимогу національно-культурної автономії України в межах Росії.

Д. Антонович

Із брошури М. Міхновського «Самостійна Україна»

«Кінець XIX ст. визначився з'явищами, що характеризують новий поворот в історії людськості... Ті з'явища — се уоружені повстання зневолених націй проти націй-гнобителів... Ми визнаємо, що наш народ також перебуває в становищі зрабованої нації.»

Отже, коли справедливо, що кожна нація з огляду на межинародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розквіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою, — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна незалежність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом в сфері межинаціональних відносин.»

? 1. Яку провідну ідею проголошував автор? 2. Чим М. Міхновський аргументував необхідність боротьби за державну незалежність?

Розгортання діяльності партії занепокоїло владу і спричинило наприкінці 1903–1904 рр. хвилю арештів. Влітку 1904 р. на нелегальному з'їзді РУП, що був покликаний відновити діяльність партії, спалахнула суперечка між прихильниками та противниками самостійності України. Останні, очолювані М. Меленевським, залишили з'їзд й утворили нову партію — Українську соціал-демократичну спілку (УСДС), яка наприкінці 1904 р. приєдналася до РСДРП. Однак і після цього провідники РУП сперечалися про те, як поєднати боротьбу за соціалізм і національне визволення.

Микита
Шаповал

? Хто був автором брошури «Самостійна Україна»?

? Коли утворилася РУП?

3. Формування ліберально-демократичної течії в українському русі

У 1903 р. представники поміркованого табору українських громадських діячів висунули проект програми Загальноукраїнської безпартійної організації ЗУБО (політичну платформу). Це був фактично план організації нової партії, яка виступала за проголошення автономії України та впровадження української мови в усіх сферах її життя. Соціально-економічні питання в проекті ігнорувалися. Після тривалої й запальної дискусії на з'їзді ЗУБО восени 1904 р. програму ухвалили та затвердили назву партії — Українська демократична партія (УДП). Серед її лідерів були С. Єфремов, Б. Грінченко, В. Чеховський та ін.

Висунута УДП програма була доволі радикальною. Однак через деякий час керівники партії, які не були прибічниками революційних перетворень, переробили її, надавши поміркованішого вигляду. Це перетворило її на доволі аморфне й бездіяльне в політичній площині об'єднання. Єдиною справді корисною справою

Б. Грінченко

С. Штрёмов

стала кампанія 1904 р., під час якої до різноманітних установ надсилалися звернення з клопотаннями про скасування обмежень на українське друковане слово за Емським указом 1876 р. У 1904 р. радикально налаштовані діячі відокремилися від УДП й утворили Українську радикальну партію (УРП). За програмними цілями остання майже не відрізнялася від своєї попередниці. Налагодити

серйозну партійну роботу УРП не змогла й обмежувалася широкою видавничою діяльністю. Зрештою, УДП і УРП об'єдналися.

? Нащадками якого руху були українські ліберально-демократичні партії?

4. Формування націоналістичної течії в українському русі

М. Міхновський
(1873–1924)

Виразником прагнень прибічників українського націоналізму на початку ХХ ст. у Наддніпрянській Україні був М. Міхновський. За своїм змістом ці погляди, що панували серед невеликої частини молоді інтелігенції, можна визначити як самостійницькі. Зокрема, у своїй брошурі «Самостійна Україна» він заявив, що є «одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі», а головними гнобителями українців проголосив росіян. Одним із висновків М. Міхновського було: «Усі, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя».

У 1902 р., як уже зазначалося, М. Міхновський та його однодумці (брати С. та В. Шемети, О. Макаренко, І. Бойко, М. Базькевич та ін.) створили Українську народну партію, започаткувавши існування націоналістичної течії в українському русі. Проголосивши гасло «Україна для українців», основним засобом здобуття незалежності вони вважали збройне повстання. При цьому майбутню самостійну Україну члени УНП бачили лише соціалістичною.

До складу УНП входили переважно українська інтелігенція, причому заможна, студенти та дрібні землевласники. Впливу в масах партія не мала й існувала лише як об'єднання однодумців. Практична діяльність партії зводилася до видання брошур і часописів. У 1904 р. у складі УНП було створено бойову групу «Оборона України», яка намагалася сприяти досягненню цілей партії збройними методами. Найвідомішими її акціями були спроби підірвати пам'ятник російському поетові Олександрові Пушкіну в Харкові та царські монументи у великих містах.

? Яке основне гасло націоналістичної течії українського руху на початку ХХ ст.?

Із програми Української народної партії

«Українська народна партія визначає соціалістичний ідеал як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи... Цей ідеал такий: взагалі знаряддя виробу, фабрики і заводи, на землі, оселеній українським народом мусять належати Українцям-робітникам, а земля (рілля) — Українцям-хліборобам...»

Націоналізація землі на Україні для запровадження соціалістичного строя і соціалістичного оброблення землі — це наш ідеал...

До загалу українського народа: 1. Незайманість особи і мешкання. 4. Рівноправність жінок. 6. Відповідальність урядовців перед громадянами. 8. Свобода українського друку, слова і просвіти, свобода національності, релігії, совісті, переконань. Свобода зборів, товариств, спілок, організацій. 9. Вибори до парламенту, до управ; взагалі до усіх виборних інституцій...

Самостійна Республіка Україна будучини мусить бути спілкою вільних і самостійних українських земель... такі — Слобожанщина, Правобережна Україна, Запоріжжє, Кубань, Чорноморіє, Полісся, Галичина і т. д.»

1. Які соціально-економічні перетворення збиралася здійснити УНП?
2. Які загальнодемократичні перетворення відстоювала УНП?

ВИСНОВКИ

У суспільно-політичному житті Надніпрянської України, в умовах заострення соціальних суперечностей початку ХХ ст., співіснували три основні напрями — російський, єврейський та український.

В українському русі на початку ХХ ст. (до революції 1905–1907 рр.) викристалізувалися три течії: соціалістична, ліберально-демократична і націоналістична. Всі вони тоді перебували на стадії організаційного та ідейного становлення.

Розв'язання тогочасних гострих соціальних проблем переважна більшість представників партій українського напрямку пов'язували з реалізацією соціалістичної ідеї.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Схарактеризуйте особливості суспільно-політичного життя Надніпрянщини на початку ХХ ст.
2. Як відбувався розвиток соціалістичної течії українського напрямку суспільно-політичного життя?
3. Яку роль у суспільно-політичному житті Надніпрянщини відігравала ліберально-демократична течія українського напрямку?

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

4. Яким бачили майбутнє України прибічники націоналістичної течії українського напрямку? Чому, на вашу думку, на той час націоналістична течія не здобула значної підтримки в українському русі?
5. Складіть таблицю «Українські партії Наддніпрянської України на початку ХХ ст.»:

Назва партії	Дата створення	Течія	Лідери	Програмна мета

§ 25. ПОДІЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр. В УКРАЇНІ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати події революції 1905–1907 рр., що відбулися в січні–грудні 1905 р.;
- ▶ визначати особливості селянського руху у Наддніпрянщині в роки революції 1905–1907 рр.;
- ▶ аналізувати діяльність українських політичних партій в цей період;
- ▶ пояснювати, як розгортався в роки революції український культурно-освітній рух;
- ▶ характеризувати діяльність української громади в I та II Державних думах.

1. Яким було становище різних верств населення Наддніпрянської України на початку ХХ ст.? 2. Якими були особливості розвитку українського руху в тогочасній Наддніпрянщині? 3. Яка національна політика здійснювалася російською владою щодо українців наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.?

1. Початок революції. Революційні події у Наддніпрянській Україні в січні–серпні 1905 р.

Початок ХХ ст. визначився ускладненням внутрішньополітичного становища в Російській імперії. Економічна криза та поразка в російсько-японській війні 1904–1905 рр. підірвали авторитет влади. Нерозв'язаність аграрного питання, невдоволення більшості робітників умовами праці, відсутність демократичних свобод, прагнення підприємницьких кіл до участі в управлінні державою, а також національне гноблення неросійських народів створили підґрунтя до вибуху народного

невдоволення. У різних регіонах Російської імперії відбувалися демонстрації та страйки, де висувалися політичні вимоги. У неділю 9 січня 1905 р. в Санкт-Петербурзі відбулася велика мирна демонстрація, яку влада наказала розстріляти. Події «кривавої неділі» викликали загальне обурення та стали початком революції 1905–1907 рр.

Панцерник «Потьомкін»

У січні 1905 р. в імперії застрайкувало 440 тис. робітників. Оголосили про припинення праці робітники багатьох промислових підприємств Надніпрянської України. Упродовж квітня–серпня 1905 р. у Надніпрянщині відбулося 300 страйків, у яких брали участь понад 100 тис. робітників. Улітку страйкова боротьба набула переважно політичного характеру. Страйкарі виступали під гаслом «Геть самодержавство!». Виникали сутички робітників із поліцією. Водночас розгортався селянський рух, який мав стихійний характер і в основному завершувався погромом поміщицьких маєтків.

Під впливом виступів робітників і селян похитнулася надійна раніше опора російської влади — армія. Першим великим виступом у збройних силах стало повстання на панцернику «Потьомкін» 14 червня 1905 р., більшість матросів якого становили українці. Одним із небагатьох офіцерів, які підтримали повсталих, став інженер-механік Олександр Коваленко. Він був одним із засновників РУП, а під час повстання входив до складу революційного комітету, що керував ним.

Після прибуття в Одесу повсталі вирішили підтримати місцевих робітників-страйкарів. Побоюючись поширення повстання на інші кораблі, російське командування відвело їх до Севастополя. 25 червня 1905 р. в умовах нестачі вугілля й провіанту повсталий «Потьомкін» увійшов до румунського порту Констанца та здався владі.

Розвиток революції змусив владу піти на поступки. 18 лютого 1905 р. імператор Микола II підписав маніфест, у якому оголосив про створення спеціальної комісії для з'ясування причин заворушень та оприлюднив свій намір скликати законодорадчу Державну думу. 6 серпня з'явився новий маніфест про створення виборного законодорадчого органу Державної думи. Ліберальні кола цей крок влади задовольнили, проте революцію він не зупинив.

❓ Яка подія започаткувала революцію 1905–1907 рр. у Російській імперії?

❓ Коли відбулося повстання моряків на панцернику «Потьомкін»?

2. Жовтневий страйк. Маніфест 17 жовтня 1905 р. та його наслідки

На початку жовтня 1905 р. в Москві та Петербурзі розпочався загальноросійський політичний страйк. Головними політичними вимогами страйкарів були за-

провадження демократичних свобод і скликання Установчих зборів. У Наддніпрянській Україні страйк підтримало понад 120 тис. осіб. Прагнучи його придушити, уряд запровадив у країні військовий стан. У Харкові та Катеринославі відбулися збройні сутички страйкарів із поліцією.

*Маніфест Миколи II
17 жовтня 1905 р.*

Під час жовтневого політичного страйку виникли нові форми самоорганізації робітників — ради робітничих депутатів. Вони відігравали роль органів робітничої влади. Перша рада виникла на початку жовтня 1905 р. в Катеринославі. Водночас зі створенням рад відбувалося об'єднання робітників у професійні спілки.

Наростання хвилі народних протестів змусило імператора Миколу II **17 жовтня 1905 р.** оприлюднити **Маніфест «Про вдосконалення державного порядку»**, яким народу «дарувалися» громадянські свободи — недоторканності особи, друку, совісті, зборів, зібрань, спілок. У ньому містилася також обіцянка залучити до виборів до Державної думи всі верстви населення й визнати Думу законодавчим органом.

*Демонстрація чорносотенців
у жовтні 1905 р.*

Маніфест спричинив розкол серед прихильників революції. Ліберали вважали боротьбу з владою виграною. Радикали прагнули продовжити революцію та знищити самодержавство.

У Наддніпрянській Україні після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня ситуація залишалася напруженою. Радикали організували мітинги, закликаючи до повалення монархії. Відбувалися

єврейські погроми, організовані чорносотенцями. Останні вважали євреїв, які становили великий відсоток революціонерів, винуватцями революції. Найбільші погроми відбулися в Києві, Одесі, Катеринославі та містах Донбасу.

Поява Маніфесту 17 жовтня суттєво змінила суспільно-політичне життя як Російської імперії загалом, так і Наддніпрянської України зокрема. Проголошені ним політичні свободи призвели до появи нових легальних загальноросійських партій. Ліберали утворили «Союз 17 октября» («октябристи») та Конституційно-демократичну партію (кадети). Найвпливовішою організацією консерваторів-чорносотенців став «Союз русского народа». Загальноросійські партії соціал-демократів та соціалістів-революціонерів стали легальними й використали це для посилення боротьби із самодержавством. Усі загальноросійські партії активно діяли у Наддніпрянщині. Українські політичні партії також перейшли від нелегальної роботи до відкритої пропаганди й діяльності.

Чорносотенці — спільна назва членів крайньо правих організацій у Росії в 1905–1917 рр., які виступали під гаслами монархізму, великодержавного шовінізму та антисемітизму.

? Що проголосив царський Маніфест від 17 жовтня 1905 р.?

3. Селянський рух

Уже з перших місяців революції активізувалося селянство. Вістря боротьби селян було спрямоване проти поміщиків, у яких вони вбачали своїх головних ворогів. У січні-березні 1905 р. заворушення виникали переважно в окремих селах, де відносини між поміщиком і громадою були особливо напруженими. Селяни громили поміщицькі маєтки, розкрадали майно, захоплювали й перерозподіляли землі.

У травні-червні 1905 р. виступи селян охопили цілі райони. У червні вони вирували в 64 із 94 повітів дев'яти губерній Наддніпрянщини. На той час завдяки агітації загальноросійських та українських соціалістичних партій боротьба селян стала набувати організованого характеру, з'явилися політичні гасла. Улітку 1905 р. було сформовано Всеросійський селянський союз. Особливо активно його місцеві комітети діяли в губерніях Наддніпрянщини.

Повстання селян у селі Великі Сорочинці

Восени 1905 р. відбулося нове піднесення селянських виступів, які подекуди супроводжувалися збройними сутичками з поліцією та армією. Кривава драма розігралася в селі Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії, де в грудні 1905 р. відбулося одне з найбільших повстань селян у роки революції.

? Що вимагали селяни під час революції?

4. Наростання революційних подій. Грудневі збройні повстання

Восени 1905 р. розігралися революційні виступи на флоті та в армії. 11–16 листопада 1905 р. відбулося повстання моряків на головній базі Чорноморського флоту в Севастополі, очолюване лейтенантом **Петром Шмідтом**. Розпочалося воно на крейсері «Очаков», до якого приєдналися 12 кораблів. Повстання було придушене, а його керівника за вироком суду розстріляно. 18 листопада 1905 р. в Києві озброєні солдати трьох рот саперної бригади (близько 800 осіб), очолювані підпоручиком Борисом Жаданівським, вийшли на вулицю та приєдналися до страйка-

Петро Шмідт

рів Південноросійського заводу. Урядові війська відкрили вогонь по об'єднаній колонії солдатів і робітників. Загальні втрати з обох сторін становили понад 250 осіб.

Кульмінацією революції 1905–1907 рр. стало збройне повстання, яке під керівництвом російських соціал-демократів та есерів розпочалося 7 грудня 1905 р. у Москві. У Наддніпрянській Україні збройні повстання спалахнули 12–16 грудня в Катеринославі (Дніпро), Харкові, Олександрівську (Запоріжжя) та містах Донбасу.

За допомогою каральних загонів було також придушено збройні повстання у Наддніпрянській Україні. Після поразки грудневих збройних повстань революційний рух став слабшати, а влада перейшла в наступ, обмежуючи свободу слова, здійснюючи арешти революціонерів тощо. 1906–1907 рр. стали періодом поступового спаду революційної боротьби.

- Коли відбулося повстання моряків Чорноморського флоту під проводом П. Шмідта?
- У яких містах України відбулося груднєве збройне повстання?

5. Українські політичні партії під час революції

У 1905 р. українські політичні партії були невідповідними до революційного вибуху й керівництва боротьбою проти самодержавства у Наддніпрянщині. Однак у роки революції вони докладали чимало зусиль для розгортання роботи серед населення.

РУП у період початку революції перебувала у стані розколу й гострої внутрішньопартійної дискусії. Лише після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня та повернення її провідників із-за кордону становище дещо змінилося. У грудні 1905 р. на з'їзді було прийнято програму РУП. Партія змінила назву, ставши Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП). Вона оголосила, що вестиме боротьбу за знищення самодержавства, автономію України, вільний розвиток національно-культурного життя, права робітників тощо. Однак розгорнути діяльність партія не змогла, оскільки наприкінці 1905 — на початку 1906 р. більшість її активних членів були заарештовані. Проте, незважаючи на це, вона діяла. Партія брала активну участь у виборах до II Державної думи та провела туди одного зі своїх депутатів. Хвиля арештів після завершення революції спричинила припинення активної діяльності УСДРП.

Українська соціал-демократична спілка в роки революції діяла успішніше. Ставши складником РСДРП, вона використовувала її партійну мережу, зв'язки тощо. Фактично вона очолила керівництво масовим робітничим рухом у Наддніпрян-

Найбільшого розмаху набрало повстання робітників Донбасу. Центром подій стала Горлівка. Тут 16 грудня поліція розстріляла страйкарів, загинуло 18 осіб. Того ж дня до Горлівки прибули близько 4 тис. озброєних дружинників. 17 грудня повстанці повели наступ на армійські казарми. Після 8-годинного бою урядові війська відступили. За кілька годин, отримавши підкріплення, вони перейшли у контрнаступ. У бою загинуло близько 300 повстанців.

щині й намагалася впливати на селянство. Негативним наслідком співпраці з РСДРП стало те, що, оголосивши себе єдиним представником українських робітників, спілка в повсякденній роботі поступово перейшла на російську мову та втратила будь-які ознаки національної організації. Серйозним успіхом спілки стали вибори до II Державної думи, куди вона провела 14 депутатів.

Члени УСДРП

Початок революції спонукав українських ліберальних демократів подолати розкол та об'єднатися. Наприкінці 1905 р. на основі УДП та УРП постала нова організація — Українська демократично-радикальна партія.

Українська народна партія в роки революції головним своїм завданням вважала поширення впливу на маси та пропаганду своїх ідей. Одним із засобів досягнення цього вона визначила поєднання націоналістичних гасел із соціалістичними. Однак пропаговані УНП ідеї не знайшли підтримки та призвели до її політичної ізоляції.

? Яка політична партія Наддніпрянщини у грудні 1905 р. змінила назву на УСДРП?

6. Український національно-культурний рух

У роки революції 1905–1907 рр. влада була змушена здійснити певні поступки в національно-культурній сфері неросійським народам імперії. У Наддніпрянщині розвитку українського культурно-освітнього руху сприяло скасування Емського указу 1876 р. Важливу роль в ухваленні цього рішення відіграла позиція Російської академії наук, яка висловилася за скасування обмежень стосовно української мови.

Офіційне рішення про скасування обмежень, запроваджених Емським указом, з'явилося у травні 1906 р. Однак на цей час розгортання революції дозволило українству здійснити важливі заходи. Так, у Наддніпрянщині розгорнулося видання української преси. З листопада 1905 р. в Лубнах вийшов друком номер першої української газети «Хлібороб». У Києві став виходити щомісячний журнал «Нова громада», редактором якого був Борис Грінченко, а від 1907 р. замість «Киевской старины» вирішено було видавати українською мовою журнал під назвою «Україна». Загалом у краї через рік після Маніфесту 17 жовтня з'явилося 17 українських видавництв і виходило близько 20 періодичних українських видань різних жанрів.

Революція 1905–1907 рр. зумовила поширення із Західної до Наддніпрянської України мережі «Просвіт». 30 жовтня 1905 р. в Одесі було відкрито першу «Просвіту». У травні 1906 р. «Просвіта ім. Т. Шевченка» відкрилася в Києві. Її головою став Б. Грінченко. Вони здійснювали видавничу діяльність, організували в селах читальні, розповсюджували українські видання. Неофіційним друкованим органом просвітянського руху стала газета «Рада». Її видання фінансували українські меценати **Є. Чикаленко** та **В. Смиренко**.

Свген Чикаленко

Українці в роки революції висували вимоги запровадження рідної мови в середній та вищій школах. У травні 1906 р. утворилася Українська учительська спілка, яка рішуче засудила русифікаторську політику уряду в галузі народної освіти. Українське студентство на своїх вічах вимагало створення в університетах українознавчих кафедр. Російський уряд змушений був піти на поступки. У 1906 р. з'явився циркуляр міністра освіти, який дозволяв учителям на уроках вживати «малоросійську мову для пояснення того, чого учні не розуміють». У Харківському та Новоросійському (в Одесі) університетах були відкриті україномовні відділення.

? Де виникла перша «Просвіта» у Наддніпрянській Україні?

7. Діяльність українських громад у I та II Державних думах

У виборах до I Державної думи українські соціалістичні партії, підтримавши в цьому загальноросійські партії, участі не брали. Українська радикально-демократична партія та Українська народна партія взяли участь у виборах. I Державна дума працювала в Петербурзі 27 квітня — 8 липня 1906 р. Із 497 її депутатів дев'ять губерній Наддніпрянщини представляли 102 депутати.

Ілля Шраг

Для обстоювання своїх інтересів українські депутати 1 травня 1906 р. створили власну парламентську громаду, до якої ввійшли 45 депутатів. Головою Української думської громади став адвокат і громадський діяч із Чернігівщини **Ілля Шраг** (1847–1919). Політична платформа громади включала вимоги надання Україні в її етнографічних межах політичної автономії, запровадження української мови в школах, судових та адміністративних органах.

Велику допомогу депутатам-українцям надавав М. Грушевський, що поселився в той час у Петербурзі. Він організував видання друкованого органу місцевої громади українців — місячника «Украинский вестник».

За період діяльності I Державної думи члени української громади неодноразово виступали з приводу аграрного питання, порушували проблему єврейських погромів, що відбувалися через бездіяльність влади, розробили законопроекти про національні права, автономію України та рідну мову. На жаль, цар розпустив Думу через 72 дні, і підготовлені українською громадою законопроекти не було розглянуто.

Вибори до II Державної думи українські (як і загальноросійські) соціалістичні партії не бойкотували, а тому її склад значно «полівішав». До II Державної думи входило 518 депутатів, і працювала вона від 20 лютого 1907 р. Від дев'яти губерній Наддніпрянщини було обрано 102 депутати. 4 березня 1907 р. 47 депутатів заснували українську думську громаду, яка мала назву «Трудова громада». Вона видавала часопис українською мовою «Рідна справа — Вісті з Думи», що виходив двічі на тиждень.

Створюючи громаду, українські депутати склали відозву, де виклали свою політичну платформу: перебудова імперії на конституційних засадах, автономія України, амністія політичним в'язням, свободи слова, друку, зборів, совісті, пересувань і союзів, українізація освіти, судочинства й церкви.

Українською громадою на розгляд II Державної думи було внесено поправки до законопроектів про народну освіту, що передбачали організацію курсів української мови, літератури та історії для вчителів, запровадження викладання української мови в учительських семінаріях України. Були також підготовлені законопроекти про організацію автономії й місцевого управління у Наддніпрянщині. Проте плани української громади не були реалізовані, оскільки 3 червня 1907 р. II Державну думу розпустили. Ці події вважаються датою закінчення революції.

Революція 1905–1907 рр. завершилася поразкою і не змогла розв'язати основних суперечностей у розвитку країни. Однак вона спонукала уряд до проведення низки реформ, сприяла активізації суспільно-політичного життя й розгортання національно-визвольних рухів народів Російської імперії та, зокрема, українців.

 Хто очолював українську громаду в I Державній думі?

Здобутки українського національного руху

- Листопад 1905 р. — закон, який дозволяв видання літератури національними мовами, створення культурно-освітніх товариств і відкриття театрів;
- Травень 1906 р. — офіційне розпорядження про скасування обмежень проти української мови.

Починають виходити періодичні видання українською мовою:

- Листопад 1905 р. — перша газета «Хлібороб» у Лубнах;
- Грудень 1905 р. — перша щотижнева газета «Громадська думка»;
- 1906 р. — виходило вже 20 періодичних видань.

У Наддніпрянській Україні починають діяти товариства «Просвіти» (1907 р. — 35 організацій), які поширювали українську літературу, створювали бібліотеки, видавали книжки, відкривали читальні по селах, вели боротьбу за введення української мови в школах, створювали кооперативи.

Відстоювалось право за запровадження української мови в школах: починають відкриватися початкові школи з українською мовою викладання, кафедри української мови в Одеському і Харківському університетах.

ВИСНОВКИ

Революція 1905–1907 рр. була однією з найважливіших подій суспільно-політичного життя Російської імперії та вплинула на розвиток усіх народів, що перебували у її складі. У роки революції активізувався український національний рух, відбулася його політизація, позитивні зрушення сталися в національно-культурному житті українців. Участь у діяльності I та II Державних дум дала змогу українцям Наддніпрянщини вперше набути досвіду парламентської діяльності.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які цілі переслідували різні верстви суспільства у Першій російській революції?
2. Як розгорталися події революції 1905–1907 рр. у Наддніпрянщині в січні–серпні 1905 р.?
3. Якими були наслідки проголошення Маніфесту 17 жовтня для українського руху?
4. Визначте особливості селянського руху під час революції.
5. Які події революції відбувалися в Україні у листопаді–грудні 1905 р.?
6. Схарактеризуйте зміни в діяльності українських політичних партій у цей період.
7. Якими були здобутки українського національно-культурного руху в роки революції?
8. Охарактеризуйте участь українців у I та II Державних думах Росії.

§ 26. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 1907–1914 рр.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати земельну реформу П. Столипіна та її вплив на українські землі у складі Російської імперії;
- ▶ визначати особливості діяльності українських політичних партій у цей період;
- ▶ аналізувати український національно-культурний рух у тогочасній Наддніпрянщині;
- ▶ характеризувати українське питання в III і IV Державних думах.

1. Які чинники перешкождали розвитку сільського господарства Наддніпрянської України на початку ХХ ст.? 2. Назвіть основні здобутки українського національно-культурного руху доби революції 1905–1907 рр. у Наддніпрянщині.

1. Земельна реформа Петра Столипіна та її вплив на розвиток Наддніпрянської України

Революція 1905–1907 рр. завершилася поразкою. Правлячі кола імперії зберегли владу. Однак вони дедалі більше усвідомлювали необхідність змін. Однією з головних причин революції було аграрне питання, розв'язати яке шляхом реформи запропонував голова Ради міністрів і міністр внутрішніх справ Петро Столипін (1862–1911). Реформа була започаткована Указом від 9 листопада 1906 р. і завершилася Законами від 14 червня 1910 та 29 травня 1911 р.

Головними причинами, що обумовлювали необхідність земельної реформи П. Столипіна, були: необхідність вирішення аграрного питання, яке з економічного

переросло в політичне; потреба зменшення конфронтації в суспільстві й відвернення загрози нового революційного вибуху.

Метою реформи було підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, збільшення товарності селянських господарств, зміцнення соціальної підтримки самодержавства на селі та розв'язання проблеми аграрного перенаселення.

Земельна реформа П. Столипіна передбачала:

- Руйнування селянської «общини» та закріплення за кожним господарем у приватну власність землі, якою він користувався. Одержуючи надільну землю у власність, селянин міг вимагати виділення землі одним масивом або «відрубом». Він мав право переселитися на неї і створити власний «хутір».
- Надання селянам кредитної допомоги через Селянський земельний банк.

Столипін агітує селян за вихід з общини

Здійснюючи реформу, П. Столипін зіткнувся із сильним опором як із боку правих, що не були зацікавлені в руйнуванні традиційного сільського укладу, так і з боку лівих (особливо есерів та більшовиків), які, мріючи про нову революцію, не бажали зменшення соціальної напруги на селі.

Надніпрянщина стала одним із тих регіонів, де земельна реформа відбувалася найуспішніше. Впродовж 1907–1915 рр. в індивідуальну власність закріпили землю: на Правобережжі — 48 % селян, на Півдні — 42 %, на Лівобережжі — 16,5 %. До 1916 р. в краї було створено 440 тис. хуторів (14 % селянських господарств).

Під час здійснення реформи активно діяв Селянський земельний банк, який у 1906–1916 рр. продав українським селянам 596,4 тис. десятин землі, переважно поміщицької. Станом на 1911 р. 42,4 % усієї проданої через банк землі припадало на шість губерній Лівобережжя та Півдня України.

Здійснюючи земельну реформу, уряд заохочував переселення селян до малозаселених районів Сибіру, Казахстану, Північного Кавказу, Середньої Азії й Далекого Сходу. Впродовж 1906–1912 рр. із Надніпрянщини виїхало щонайменше 1 млн осіб. Це становило близько половини всіх переселенців із європейської частини імперії. Щоправда, із часом майже чверть із них повернулися додому. Водночас на Південь і Схід, де виникла потреба в робочих руках на промислових підприємствах, переселялися російські селяни, які ставали тут робітниками.

Земельна реформа П. Столипіна не змогла повністю розв'язати всіх суперечностей на селі. Вона не ліквідувала соціальної напруженості на селі, яка ще більше загострилася. Економічні наслідки реформи були більш вагомими: значно збільшилося виробництво товарного зерна, було освоєно нові території на сході країни, завдяки розоренню частини селян з'явилася нова робоча сила для промисловості. Від 1910 до

1913 рр. посівні площі у Наддніпрянщині збільшилися на 900 тис. десятин і досягли 22,9 млн десятин. У 1913 р. було зібрано найбільший валовий збір зернових — 1200 млн пудів. Третину всієї продукції сільського господарства вивозили за кордон. Частка України в загальноімперському експорті зерна перевищила 40 % (250–300 млн пудів щорічно).

Завершити реформу П. Столипін не встиг. 1 вересня 1911 р. його було смертельно поранено в оперному театрі Києва.

? Коли розпочалася земельна реформа П. Столипіна? Що вона передбачала?

2. Українські політичні партії в 1907–1914 рр.

Переслідування учасників революції 1905–1907 рр., що розпочалися після її поразки, призвели майже до повного розгрому українських політичних партій. Так, якщо на червень 1907 р. УСДРП мала близько 3 тис. членів, то вже через кілька місяців її кількість зменшилася в десятки разів. У 1908–1909 рр. єдиною ознакою існування партії була легальна газета «Слово», що виходила в Києві за редакцією В. Садовського, С. Петлюри, М. Порша та Я. Міхури.

М. Порш

Починаючи від 1908 р., лідери партії, що не були заарештовані або емігрували, намагалися відновити діяльність УСДРП, але через розбіжності в поглядах цього зроблено не було. Невдало завершилася також спроба приєднатися до РСДРП через відмінності у ставленні до національного питання.

Після цих невдач більшість провідників УСДРП, радикально змінивши погляди, перейшла на націоналістичні позиції. До них приєдналися й деякі лідери УСДС (М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський та ін.). Одна частина лідерів української соціал-демократії висловилися за те, що українцям у своїй боротьбі необхідно спиратися на власні сили, а друга — обстоювала необхідність підтримки Австро-Угорщиною. Зрештою, ці суперечки спричинили виникнення двох окремих організацій — Українського інформаційного комітету та Молодоукраїнської партії. Проте остання так і не розпочала роботу. Український інформаційний комітет у 1912–1914 рр. здійснював активну діяльність, інформуючи європейську громадськість про українські справи.

У той час як провідники УСДРП, які перебували в еміграції, ставали на самостійницькі позиції, діячі партії, що залишалися в Російській імперії, продовжували діяльність. Вони організували видання українських суспільно-політичних журналів у Москві — «Украинская жизнь» та Києві — «Дзвін».

«Украинская жизнь», що виходила від 1912 р., була єдиним, хоч і російськомовним журналом, який висвітлював становище українців у Російській імперії, висловлював їхні прагнення та потреби. Статті до нього писали провідні діячі українського руху. Журнал вважався офіційним органом УСДРП. Редагував його С. Петлюра.

Після поразки революції УДРП припинила діяльність. Така доля партії була обумовлена тим, що вона, орієнтуючись на легальні методи роботи, в умовах післяреволюційних переслідувань, за відсутності власної думської фракції, діяти не змогла. У цій ситуації члени ради УДРП Б. Грінченко, С. Єфремов, Є. Чикаленко та інші вирішили на основі місцевих партійних осередків відновити колишню Загальноукраїнську безпартійну організацію. На з'їзді УДРП в **1908 р.** ідею підтримали та назвали нову організацію **Товариством українських поступовців (ТУП)**. Поступовці виступали за перетворення Російської імперії на федеративну державу, надання Україні автономії, упровадження української мови в школах, створення українознавчих кафедр у Київському та Новоросійському (Одеському) університетах.

У квітні 1912 р. на з'їзді ТУП було затверджено «українську платформу», що містила вимоги:

- запровадження навчання в школах українською мовою;
- викладання української мови, літератури та історії як окремих предметів у середніх та вищих навчальних закладах;
- використання української мови в судочинстві, церкві та громадських організаціях;
- скасування заборон на привезення з-за кордону літератури, виданої українською мовою.

Для популяризації «української платформи» ТУП використовувала журнал «Украинская жизнь» та уклала угоду з російською Партією конституційних демократів (кадетів), які мали представляти її в Думі.

 Коли утворилося Товариство українських поступовців (ТУП)? Яка мета його діяльності?

3. Український національно-культурний рух

Політика, здійснювана російською владою у Наддніпрянщині, спричинила погіршення умов розвитку українського національно-культурного руху. В ній набували поширення прояви великодержавного шовінізму.

Великодержавний шовінізм — одна з агресивних форм націоналізму, що проповідує національну винятковість, зверхність однієї нації над усіма іншими, розпалює національну ворожнечу й нетерпимість.

У 1908 р. в Києві розпочав діяльність «Клуб русских националистов». За підтримки російської влади згодом його відділи з'явилися в десятках міст і містечок Наддніпрянщини. Метою своєї діяльності «Клуб» вважав «вести суспільну і культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави в Україні».

Циркуляр міністра освіти 1906 р., який дозволяв шкільним учителям використовувати українську мову для тлумачення окремих незрозумілих учням слів, було ска-

совано. Закривалися українські друковані видання. У 1907 р. з 18 українських видань у Наддніпрянщині залишилося лише дев'ять.

Усіляко обмежувалася діяльність «Просвіт». Незважаючи на суто культурницьке спрямування роботи (читання лекцій, організація вечорів, заснування бібліотек, поширення українських книжок тощо), вони постійно зазнавали переслідувань із боку влади. Їхня робота припинялася перереєстраціями. Так, Сенат Російської імперії підтримав у 1908 р. рішення губернської влади Полтави відмовити в реєстрації місцевої «Просвіти». В урядовому циркулярі від 20 січня 1910 р. підкреслювалося, що об'єднання на основі національних інтересів призводить до посилення національної відокремленості та може викликати небажані для Російської імперії наслідки.

Урядові обмеження поширилися навіть на проведення заходів з нагоди 50-річчя смерті Т. Шевченка в 1911 р. Було заборонено збирати кошти на спорудження пам'ятника поетові та проводити вечори пам'яті. Повні видання «Кобзаря» Т. Шевченка конфіскували та не дозволили відслужити панахиду по великому поетові.

? Що таке великодержавний шовінізм?

4. Українське питання у III та IV Державних думах

Запроваджені 3 червня 1907 р. зміни до виборчого закону також викликали значні зміни й у складі Державної думи. У III Державній думі, що працювала 1 листопада 1907 — 9 червня 1912 рр., переважали великі землевласники й консервативно налаштовані депутати. Із 442 депутатів дев'ять українських губерній представляли 95 депутатів. Української думської громади в її складі створено не було. Заходами депутатів-українців О. Лотоцького та В. Піснячевського виник лише невеликий гурток симпатиків України — в основному священиків — колишніх товаришів по семінарії та духовній академії. Однак, коли йшлося про потреби України, вони здебільшого відмовчувалися.

Уперше за історію Державної думи українське питання розглядалося 29 березня 1908 р. Це був законопроект про запровадження української мови в початкових школах, за яким передбачалося з 1908–1909 навчального року в районах етнічного розселення українців ввести її вивчення та забезпечити викладання необхідними посібниками. При цьому вивчення російської мови залишалося обов'язковим. Однак

О. Бобринський

законопроект було розглянуто лише частково, а потім передано до комісії з питань народної освіти, де він і загубився. Останню крапку в цьому питанні поставили в жовтні 1910 р., коли після тривалих обговорень і наступного голосування заборонили використання української мови в початковій школі.

Удруге увагу депутатів до українського питання було звернуто у грудні 1909 р. під час розгляду законопроектів про використання рідної мови в місцевих судах. Українські ультраправі депутати **О. Бобринський** та В. Шульгін, які вирізнялися вкрай

шовіністичними поглядами, навіть організували «виступ від народу», запевняючи, що «вони, українці, самі не хотіли української мови в судочинстві». За результатами голосування українській мові було перекрито доступ і в суди.

П. Мілюков

Дещо інакшим було ставлення до українського питання в IV Державній думі (15 листопада 1912 — 6 жовтня 1917 р.). Із 442 депутатів дев'ять губерній Наддніпрянщини представляли 96 депутатів. Під час передвиборчої кампанії лідери ТУП уклали угоду з кадетами, що вони захищатимуть у Думі права українців. За два роки роботи Думи до початку Першої світової війни українське питання в ній поставало двічі. У червні 1913 р. фракції кадетів і трудовиків звернулися із запитом до уряду про переслідування у Наддніпрянщині українських громадських організацій. На захист українців виступили кадети (П. Мілюков), трудовики (В. Дзюбинський), соціал-демократи (Г. Петровський).

Удруге українське питання постало 1914 р. з приводу урядових заборон відзначати 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. 26 лютого (за старим стилем), у день народження поета, фракції трудовиків, кадетів, октябристів, а згодом і соціал-демократів внесли запит, де звинуватили міністра внутрішніх справ у тому, що, заборонивши відзначати ювілей Т. Шевченка, він перевищив свої повноваження.

? Які українські питання обговорювала IV Державна дума?

5. Справа Бейліса

Для того щоб відволікти населення від боротьби проти самодержавства, царський уряд намагався поширити антисемітські настрої в Україні. В роки революції російські чорносотенні організації організували єврейські погроми, причому поліція трималася осторонь.

Навесні 1911 р. в одному з київських ярів було знайдено тіло 13-річного Андрія Ющинського. І хоча поліція виявила вбивць, члени російських чорносотенних організацій почали поширювати чутки, ніби це зробили євреї для одержання крові з ритуальною метою. За підозрою у скоєнні злочину заарештували працівника цегельні М. Бейліса, батька п'ятеро дітей. Судовим процесом над ним самодержавство намагалося спровокувати єврейські погроми. Справа Бейліса тягнулася майже два роки і завершилася великим судовим процесом у Києві. На захист М. Бейліса виступила демократична громадськість України і Росії. Гнівний протест проти провокацій царизму висловили М. Грушевський, А. Шептицький, С. Єфремов, В. Короленко. Суд присяжних виправдав М. Бейліса.

Справа Бейліса.
Листівка

? Свідченням якого явища в Російській імперії була «справа Бейліса»?

ВИСНОВКИ

Земельна реформа П. Столипіна мала вирішити аграрну проблему та перешкодити вибуху нової революції. Цієї мети було досягнуто лише частково: деякі соціальні суперечності реформа розв'язала, однак спричинила появу нових. Українські політичні партії в умовах післяреволюційної реакції змушені були згорнути свою діяльність або шукати нові форми роботи. У післяреволюційний період умови для розвитку українського національно-культурного руху були несприятливими: розгорталися переслідування української культури, закривалися українські громадські установи тощо. У III та IV Державних думах обговорення українських питань, хоча й безрезультатні, сприяли приверненню уваги громадськості Російської імперії до проблем українства.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Як земельна реформа П. Столипіна вплинула на розвиток сільського господарства Наддніпрянщини?
2. Схарактеризуйте діяльність українських політичних партій у 1907–1914 рр.
3. Яким було ставлення загальноукраїнських політичних партій до проблем українців?
4. Визначте характерні риси розвитку українського національно-культурного руху у 1907–1914 рр. Які його здобутки?
5. Як відбувався розгляд українських питань у III та IV Державних думах?
6. Чому справа Бейліса спричинила широкий резонанс у тодішньому суспільстві?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №6.

ІДЕЇ АВТОНОМІЇ ТА САМОСТІЙНОСТІ У ПРОГРАМАХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНЩИНИ

1. Які українські партії були у Наддніпрянській Україні? 2. Яку мету проголосували українські партії Наддніпрянщини?

Мета: підбити підсумки і закріпити вивчений матеріал.

Завдання для підготовки до практичного заняття:

- 1) повторити матеріал підручника (§§ 35–37);
- 2) підготувати презентацію з 5-6 слайдів «Ідеї автономії та самостійності у програмах українських політичних партій Наддніпрянщини».

Хід заняття

1. Обговоріть у групах представлені презентації.

Течії	Націоналістична	Соціалістична	Ліберально-демократична
Партії, які представляли течії			
Мета боротьби			
Основні засоби			

2. Поясніть, чому автономістська течія була домінуючою в українському русі у Наддніпрянській Україні.

3. Прочитайте уривки джерел, які відображають еволюцію програмних положень Революційної української партії (РУП) та її наступниці Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), і дайте відповіді на запитання.

а) «Самостійна Україна» 1900 р. «Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Сяну аж до Кавказу»; «Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя. І пам'ятаймо, що слава і перемога — се доля борців за народну справу»;

б) 1902 р. «ідеалом партії є вільна, самостійна Україна з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм»;

в) 1903 р. «світогляд «Самостійної України» не є тепер типовим для нашої партії»; «національне питання вигадала буржуазія, щоб затемнювати самосвідомість пролетаріату»; «РУП перейшла на загальні засади марксизму, вимагаючи національної автономії України»;

г) 1904 р. «Самостійна Україна» була теоретичною помилкою»;

г) 1905 р. «Гасло «Самостійна Україна» РУП хутко змінила на «автономію» й прийняла назву УСДРП».

- 1. Як змінювалися програмні положення щодо державного статусу України?
- 2. Про що свідчили ці зміни?
- 3. Чим вони були зумовлені?

4. Зробіть висновки відповідно до мети заняття. Створіть узагальнювальну схему.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАНЬ ЗА ТЕМОЮ «НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.»

1. Складіть перелік найважливіших подій з історії Наддніпрянської України початку ХХ ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів «русифікація», «індустріалізація», «концентрація виробництва», «монополія», «монополізація економіки», «кооператив», «пролетар», «ради робітничих депутатів», «чорносотенці», «великодержавний шовінізм», «реалізм», «модернізм», «відруб», «хутір», «страйк», «політизація українського національного руху», «консолідація нації», «столипінська аграрна реформа», «автономізм».
3. Виконайте завдання за історичною картою:
  - а) визначте державну приналежність українських земель на початку ХХ ст. Покажіть, які регіони України у складі яких держав перебували;
  - б) покажіть, якою була господарська спеціалізація українських земель у цей період;
  - в) покажіть найбільші місця виступів робітників, селян і військових в Україні в роки революції 1905–1907 рр.;
  - г) покажіть на карті місця, пов'язані з розгортанням українського національного руху у Наддніпрянській Україні.
4. Назвіть видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України початку ХХ ст.?
5. Опишіть основні прояви індустріалізації й модернізації суспільного життя в тогочасній Наддніпрянській Україні.
6. Наведіть факти політизації тогочасного українського суспільства і національно-визвольного руху.
7. Визначте та схарактеризуйте особливості, прояви та здобутки українського національного руху у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст.
8. Яка роль революції 1905–1907 рр. в розгортанні українського руху в Російській імперії?
9. Чому в період 1907–1914 рр. українство в Російській імперії зазнало нових обмежень?
10. Чому більшість українських політичних партій Наддніпрянської України виступали за автономію України у складі Росії?
11. Підготуйте презентацію на 12 слайдів за темою «Наддніпрянська Україна на початку ХХ ст.».

РОЗДІЛ VII

Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії на початку ХХ ст.

У цьому розділі ви дізнаєтеся про:

- ▶ зрушення, які відбулися в соціально-економічному розвитку регіону;
- ▶ наростання українського національного руху та його здобутки;
- ▶ нову роль греко-католицької церкви в українському русі.

§ 27. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати зміни у промисловому розвитку західноукраїнських земель, визначати провідні галузі економіки краю;
- ▶ вказувати на зміни у сільському господарстві; визначати роль кооперативного руху в житті українського населення краю.

1. Якими були основні тенденції економічного розвитку західноукраїнських земель у другій половині ХІХ ст.? 2. Назвіть основні відмінності розвитку промисловості західно- і східноукраїнських земель. 3. Чим була зумовлена і які наслідки мала еміграція українців?

1. Промисловий розвиток

Маючи значні природні багатства і надлишок робочої сили, економіка західноукраїнських земель розвивалася дуже повільно, оскільки Австрія перетворила ці землі на свої внутрішні колонії — на ринок збуту товарів австрійської промисловості, джерело отримання сировини й дешевої робочої сили.

Понад 94 % промислових підприємств Галичини мали кустарно-ремісничий характер. У Галичині діяло лише 5,5 % парових двигунів усієї Австро-Угорської імперії. Великих підприємств налічувалося тільки 220.

Основними галузями промисловості Галичини були нафтова, соляна, лісорубна.

Нафтові поля в Бориславі

неперероблену нафту було нижче, ніж на перероблену.

Окрім нафторозробок, Галичина мала монополію у видобутку озокериту — ґрунтового воску.

У Галичині та на Закарпатті були значні поклади солі. Копальні у Величці (біля Кракова), Калущі, Стебнику, Солотвині забезпечували сіллю майже всю імперію.

Другим після нафти найбільшим багатством краю був ліс. Від початку ХХ ст. щороку тут вирубувалося близько 10 млн куб. м деревини.

Отже, на початку ХХ ст. для здійснення індустріалізації краю існували об'єктивні причини: значні природні багатства, надлишок робочої сили, кваліфіковані спеціалісти, розвинена мережа комунікацій — залізниці (понад 4000 км), зв'язок, ємний внутрішній ринок. Єдине, чого бракувало, то це капіталовкладень у промисловість.

Залізничний вокзал в Тернополі на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. Галичиною зацікавився іноземний капітал, а надто найприбутковішими галузями промисловості краю — нафтодобувною та лісообробною. Від кінця ХІХ ст. поступово зростала й обробна промисловість. В основному це були філії великих австрійських, німецьких, італійських монополій, таких як «Сіменс», ФІАТ та ін.

І все ж, попри позитивні зрушення в розвитку промисловості, західноукраїнські землі залишалися найменш розвиненими регіонами Австро-Угорщини. 90 % експорту становила сировина. Безробіття, злидні змушували людей емігрувати.

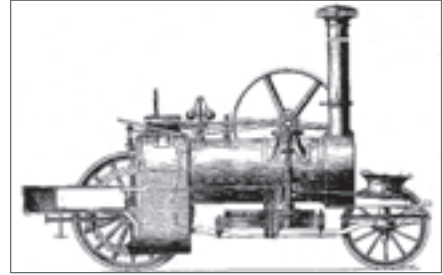
- ?** Яка галузь промисловості була найбільш розвиненою?
- ?** Які галузі промисловості західноукраїнських земель були привабливими для іноземного капіталу?

2. Сільське господарство

У сільському господарстві західноукраїнських земель продовжували розвиватися ті процеси, що були започатковані реформою 1848 р. Так відбувалося повільне скорочення поміщицького землеволодіння (майже удвічі), соціальне розшарування селянства, зростання продуктивності рільництва і тваринництва.

На початку XX ст. в Галичині поміщики почали створювати багатогалузеві маєтки — промислово-рільничі господарства, де діяли промислові підприємства з переробки вирощеної сільськогосподарської продукції. Вирощувалася велика рогата худоба (переважно на Буковині).

Деякі інші процеси відбувалися в селянському землеволодінні. Близько 80 % західноукраїнського селянства становила біднота і лише 8 % — заможні господарі. Прикметною рисою землеволодіння селян було збільшення кількості господарств унаслідок їх дроблення, що супроводжувалося постійним зменшенням земельних наділів. У той же час заможні селяни створювали господарства фермерського типу. Єдиною галуззю сільського господарства, де спостерігався значний прогрес у селянських господарствах, було тваринництво, яке дедалі набирало товарного характеру.

Сільськогосподарська машина

Незважаючи на деякі позитивні зрушення, сільське господарство західноукраїнських земель було малоефективним, розвивалося на екстенсивній основі та працювало в режимі самозабезпечення, з мінімальним розширенням товарного виробництва.

Малоземелля та інші соціальні проблеми продовжували відігравати провідну роль у збільшенні трудової еміграції українців за океан. Лише в 1900–1910 рр. з Галичини і Буковини виїхало понад 300 тис. селян. У 1905–1914 рр. Закарпаття залишило понад 40 тис. осіб.

- ❓ Які нові риси у розвитку сільського господарства з'явилися на початку XX ст.?
- ❓ Яка галузь сільськогосподарського виробництва західноукраїнських земель давала товарну продукцію для експорту?
- ❓ Скільки українців емігрувало із західноукраїнських земель у перші десятиліття XX ст.?

3. Кооперативний рух

Важливою та ефективною формою протидії іноземному капіталові та місцевим лихварям і загальному зубожінню селянства став український кооперативний рух.

Його розгортанню в Галичині сприяла діяльність кооперативних союзів — «Крайового союзу кредитового», «Крайового молочарського союзу» та інших. Важливе значення для зміцнення кооперативного руху мав проведений у 1909 р. у Львові товариством «Просвіта» Освітньо-економічний конгрес. На ньому представники українського кооперативного руху з Галичини й Буковини визначили основні ідейно-організаційні засади подальшої кооперативної співпраці.

Головним організаційним і координуючим центром українських кооперативів у Галичині був «Крайовий союз ревізійний», заснований у 1904 р. У 1914 р. він об'єднав 609 кооперативів. Майже 100 кооперативів діяли в Руському ревізійному союзі; кілька сотень українських кооперативів не входили до цих союзів. На Буковині в цей період діяло близько 150 селянських кас, що об'єднувалися в кооперативний союз

*Емігранти з Галичини
на залізничній станції в провінції
Квебек. 1911 р.*

«Селянська каса» (1903 р.). На Закарпатті кооперативний рух був розвинений менше, а існуючі кредитові спілки входили до угорських кооперативних союзів.

Загалом станом на 1913 р. у Галичині діяло 1300 кооперативів, приблизно 200 — на Буковині й кілька на Закарпатті. Працювали також польські й угорські кооперативні об'єднання. Кооперативи, скуповуючи у своїх членів сільськогосподарську продукцію та постачаючи їм добрива, сільськогосподарську техніку, насіння тощо, сприяли занепаду патріархального укладу селянських господарств, їхньому долученню, особливо заможних, до ринкових відносин.

? Яка організація здійснювала координацію українського кооперативного руху в Галичині?

ВИСНОВКИ

Якщо українські землі у складі Російської імперії, хоч і деформовано, динамічно розвивалися, на західноукраїнських землях провідною тенденцією було цілеспрямоване стримування промислового розвитку, що перетворило край в один із найвідсталіших куточків Європи. Активно розвивалися лише ті галузі, які мали сировинний характер, — нафтозокеритова, лісопилна, борошномельна, солевидобувна. Західноукраїнські землі перетворилися на ринок збуту для підприємств більш розвинутих регіонів Австро-Угорщини. Злиденне становище більшої частини населення стимулювало трудову еміграцію за океан.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Якими були основні тенденції економічного розвитку західноукраїнських земель на початку ХХ ст.? Визначте фактори, які сприяли економічному розвитку краю і які гальмували його?
2. Які причини зумовили дуже повільний розвиток сільського господарства західноукраїнських земель?
3. *Обговоріть у групах.* Чому економіку західноукраїнських земель характеризують як колоніальну?
4. Порівняйте розвиток промисловості та сільського господарства у Наддніпрянщині і на західноукраїнських землях на початку ХХ ст. Як розвиток кооперативного руху впливав на добробут українського населення західноукраїнських земель?

§§ 28-29. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ визначати особливості розвитку українського руху в Галичині на початку ХХ ст.;
- ▶ пояснювати, як відбувалася боротьба за український університет у Галичині, загальне виборче право й реформу крайового статуту;
- ▶ характеризувати діяльність галицьких москвофілів;
- ▶ пояснювати зміст ідеї сепаратизму, що виникла в українському русі напередодні Першої світової війни;
- ▶ характеризувати український рух на Буковині та Закарпатті.

1. Якими були основні течії суспільно-політичного руху на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ ст.? 2. Як розгортався український національний рух у Західній Україні в цей період? 3. Як утворилися українські політичні партії в Галичині?

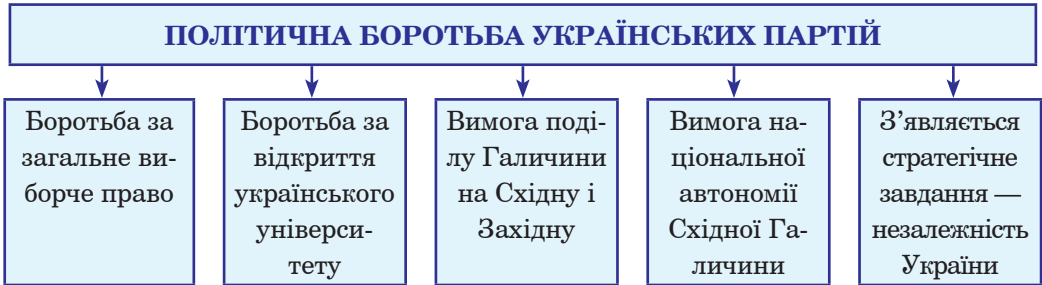
1. Особливості розвитку українського руху в Галичині на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. в Австро-Угорській імперії значно активізувалося суспільно-політичне життя. У різних регіонах загострювалися суперечки про необхідність реформування її державного устрою, виникли невідомі раніше політичні об'єднання, з'являлися нові лідери з власним баченням розв'язання проблем. Для суспільно-політичного життя Галичини визначальним залишалася польсько-українське протистояння. Діячі польського руху, ведучи боротьбу за відродження своєї державності, фактично ігнорували права українців. Однак на початку ХХ ст. залишати поза увагою український рух у Галичині вже було неможливо. Завдяки діяльності українських політичних партій, громадських організацій, культурно-освітніх товариств тощо, із пригнобленої безправної селянської маси сформувалося свідоме своїх політичних інтересів українство. Це спричинило зміну в співвідношенні сил між поляками та українцями в Галичині. Хоча перші й надалі утримували владу в краї, українці значно перевищували їх своєю свідомістю та згуртованістю. Завдяки цьому українські діячі розгорнули боротьбу за здобуття нових політичних прав для українців. Політична боротьба поєднувалася із соціальними протестами галицьких селян і робітників. Водночас розгорталася робота з організації українського національного життя: стабільно діяла мережа освітніх, культурних, наукових установ, кооперативів тощо.

Вагомі досягнення українського руху в Галичині в обстоюванні національних здобутків українців наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. свідчили про набуття ним

загальноукраїнського характеру. Внаслідок цього тогочасні українські діячі вважали Галичину «українським П'ємонтом».

На початку ХХ ст. українсько-польські відносини в Галичині загострилися. Протистояння викликало насамперед селянське питання, боротьба за університет, проведення виборчої реформи та надання українським землям автономії у складі Австро-Угорщини.

? Які завдання перед собою ставив український рух в Галичині?

2. Активізація українського руху в Галичині на початку ХХ ст.

У 1900 р. українськими громадськими діячами було проведено в Галичині й Буковині численні народні віча під гаслами поділу Галичини на польську та українську частини і приєднання до останньої українських земель Буковини. Так, на студентському вічі у Львові 14 липня 1900 р. тодішній студент, а згодом визначний громадський діяч **Лонгін Цегельський** виголосив програмну заяву: «Залишається одне, створити свій власний державний організм, свою власну незалежну самостійну українську національну державу в етнографічних границях по всій території, заселеній українським народом... Тільки в такій державі, тільки в самостійній Україні зможе відповідно зажити наша нація». Прагнучи досягти підтримки цієї ідеї, українські громадські діячі йшли до сіл. Допомагаючи українським селянам боротися за свої права, вони водночас сприяли усвідомленню ними необхідності бути господарями на власній землі. У 1902 р. селяни, підтримувані активістами Русько-української радикальної партії та Української національної демократичної партії (УНДП), розпочали масовий страйк у великих маєтках Східної Галичини, вимагаючи підвищення платні та впорядкування процесу еміграції. Страйк охопив близько 200 тис. селян і сільськогосподарських робітників. Керували ним місцеві осередки українських партій. Завдяки цьому страйк набув водночас характеру соціального й національного протесту. Перелякані польські поміщики намагалися забезпечити підтримку польської громадськості Галичини поширенням націоналістичних закликів: «Українці хочуть витіснити нас із спадкових земель!». Проте страйкарі, незважаючи на ці заклики та сотні арештів, трималися. Зрештою, поміщики поступилися й задовольнили більшість вимог протестувальників.

Лонгін Цегельський

? Коли відбувся масовий селянський страйк у Галичині? У чому його особливість?

3. Боротьба за український університет

Боротьба за український університет стала важливим питанням для Галичини. Австрійська влада у 1871 р. дозволила замінити у Львівському університеті німецьку мову викладання на польську або українську. Оскільки рішення про це приймали викладачі університету, більшість з яких становили поляки, то цей навчальний заклад перейшов на польську мову викладання. Протести студентів-українців та української громадськості щодо цього ігнорувалися.

За підтримки українських політичних партій краю студенти розгорнули боротьбу за створення у Львові українського університету. 8 жовтня 1901 р. відбулося академічне віче, на якому поряд зі студентами, які висували цю вимогу, був присутній М. Грушевський. Це віче започаткувало серію політичних демонстрацій на підтримку українського університету. Справа набула розголосу. Голова УНДП, посол австрійського парламенту **Юліан Романчук** 19 листопада 1901 р. вніс на розгляд палати депутатів резолюцію щодо заснування українського університету у Львові. Водночас у Львові близько 440 студентів-українців оголосили бойкот Львівському університету, подали заяви на вихід із нього та виїхали продовжувати навчання до Відня, Праги й Кракова. Акція привернула увагу громадськості краю до цієї проблеми. Проте поляки поступатися українцям не бажали. Міська рада Львова навіть закликала польську молодь силою не допустити заснування українського університету. Польські студенти створювали «боївки», які нападали на студентів-українців. Останні у відповідь організували власну самооборону. У липні 1910 р. під час однієї зі збройних сутичок загинув один із лідерів українського студентського руху **Адам Коцко**.

Віденський уряд, намагаючись розв'язати конфлікт у Галичині, у 1912 р. надіслав інструкції до адміністрації краю, вимагаючи не допускати різного ставлення до поляків та українців. Значно збільшувалися грошові видатки на культурні й господарські потреби українців Галичини. Уряд зобов'язувався запровадити українську мову в навчальний процес Львівського університету та діяльність державних установ краю. До 1916 р. у Львові для українців мав бути збудований окремий університет.

? Яку акцію вчинили в 1902 р. студенти-українці Львівського університету?

4. Боротьба за загальне виборче право та реформу крайового статуту

Галицькі народовці закликали українців краю вести боротьбу за введення загального виборчого права. Завдяки цьому вони змогли б здобути представництво в австрійському парламенті та крайовому сеймі, відповідне до своєї кількості у складі населення. 22 січня 1906 р. австрійський імператор Франц-Йосиф зустрівся з де-

Юліан
Романчук

Адам Коцко

легацією, очолюваною галицьким греко-католицьким митрополитом Андреем Шептицьким, учасники якої звернулися до нього з проханням про зміни у виборчому законодавстві для населення краю. На підтримку цих вимог у Львові 2 лютого 1906 р. відбулося народне віче, у якому взяло участь близько 50 тис. осіб.

У січні 1867 р. австрійська влада здійснила реформу системи виборів до парламенту держави, згідно з якою в країні вперше запроваджувалося загальне й рівне виборче право. У результаті реформи на виборах у травні 1907 р. українці збільшили своє представництво в австрійському парламенті до 27 депутатів від Галичини і п'яти депутатів від Буковини. Однак польська адміністрація краю постійно переслідувала український рух у Галичині, різними способами перешкождала українцям здійснювати своє волевиявлення на виборах. У 1908 р. під час виборів до Галицького крайового сейму, за її сприяння здійснювалися махінації з виборчими округами, підтасування бюлетенів у день виборів і розправи над виборцями-українцями. Так, у день голосування внаслідок побиття жандармами були поранені й навіть загинув серед українських селян. 12 квітня 1908 р. у Львові український студент Мирослав Січинський застрелив намісника Галичини польського графа Анджая Потоцького, вважаючи його винним у цьому.

У Галицькому сеймі українські депутати вели наполегливу боротьбу парламентськими методами (подання, запити, петиції, переговори, обструкції тощо) за права українців краю. Австрійська влада не бажала загострення конфлікту з українцями в Галичині, особливо в умовах наближення війни, і змусила поляків піти на поступки. 14 лютого 1914 р. Галицький сейм прийняв законопроект про реформу крайового статуту. За нею галицькі українці збільшили своє представництво до 62 місць, тобто 27 %. Це порушувало монополію поляків на владу в Галичині та відкривало для українського руху перспективи для подальшої боротьби за поділ краю на польську й українську частини. Однак реформу сейму так і не було здійснено, оскільки через кілька місяців розпочалася Перша світова війна.

Мирослав Січинський стріляє в Анджая Потоцького. Малюнок 1908 року

- ?** Хто очолював делегацію українців Галичини, яка в 1906 р. звернулася до імператора з проханням змінити в краї виборче законодавство?
- ?** З якою метою у 1908 р. український студент Мирослав Січинський здійснив терористичний акт?

5. Діяльність організацій «Сокіл» і «Січ»

Галицькі народовці, за досвідом чехів, стали організовувати товариства для пробудження національної свідомості й національно-патріотичного виховання молоді.

У 1894 р. на загальних зборах у Львові було створено перше українське фізкультурно-спортивне та протипожежне товариство «Сокіл». Завданнями товариства, за його статутом, були фізичне вдосконалення його членів і проведення культурно-просвітницьких заходів із метою виховання почуття національної єдності. Львівське товариство отримало назву «Сокіл-Батько». У 1908 р. очолив «Сокіл» **Іван Боберський**. У 1914 р. в Галичині та на Буковині діяли 974 осередки «Сокола», до яких входило близько 33 тис. членів.

*Іван
Боберський*

У 1900 р. у селі Завалле Снятинського повіту **Кирило Трильовський** заснував першу українську фізкультурно-спортивну організацію «Січ». Згодом організації з такою назвою з'явилися в інших повітах Галичини й Буковини. У 1913 р. в Галичині діяло понад 900 первинних осередків «Січі», у яких було близько 80 тис. членів. У роботі товариств наголошувалося на необхідності розвитку історичних традицій українського народу, сприянні патріотичному й фізичному вихованню української молоді. У 1912 р. організацію перейменували на «Український січовий союз».

Кирило Трильовський зі січовиками

У 1911 р. у Львові було утворено дитячо-молодіжну організацію «Пласт», що ставила за мету виховувати українську молодь на морально-християнських засадах і розвивати в неї почуття патріотизму.

Пластуни у здвиговому поході. 1914 р.

Найбільш масовими виховними формами діяльності «Сокола», «Січі» та «Пласту» було проведення спільних сільських, повітових, крайових демонстрацій і спортивних змагань. У спортивному святі, проведеному в 1914 р. у Львові, брало участь близько 12 тис. членів цих трьох організацій.

? Коли виникли організації «Сокіл-Батько», «Січ», «Пласт»?

6. Ідея сепаратизму

Напередодні Першої світової війни серед діячів українського руху Галичини набула поширення ідея використання можливих міжнародних воєнних конфліктів для здобуття незалежності України, або ідея сепаратизму.

Сепаратизм — прагнення до відокремлення, відособлення від держави якої-небудь області або регіону.

У грудні 1912 р. на спільному таємному засіданні трьох головних українських політичних партій Галичини (РУРП, УНДП та УСДП) затвердили заяву, де стверджувалося, що «з огляду на добро і будучність української нації по обох боках кордону, коли прийде до війни між Австрією і Росією, то все українське громадянство стане на боці Австрії проти Російської імперії як найбільшого ворога України». Подібне рішення ухвалив також II Всеукраїнський студентський з'їзд у Львові в липні 1913 р. На з'їзді з обґрунтуванням цієї ідеї з доповіддю виступив Дмитро Донцов. Пізніше реферат його доповіді вийшов окремою брошурою «Сучасне політичне становище нації і наші завдання».

Дмитро
Донцов

Із брошури Д. Донцова

«Сучасне політичне становище нації і наші завдання»

«Не буду розважувати тут... автономізму і сепаратизму, бо уважною це за річ другорядну. Тим самим полишаю на боці і питання «самостійності України». Бо актуальним є не гасло самостійності — мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією!.. Актуальним, більш реальним, більш конкретним і скоріше здійсненним є гасло відірвання від Росії, зрвання злуки з нею — політичний сепаратизм... Всяка поразка Росії, всяке відірвання хоч кавалка української території Австрією приведе до консолідації, до скріплення українського елемента в Австрії і в Росії і наблизиться час остаточного визволення нашого краю.»

? 1. У чому Д. Донцов убачав зміст ідеї українського сепаратизму? 2. Чому автор виступав за поразку Росії у війні з Австрією?

7. Відродження галицького москвофільства

На початку ХХ ст. старорусинсько-москвофільський напрям українського руху в Галичині зменшив свій вплив, незважаючи на те, що москвофіли мали доволі розгалужену мережу громадських і культурно-освітніх установ — Ставропігійний інститут, Народний дім, Товариство ім. Качковського, різноманітні фонди, училища, культурно-освітні заклади.

Анджей
Потоцький

У 1900 р. галицькі москвофіли проголосили «новий курс», в основі якого була ідея цілковитого ототожнення з Росією. Вони заснували Російську народну партію, очолювану В. Дудикевичем, яка отримувала велику грошову допомогу від російського уряду й водночас підтримувалася місцевою польською аристократією, що намагалася розколоти український рух. У 1908 р. на «Новослов'янському» конгресі у Празі галицькі поляки домовилися з росіянами, що польська адміністрація в Галичині буде підтримувати місцевих москвофілів, щоб знищити український національний табір. Це польсько-московське порозуміння стало основою кривавих виборів до галицького сейму в 1908 р. Саме тому

намісник Галичини Анджей Потоцький напередодні виборів надав підтримку москвофілам і пообіцяв, що «влаштує українцям нове Берестечко». Завдяки цьому москвофіли провели до крайового сейму вісім своїх депутатів проти 12 українських.

Подальше загострення стосунків між українцями і поляками у краї призвело до втручання австрійської влади. Після владнання польсько-українського конфлікту москвофіли опинилися осторонь боротьби. На виборах до Галицького сейму в 1913 р. вони не змогли отримати жодного депутатського мандата. Однак вони зберігали доволі вагомий вплив на суспільно-політичне життя Галичини. У 1914 р. мережа підпорядкованих їм установ налічувала 300 культурно-освітніх організацій і 106 кооперативів.

? Що сприяло відродженню галицького москвофільства на початку ХХ ст.?

8. Український рух на Буковині та Закарпатті на початку ХХ ст.

Суспільно-політичне життя тогочасної Буковини значно поживалося. Політичною сенсацією 1903 р. у краї стало утворення в місцевому сеймі «Вільнодумного союзу». Його співзасновниками стали три найвпливовіші постаті суспільно-політичного життя Буковини — лідер українських народовців Микола Василько, лідер румунських націонал-демократів Аурел Ончул і лідер єврейської сіоністської партії Бенно Штраухер. Члени союзу прагнули по-новому розв'язати проблеми краю: вони заявили, що на перше місце висувують вимоги поліпшення соціально-економічного становища, розширення політичних прав і добиватимуться задоволення національних потреб усіх народів, які населяють Буковину. У 1905 р. через суперечності між його членами союз розпався.

*Будинок
Буковинського крайового сейму*

12 листопада 1905 р. буковинські народовці об'єдналися в «Національну раду русинів на Буковині», яку неофіційно називали національно-демократичною партією, підкреслюючи цим ідейну спільність із подібною партією в Галичині. Партія виступала за запровадження загального, рівного й прямого виборчого права, у сільському господарстві висувала завдання розвивати спілчанський рух, обґрунтовуючи національні потреби українців, визнавала таке саме право за іншими націями краю.

У червні 1907 р. від «Національної ради русинів на Буковині» відокремилася ліве крило й заснувало Радикальну партію. Визволення українського народу ця партія пов'язувала з широкими соціально-економічними перетвореннями та встановленням соціалізму. Майже одночасно на Буковині сформувалася Українська соціал-демократична партія. Партія проповідувала ідеї марксизму, вимагала докорінних змін у суспільстві. Однак більшість гасел соціал-демократів були незрозумілі селянам, а робітників у краї було дуже мало.

У 1907 р. на Буковині відбулися вибори до австрійського парламенту за новим виборчим законом. У всіх українських виборчих округах перемогли кандидати «Національної ради русинів на Буковині». Вперше після 1848 р. буковинські українці обрали п'ять депутатів. У лютому 1910 р. «Національна рада» об'єдналася зі створеним одним із лідерів народовців С. Смаль-Стоцьким товариством «Руська рада» (її називали також «мужицька партія») у нову партію під назвою «Руська рада». У 1912 р. вона розпалася. Колишні члени «Національної ради» оголосили про створення Національно-демократичної партії, а прибічники С. Смаль-Стоцького — Української народної партії. Однак до початку війни обидві партії остаточно не сформувалися.

У 1911 р. відбулися останні вибори до Буковинського крайового сейму. Із 17 обраних українських депутатів 15 були народовцями, по одному від радикалів і соціал-демократів. Москвофіли на виборах зазнали цілковитої поразки.

На початку ХХ ст. в суспільно-політичному житті Закарпаття панівні позиції зберігав москвофільський напрямок. Однак у цей час зародилося й народовство. Молоді русинські діячі, які заснували його, шукали нові засоби для забезпечення виживання свого народу в умовах мадяризації. Переконавшись у безперспективності москвофільства, вони звинувачували його прибічників у занепаді русинського національного життя в краї. Вирішальним кроком стала відмова закарпатських народовців від використання російської мови та вибір ними як мови освіти й літератури народної мови.

Августин Волошин

Друкованим органом народовського руху в краї став тижневик «Наука», що виходив від 1897 р. Його головним редактором від 1903 р. був **Августин Волошин** (1874–1945), який згодом відіграв визначну роль в історії Закарпаття. Розвиток народовства в краї відбувався під впливом і в тісній взаємодії з українським рухом Галичини. Зокрема, праці закарпатських учених і громадських діячів друкувалися у виданнях Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, а громадські діячі Галичини (І. Франко, С. Томашівський, В. Гнатюк та ін.) докладали чимало зусиль для ознайомлення світової громадськості з безправним становищем закарпатських русинів.

Роль народовців на початку століття в суспільно-політичному житті Закарпаття була доволі скромною. Це була цілком аполітична діяльність, що обмежувалася питаннями мови, літератури, історії й освіти. Вони не прагнули надання краю автономії або самоврядування, не виступали за його приєднання до решти українських земель. Головним завданням народовці вважали зберегти ті прояви національного життя, які в майбутньому сприятимуть відродженню Закарпаття.

? Коли утворилася «Національна рада русинів» на Буковині?

ВИСНОВКИ

На початку XX ст. вагомі здобутки українського національного руху в Галичині перетворили її на «український П'ємонт».

Унаслідок наполегливої боротьби українці Галичини, спираючись на свої політичні партії, змогли досягти певних результатів у боротьбі за український університет, загальне виборче право та реформу крайового статуту.

Доволі вагомими були успіхи тогочасного українського руху на Буковині. У краї виникли українські політичні партії. На Закарпатті український національний рух залишався доволі слабким.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Схарактеризуйте особливості українського руху в Галичині на початку XX ст.
2. Наведіть факти, що свідчать про залучення галицького селянства до політичної боротьби.
3. Як відбувалася боротьба за український університет? Чому вона набула такої гостроти?
4. Якими були здобутки галицьких українців у боротьбі за виборчу реформу в краї?
5. Чим була зумовлена поява ідеї сепаратизму в українському русі?
6. Схарактеризуйте розвиток українського руху на Буковині й Закарпатті.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №7.

ВПЛИВ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

1. У яких регіонах України була поширена греко-католицька церква на початку XX ст.? 2. Яку роль відіграла греко-католицька церква у національному відродженні на західноукраїнських землях?

Мета: ознайомитися з постаттю митрополита А. Шептицького, визначити зміну ролі греко-католицької церкви в українському русі на західноукраїнських землях.

Хід заняття**1. Опрацюйте представлений матеріал і дайте відповіді на запитання.**

На початку XX ст. греко-католицька церква, як і в попередньому столітті, відіграла важливу роль у житті українців Галичини й Закарпаття. Багато зробила вона для українського національного відродження, захисту прав та інтересів україн-

ців. Проте наприкінці XIX ст., коли український рух став набувати переважно світського характеру, відносини між греко-католицькою церквою та його провідниками загострилися. Ситуація змінилася, коли Галицьку греко-католицьку митрополію очолив **Андрей Шептицький** (1901–1944 рр.).

*Андрей Шептицький
(1865–1944)*

Посівши митрополичий престол у 36-річному віці, Андрей Шептицький сприяв тому, що греко-католицька церква остаточно відмовилася від союзу з москвофілами, перейшла на народовські позиції і як впливова сила приєдналася до українського національного руху в Галичині. Впродовж свого життя А. Шептицький послідовно боровся за ідею незалежної України. Митрополит став засновником Українського національного музею у Львові (1905 р.). Був ініціатором створення та засновником Земельного банку у Львові (1910 р.), підтримував діяльність українських культурно-просвітніх товариств «Прогресивіта», «Рідна школа», «Сільський господар».

Із промови митрополита Андрея Шептицького на 100-му ювілеї Маркіяна Шашкевича (1911 р.)

«Всі маємо це поняття, що народ — це наша сила, що праця для нього — наше завдання, що його добро — наша будучність... Нам сьогодні легко зрозуміти, що віддалитися від народу — це значить приректи себе на смерть...»

Новий митрополит поставив участь греко-католицького духовництва в українському русі в залежність від дотримання ним християнської моралі. Замість старої ролі національного провідника церква відтоді повинна була виступати духовним і моральним авторитетом українства в краї. Наполегливість, з якою митрополит проводив свою лінію, та його виступи на захист українства, урешті-решт сприяли відновленню єдності українського руху з греко-католицькою церквою, яка його освячувала. У церковних справах А. Шептицький був прибічником ідеї об'єднання християнських церков. У цих справах він двічі відвідував Росію, Білорусію й таємно подорожував Наддніпрянською Україною.

Юлій Фірцак

У чому, на ваш погляд, головна сила українського руху в Галичині?

За наполяганням єпископа Юлія Фірцака, занепокоєного занепадом господарства й бідкуванням селянства в краї, у 1897–1901 рр. угорська влада здійснила на Закарпатті низку реформ, що дістали назву «Рутенська акція» («Верховинська

господарська акція»). Єпископ також став ініціатором створення учительської семінарії для дівчат в Ужгороді в 1902 р. Однак загалом греко-католицька церква на Закарпатті відійшла від участі в національній боротьбі русинів й дедалі більше перетворювалася на речника мадяризації. Реакцією на це стало збільшення серед вірян прибічників православ'я.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Чому греко-католицька церква втратила наприкінці XIX ст. свій вплив на український рух?
2. Яку нову роль церкви визначив А. Шептицький в українському русі?
3. Які особисті якості митрополита сприяли перетворенню церкви на моральний авторитет в українському русі?

2. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗНАНЬ ЗА ТЕМОЮ «ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст.»

1. Складіть перелік подій з історії західноукраїнських земель початку XX ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів «селянський страйк», «народні віча», «монополія», «кооператив», «сепаратизм», «український П'ємонт».
3. Виконайте завдання за історичною картою:
  - а) визначте державну приналежність українських земель на початку XX ст. Покажіть, які регіони України у складі яких держав перебували;
  - б) покажіть регіон нафтових промислів;
  - в) покажіть на карті мережу товариств «Просвіта», «Сокіл», «Січ»;
  - г) покажіть регіони переважання православної та греко-католицької церков серед парафіян у цей період в регіоні.
4. Назвіть видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України на початку XX ст.?
5. Порівняйте процеси індустріалізації і модернізації суспільного життя у Наддніпрянській та Західній Україні між собою, а також з аналогічними західноєвропейськими та світовими процесами.
6. Наведіть факти політизації тогочасного українського суспільства і національно-визвольного руху.
7. Визначте та схарактеризуйте особливості, прояви та здобутки українського національного руху на західноукраїнських землях на початку XX ст.

РОЗДІЛ VIII

Культура України у середині XIX — на початку XX ст.

У цьому розділі ви дізнаєтеся про:

- ▶ особливості розвитку культури України цього періоду;
- ▶ розвиток освіти, науки, літератури, театрального, музичного та образотворчого мистецтва, архітектури;
- ▶ видатних представників української культури;
- ▶ повсякденне життя українців цієї доби.

§§ 30-31. РОЗВИТОК ОСВІТИ Й НАУКИ

За цими параграфами ви зможете:

- ▶ охарактеризувати розвиток освіти на українських землях, визначити основні здобутки і проблеми в українізації системи освіти;
- ▶ дати оцінку надбанням українських учених;
- ▶ вказати на роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка на становлення української національної науки;
- ▶ ознайомитися з видатними українськими вченими.

1. Які основні тенденції розвитку культури першої половини XIX ст.? 2. Який існує взаємозв'язок у розвиткові українського руху і української культури?

1. Розвиток освіти в другій половині XIX ст. — на початку XX ст.

У другій половині XIX ст. на українських землях після тривалого періоду занепаду відбувається доволі стрімкий розвиток початкової освіти.

У Наддніпрянщині зміни в освіті стали відчутними вже наприкінці 1850-х рр. Молода інтелігенція, студенти, що об'єдналися в громади, активно переймалися створенням недільних шкіл.

Перша недільна школа відкрилася 11 жовтня 1859 року в Києві на Подолі. Зрозуміло, що до неї пішли навчатися діти робітників. Крім читання й письма, тут викладали основи рідної історії. Наприкінці 1859 року такі школи були створені в Білій Церкві (одна), у Могилеві-Подільському (чотири), у 1860 р. в Одесі функціонува-

ло п'ять недільних шкіл. Викладання в багатьох із них провадилося українською мовою, видано було букварі й підручники, зокрема «Буквар» Т. Шевченка. Однак того ж таки 1862 р. царський уряд вирішив закрити недільні школи, а багатьох організаторів і викладачів цих шкіл було заарештовано. Проте недільні школи не припинили свого існування.

Становище стало поліпшуватися після проведення «Великих реформ». У 70-х рр. XIX ст. земства сприяли відкриттю нових шкіл, опікувалися змістом і методикою навчання. На Правобережній Україні, де земств не було, система початкової освіти підпорядковувалася Російській православної церкви.

Валуєвський циркуляр та Емський указ чітко визначили головний напрямок освітньої політики російського царизму в Україні: не допустити українську мову в шкільну освіту. Проте завдяки поширенню початкової освіти рівень письменності в українських селах наприкінці XIX ст. становив близько 20 %, а в містах — 50 %.

*Сільська земська школа.
Лубенщина*

Жіноча гімназія в Чернівці

Певні зміни в царині освіти не оминули й Західну Україну. У 1869 р. уряд Австро-Угорської імперії проголосив загальне обов'язкове початкове навчання на західноукраїнських землях. Однак через матеріальні нестатки багато українських дітей не мали змоги відвідувати школу. До того ж у переважній більшості шкіл навчання велося: у Східній Галичині — польською мовою, у Північній Буковині — німецькою, румунською, на Закарпатті — угорською. Це зумовило те, що рівень письменності серед українського населення ледь сягав 40 %, а в гірських районах — 10 %.

У системі середньої освіти Російської імперії існувало кілька типів шкіл: класичні гімназії, реальні, кадетські й духовні училища, семінарії. В одних (класичних гімназіях) перевагу віддавали вивченню грецької мови, латини і логіки, а їхні випускники отримували право вступати до університетів, в інших (реальних) — сучасним європейським мовам, математиці, природничим наукам. У 1859 р. в Києві було відкрито першу жіночу гімназію.

Станом на 1876 р. гімназії існували в усіх губернських, а також у деяких повітових містах. У 90-х рр. в Україні було приблизно 150 чоловічих і жіночих гімназій.

Для розмежування реальної та класичної середньої освіти 1871 р. було проведено реформу середньої освіти. Реальні гімназії перетворилися на реальні училища.

*Христина Алчевська
(1841–1920)*

Чи не найбільший внесок у розвиток жіночої освіти зробила Христина Алчевська. Не маючи змоги у дитинстві отримати повноцінної освіти, вона все своє подальше життя присвятила тому, щоб зробити освіту доступною для широких верств суспільства, а особливо для жінок. У 1862 р. вона заснувала жіночу недільну школу, яка впродовж 8 років діяла нелегально, а з 1870 р. після легалізації, впродовж 60 років була прогресивним педагогічним й організаційно-методичним центром освіти дорослих не тільки в Україні, а й у всій Російській імперії.

У 1879 р. на власні кошти Х. Алчевська збудувала однокласну земську школу в селі Олексіївка Катеринославської губернії (нині — Луганська область).

Вони давали чітко виражену професійну спеціалізацію, готували учнів до практичної діяльності.

На західноукраїнських землях основним закладом середньої освіти також була гімназія, переважно з польською мовою навчання. У 1899 р. українські гімназії діяли тільки у Львові, Перемишлі, а в Коломиї, Тернополі й Чернівцях — окремі гімназійні класи.

*Українська гімназія
в Тернополі. Поч XX ст.*

Спеціальна середня освіта з розвитком промисловості набула значного поширення. Училища забезпечували кваліфікованими кадрами залізничний транспорт, гірничу, металургійну, цукрову промисловість. Вони ж готували спеціалістів для сільського господарства, торгівлі, флоту.

Чимало середніх навчальних закладів утримували земства (ремісничі училища) або приватні особи. З-поміж останніх найвідомішою була колегія

Павла Ґалаґана, заснована 1871 р. у Києві.

В останній третині XIX ст. з виникненням і поширенням дитячих садочків виникає і дошкільна педагогіка. Видатну роль у її становленні та розвитку відіграла активна учасниця українського руху **Софія Русова** (1856–1940). Крім дошкільної освіти, вона багато уваги приділяла розвитку освіти жінок.

У другій половині XIX ст. продовжується поступ і у розвитку вищої освіти. Вищими навчальними закладами на українських землях були Київський (1834 р.), Харківський (1805 р.), Одеський (1865 р.), Львівський (1661 р.), Чернівецький (1875 р.) університети.

У Російській імперії після відносної лібералізації в 60–70-х рр., коли університети користувалися правом внутрішньої автономії, розпочався період обмеження їх прав. Після

Софія Русова

вбивства народниками царя Олександра II у 1884 р. було прийнято новий університетський статут, згідно з яким ліквідовувалась автономія університетів, а виборність ректорів, деканів, професури скасовувалась.

Становлення індустріального суспільства, розвиток промисловості обумовили появу вищих технічних навчальних закладів: політехнічних інститутів у Львові та Києві; двох ветеринарних вищих навчальних закладів у Харкові та Львові.

Отже, у другій половині XIX ст. в системі освіти на українських землях сталися позитивні зрушення, зумовлені потребою часу в освічених спеціалістах. Було зроблено крок у розвитку загальної початкової освіти. Проте імперські уряди Російської імперії та Австро-Угорської монархії не були зацікавлені в розвої української культури, побоюючись зростання національної свідомості мас.

На всій території України не було жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання.

На початку XX ст. відбуваються нові зрушення у системі освіти. Під тиском потреб суспільного розвитку мережа навчальних закладів поступово збільшувалася. У Наддніпрянській Україні кількість початкових шкіл від 1897 до 1911 р. збільшилася з 13 570 до 18 719. Середніх шкіл напередодні Першої світової війни тут налічувалося 252, де навчалось 140 тис. учнів. У середніх школах (реальних училищах, чоловічих та жіночих гімназіях) навчалися переважно діти дворян і державних службовців. Після революції 1905–1907 рр. кількість вихідців із «нижчих станів» у гімназіях дещо збільшилася, однак для більшості населення Наддніпрянської України здобуття середньої освіти залишалось неможливим.

На території Наддніпрянської України не було жодної української школи на державному утриманні, жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання. У роки революції 1905–1907 рр. особливою активністю у справі запровадження курсів лекцій і занять з історії України, української мови та літератури відзначалися студенти Київського та Новоросійського (Одеського) університетів. Однак після поразки революції читання цих курсів влада заборонила.

*Новоросійський університет
в Одесі*

На західноукраїнських землях стан справ з освітою також був складним. На початку XX ст. третина сіл Галичини не мала початкових, а кожне шосте — будь-яких шкіл. У наявних школах краю українські діти становили близько 20 %. Середніх шкіл (державних і приватних гімназій) на всю Галичину було 49, з яких лише в чотирьох навчання здійснювалось українською мовою. Завдяки зусиллям української громадськості напередодні Першої світової війни в Галичині кількість українських початкових шкіл, де навчання здійснювалось рідною мовою, збільши-

лася до 3,5 тисячі, з'явилося шість державних та 15 приватних українських середніх шкіл.

Вищу освіту в Західній Україні надавали чотири вищі навчальні заклади — Львівський та Чернівецький університети, Академія ветеринарної медицини та Політехнічний інститут у Львові. Викладання у Львівському університеті майже повністю здійснювалося польською мовою, у Чернівецькому — німецькою. Завдяки зусиллям української громадськості в обох університетах діяли українські кафедри.

? Чому царська влада закрила недільні школи?

? У яких українських містах були відкриті університети у другій половині XIX ст.?

2. Розвиток науки

В умовах, коли більшість населення українських земель не вмiла читати, а успіхи в розвитку освіти були незначними, прогрес у науці вражав уяву.

У другій половині XIX ст. в Європі спостерігався розквіт природничих і точних наук: хімії, фізики, геології, ботаніки, біології, математики. Університети на українських землях стали важливими науковими центрами як Російської імперії, так і Європи.

Упродовж другої половини XIX ст. з'явилася плеяда видатних науковців світового рівня, яких, на жаль, зараховують до росіян, поляків чи інших народів, на землях яких через різні обставини їм довелося працювати. Насправді вони були синами українського народу, якого ніколи не цуралися.

М. Гамалія

М. Миклуха-Маклай

Світової слави зажили: вчений-етнограф **М. Миклуха-Маклай**; **М. Умов** — засновник київської школи теоретичної фізики; **М. Бекетов** — учений-хімік, який, працюючи у Харківському університеті, першим у світі став викладати фізичну хімію; математик **О. Люпанов**; ембріолог **А. Ковалевський**; **І. Мечников** і **М. Гамалія**, які були засновниками першої в Російській імперії та другої в світі бактеріологічної станції, а також започаткували успішне лікування таких небезпечних хвороб, як чума, холера, тиф, туберкульоз; **М. Пильчиков**, який зробив значний внесок у розвиток електротехніки, започаткував нову дисципліну — ядерну фізику, та багато інших. Одним із видатних українських вчених того періоду був **Іван Пулюй** (1845–1918), який свої здібності виявив в електромеханіці, а до того ж прислужився і українському рухові.

У другій половині XIX ст. помітне піднесення відбувалося в гуманітарних науках, особливо в історичній. Широким визнанням користувалися праці **М. Костомарова**, який присвятив низку глибоких досліджень історії України періоду Руїни та Гетьманщини. У 80–90-х рр. XIX ст. почалась активна дослідницька діяльність молодого покоління істориків — **О. Єфименко**, **Д. Багалія**, **Д. Яворницького**, **М. Гру-**

*Іван Пулюй
(1845–1918)*

Іван Пулюй народився на Тернопільщині. Після закінчення гімназії навчався на теологічному факультеті Віденського університету, але, закінчивши його, не прийняв сану. В 1877 р. дістав академічне звання доктора філософії за спеціальністю фізика. Наступного року на всесвітній виставці в Парижі Пулюя нагородили за винаходи фізичних та електротехнічних приладів. Його творча індивідуальність особливо яскраво проявилась у галузі електротехніки. Так, він удосконалив технологію виготовлення розжарювальних ниток для освітлювальних ламп, що дало змогу створити лампу, яка за технічними характеристиками перевершувала лампу Едісона; був першим у дослідженні «холодного світла», що згодом дістало назву неонового. За його

активної участі запущено низку електростанцій на постійному струмі в Австро-Угорщині, а у Празі — першу в Європі на змінному струмі. Він сконструював трубку для виявлення ікс-променів, з чого скористався німецький вчений Рентген, від прізвища якого ці промені дістали свою назву.

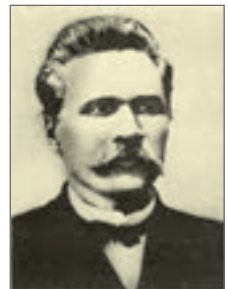
Крім наукової роботи, він розгорнув широку громадсько-політичну діяльність: узяв активну участь у роботі Наукового товариства ім. Т. Шевченка, організував культурно-пропагандистське товариство «Січ». Переклав українською мовою Святе Письмо.

певського. Завдяки їхнім дослідженням було вироблено загальну схему української історії від найдавніших часів. У царині дослідження історії української мови, літератури, фольклору плідно працював **П. Житецький**. Низку важливих праць із проблем мовознавства створив **О. Потебня**.

На початку XX ст. прогрес в науці став ще більш відчутним. Учені та винахідники України досягли вагомих успіхів у розвитку природничих наук і техніки. У Київському та Харківському університетах існували традиційно сильні школи математиків і фізиків. Київську алгебраїчну школу заснував математик **Д. Траве**. Значний внесок у розвиток різних галузей математики зробили харківські вчені **Д. Синцов**, **С. Бернштейн**, **В. Стеклов**. Фізик **Д. Рожанський** став основоположником Харківської школи радіофізики.

Значними були досягнення українських біологів та медиків. Засновником Київської терапевтичної школи став М. Стражеско. Епідеміолог і мікробіолог **Д. Заболотний** першим у світовій практиці відкрив шляхи поширення чуми та запропонував ефективні засоби боротьби з нею.

Першу карту геологічної побудови Донбасу, складену інженером **Л. Лагутіним**, у 1911 р. відзначили золотою медаллю на Всесвітній виставці. Вихованці Київського товариства повітроплавання сконструювали перший у світі гідроплан (**Д. Григо-**

Д. Яворницький

рович), багатомоторний літак і гелікоптер (**І. Сікорський**). Член товариства, військовий льотчик **П. Нестеров** на основі математичних розрахунків розробив теорію вищого пілотажу. У 1913 р. він уперше в історії авіації продемонстрував над Сирецьким аеродромом у Києві «мертву петлю», що згодом дістала його ім'я.

Вагомих результатів було досягнуто в суспільних науках. **М. Грушевський** у Петербурзі видав одну з перших узагальнювальних популярних праць із української історії «Нарис історії українського народу». На початку ХХ ст. вийшли перші книги його фундаментальної 10-томної «Історії України-Руси». Продовжувала плідно працювати перша в Україні та Росії жінка-доктор історичних наук О. Єфименко. Вагомий внесок у вивчення історії Слобідської України зробив Д. Багалій, у Лівобережжя — В. Барвінський. У 1908 р. в Петербурзі було видано українською мовою доступну широкому загалові ілюстровану «Історію України-Руси» М. Аркаса.

Неабияке значення для розвитку українського мовознавства та формування національної самосвідомості мали праці вітчизняних філологів. У 1907–1909 рр. вийшла друком «Українська граматика» А. Кримського та чотиритомний «Словник української мови» Б. Грінченка. Значними були досягнення в різних галузях наук **Володимира Вернадського**. Він прагнув створити цілісне бачення розвитку Землі, життя, людської історії та Космосу. Ідеї Вернадського про роль живої речовини в житті земної кори стали фундаментом для створення ним нових наук — геохімії та біогеохімії. Він був основоположником учення про біосферу та ноосферу.

*В. Вернадський
(1863–1945)*

? Назвіть визначних українських учених та галузі знань, у яких вони працювали.

3. Роль Михайла Грушевського у громадсько-політичному житті України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)

Михайло Сергійович Грушевський народився у м. Холм, дитинство провів у Ставрополі та Владикавказі, навчався в одній із тифліських гімназій. Вищу освіту здобув у Київському університеті Св. Володимира, де його вчителем і наставником був знайомий український історик, професор В. Антонович. Під його впливом М. Грушевський сформувався як історик: копітка праця з документами, сприйняття народу як творця історії. Вже на третьому курсі М. Грушевський розпочав роботу над своєю першою великою роботою «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця ХІV ст.». У 1891 р. праця з'явилася друком і була удостоєна вченою радою університету золотої медалі.

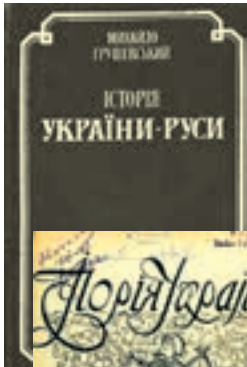

*М. Грушевський
(1866–1934)*

За рекомендацією В. Антоновича М. Грушевський очолив кафедру історії Східної Європи у Львівському університеті, а зго-

дом став ще й редактором «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка». У 1897 р. він був обраний головою НТШ, яке очолював до 1914 р. Завдяки цим посадам став однією з чільних постатей українського громадсько-політичного життя в Галичині та загалом в Україні.

М. Грушевським була задумана і почала здійснюватись ідея створення багатотомної фундаментальної праці, яка узагальнила б величезну епоху в розвитку української національної історії. Вже сама ідея подати історію України від найдавніших часів до сучасності мала велике значення.

М. Грушевський видрукував перед революцією сім томів своєї великої праці «Історія України-Руси». Крім того, він опублікував стислі історичні огляди, які відіграли чи не найбільшу роль у піднесенні української культури і самосвідомості: «Очерк истории украинского народа» та «Ілюстровану історію України». Відтоді завдяки Грушевському наявність окремої національної історії не можна було заперечувати, як і завдяки Шевченкові — наявність окремої української мови і літератури.

В українському національному русі на початку XX ст. не було постаті, яка могла б зрівнятися з М. Грушевським своїм авторитетом, і цей авторитет насамперед завдячував науковому доробку вченого і напрочуд цілеспрямованій організаційній праці.

Чим уславився М. Грушевський?

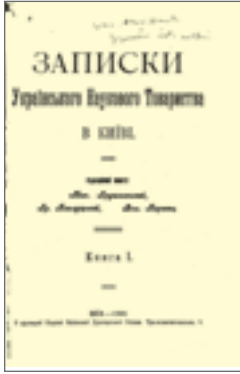
4. Внесок Наукового товариства ім. Т. Шевченка у становлення національної науки

Якщо у Наддніпрянській Україні наука розвивалася як частина загальноєвропейської, то на західноукраїнських землях було закладено фундамент національної української науки. Її осередком стало Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) — науково-культурна громадська організація, заснована 1892 р. коштом прогресивної української громадськості Львова та інших міст Західної України.

Попередником НТШ було Літературно-наукове товариство ім. Т. Шевченка, засноване у 1873 р. Товариство було сформовано як прообраз Академії наук — з історико-філософською, філологічною та математично-природничо-лікарською секціями й підсекціями, з виданням наукових «Записок», збірників, часописів. Членами та активними діячами НТШ були О. Барвінський, М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, С. Томашівський та інші.

Головною заслугою товариства було те, що за відсутності української державності воно виконувало функції всеукраїнської Академії наук.

НТШ мала незаперечні заслуги у розробленні української наукової термінології. Історична роль товариства полягала у виведенні української науки за межі українознавства.

До найважливіших досягнень членів НТШ у галузі точних і природничих наук слід віднести відкриття І. Пулюєм катодного проміння (названого згодом рентгенівським), синтез І. Горбачевським сечової кислоти, праці М. Зубрицького в галузі теорії математики, внесок С. Рудницького та В. Кубійовича в дослідження географії України та ін.

? Коли було створено Наукове товариство ім. Т. Шевченка?

ВИСНОВКИ

Незважаючи на відсутність української держави, у другій половині XIX — на початку XX ст. відбувається становлення основ української національної освіти та науки. У цей час у системі освіти на українських землях сталися позитивні зрушення, зумовлені потребами часу. Проте ні Російська імперія, ні Австро-Угорщина не сприяли розвитку освіти українською мовою. В освіті однією з найскладніших проблем залишалася українізація школи. Українська національна наука гуртувалася навколо Наукового товариства ім. Т. Шевченка — науково-культурної громадської організації, заснованої в 1892 р. Вона відіграла роль своєрідної всеукраїнської Академії наук.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Перелічіть особливості розвитку культури у другій половині XIX — на початку XX ст. Які чинники були визначальними у розвитку української культури?
2. Чим був зумовлений розвиток спеціалізованої освіти у другій половині XIX ст.?
3. Як відбувалося становлення української національної науки? Яку роль у цьому процесі відіграло Наукове товариство ім. Т. Шевченка?
4. *Обговоріть у групах.* Який вплив на розвиток української культури мала політика царського уряду?
5. Яка роль українських учених у розвитку світової науки?
6. Складіть розповідь про одного з українських учених (на вибір).

§ 32. УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА, ТЕАТР, МУЗИКА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати розвиток української літератури, театру та музики у другій половині XIX — на початку XX ст.;
- ▶ розповідати про творчість видатних митців; дати оцінку рівневі розвитку української літератури, театру, музики, показати їх взаємозв'язок.

1. Які фактори впливали на розвиток української літератури, театру, музики в першій половині XIX ст.? 2. Назвіть імена видатних представників української літератури першої половини XIX ст. та вкажіть їхні головні досягнення.

1. Розвиток української літератури

У другій половині XIX ст. романтизм у літературі поступився місцем реалізму. Останній передбачав відображення реальної дійсності й оточення героя, точне відтворення всіх аспектів життя, обґрунтування дій і почуттів персонажів психологічними й соціальними умовами.

Своєрідність української літератури позначалась і на особливостях українського реалізму. Звернення до народних джерел, захоплення етнографізмом і тривале панування романтичних поглядів, сповільнений та деформований внаслідок історичних обставин розвиток літератури попереднього періоду зумовили те, що романтизм із його захопленням героїзмом минулого, поетизацією сильних пристрастей і людей козацької доби співіснував із реалізмом у творчості письменників другої половини XIX ст.

Художні й публіцистичні твори видатних діячів української культури другої половини XIX ст. містять глибокі роздуми про сучасне і майбутнє українського народу, відображають історичні подвиги минулого, оспівують визвольну боротьбу за державну незалежність України.

Перехід від романтизму до реалізму добре помітно у творчості **Марко Вовчок** (1834–1907). Вона продовжила тему творчості Т. Шевченка, присвячену становищу покріпаченого селянства, особливо жінок («Одарка», «Горпина», «Козачка»).

Долею простої селянки переймалась у своїх творах **Ганна Барвінок** (1828–1911). Вдало поєднав вплив західноєвропейської поезії з буковинським фольклором **Юрій Федькович** (1834–1888).

Реалістично змалював історію українського села **Іван Нечуй-Левицький** (1838–1918). Він написав гострі соціальні повісті «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я» тощо. Най-

*Марко Вовчок
(1834–1907)*

Ганна Барвінок

Юрій Федькович

І. Нечуй-
Левицький

Панас Мирний

видатніший соціальний роман своєї доби «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» («Пропаща сила») написав **Панас Мирний** (1849–1920).

Неперевершеним надбанням української літератури стала творчість геніального письменника **Івана Франка** (1856–1916). Майстерність стилю, злободенність проблем, багатство жанрів і багатоплановість тем, а також активна громадська позиція вирізняли І. Франка в історії української культури.

Початок ХХ ст. в українській літературі пов'язаний із пошуком нових шляхів. Поряд із реалістичним підходом до зображення дійсності поширюються модерністські течії. Популярним стає жанр новели (короткого оповідання). Першим до модернізму в тогочасній українській літературі звернувся поет **М. Вороний**, який у 1901 р. в статті в «Літературно-науковому віснику» закликав тематично й жанрово розширити літературні межі. Цю ідею підтримала група галицьких письменників «Молода муза» (поети та прозаїки **Б. Лепкий**, **П. Карманський**, **М. Яків**, композитор **С. Людкевич** та інші.), які в Маніфесті 1907 р. висловили критичні зауваження щодо реалізму й закликали орієнтуватися на тогочасні західноєвропейські тенденції розвитку літератури й мистецтва. У 1909 р. в Києві П. Бочацький і М. Шаповал заснували перший журнал українського модерну «Українська хата».

Спробою своєрідного поєднання реалізму та модернізму стала «нова школа» української прози (**М. Коцюбинський**, **В. Стефаник**, **О. Кобилянська**, **М. Черемшина**).

Пошук нових засобів був характерний для творчості **М. Коцюбинського**. У повісті «Fata morgana» письменник передав настрої й переживання українського села напередодні революції 1905–1907 рр. Неповторну красу природи письменник відтворив у повісті «Тіні забутих предків».

Прикладом реалістичного підходу до зображення подій українського суспільства стала творчість **В. Винниченка**. У своїх творах він створює образи мешканців провінційних містечок, робітників, революціонерів, що потрапляють у складні психологічні ситуації.

Яскравим талантом осяяна творчість **Лесі Українки**. Написані нею поезії «Осінь казка», «Пісні про волю», «В катакомбах» порушували проблеми відносин поета і влади, становлення борця за інтереси народу тощо. Широкої популярності набули її збірки поезій: «На крилах пісень»,

М. Коцюбинський

В. Стефаник

О. Кобилянська

Леся Українка

«Думи і мрії», поеми «Роберт Брюс» і «Давня казка». Одним із найкращих творів Лесі Українки стала драма-феєрія «Лісова пісня», в якій вона з вражаючим драматизмом зобразила суперечність між похмурою дійсністю та прагненням людини до щастя.

Неперевершеним майстром короткої психологічної новели став **Василь Стефаник**. У своїх творах він зображував жахливі своєю трагічністю картини злиденного життя західноукраїнського селянства.

До кращих творів світової літератури про селянство можна віднести повість найвідомішої письменниці Буковини **Ольги Кобилянської** «Земля».

? Творчість яких прозаїків, поетів визначала напрям розвитку української літератури у другій половині XIX — на початку XX ст.?

2. Театр

Незважаючи на урядові переслідування українства, у другій половині XIX ст. українське театральне мистецтво продовжувало розвиватися. Українські п'єси користувалися значною популярністю на сценах російських театрів.

У 1881 р. міністр внутрішніх справ Росії М. Лоріс-Меліков скасував заборону українських вистав, що сприяло зростанню кількості театральних труп і відродженню українського театру. Проте цей дозвіл було обставлено всілякими обмеженнями. Так, зокрема, заборонялося ставити п'єси на історичну і соціальну тематику, перекладні п'єси. Українські трупи були зобов'язані разом з українськими виставами ставити ще й російську з такою самою кількістю акторів.

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. завершилося становлення новітнього, професійного, власне українського театру. Він виник на базі аматорських колективів, що діяли у 60–70 рр. XIX ст. У 1882 р. під керівництвом Марка Кропивницького в Єлисаветграді

Будівля міського театру в Полтаві

було створено першу українську професійну трупу, до складу якої ввійшли М. Садовський, М. Заньковецька, О. Маркова, І. Бурлака та інші. Після гастролей до Києва в 1883 р. до трупи Кропивницького приєдналась аматорська трупа М. Старицького, який і очолив театр.

Незважаючи на визнання глядачів і театральних фахівців, життя українського театру було складним. У 1883 р. київський генерал-губернатор заборонив на десять років гастролі трупи Кропивницького у Київській, Чернігівській, Полтавській, Волинській та Подільській губерніях.

Проте зупинити розвиток українського театального мистецтва вже було неможливо. У 80–90-ті рр. XIX ст. діяло близько 30 невеличких труп, які ставили українські п'єси. У 1891 р. в Києві було засновано перший постійно діючий театр.

На ниві драматургії плідно працювали **Михайло Старицький** (1840–1904), **Марко Кропивницький** (1840–1910), **Іван Тобілевич** (Карпенко-Карий, 1845–1907).

М. Кропивницький написав понад 40 оригінальних чи перероблених з інших творів театральних п'єс, у яких відтворював побут України та її залежне становище. Тонко відчуваючи народну душу, він створював надзвичайно живі й дотепні сцени з народного життя.

На початку XX ст. провідне місце в театральному житті України, як і раніше, посідали трупи, очолювані **П. Саксаганським**, **І. Карпенко-Карим** та **М. Садовським**.

У 1907 р. М. Садовський заснував у Києві перший український стаціонарний театр. Його вистави відбувалися у Троїцькому народному будинку. Важливою подією театального життя стало святкування в 1908 р. 25-річчя творчої діяльності української актриси **М. Заньковецької**. Воно стало відображенням здобутків тогочасної української культури.

На західноукраїнських землях український професійний театр було засновано у 1864 р. актором і режисером О. Бачинським при культурно-освітньому товаристві «Руська бесіда». У 70-ті рр. XIX ст. театральні діячі з Наддніпрянської України, зокрема М. Кропивницький, надали йому значну допомогу. У 1905–1906 рр. цей театр очолював М. Садовський, а на сцені виступала М. Заньковецька.

У 1869 р. виникли аматорські театральні гуртки при чернівецькій «Руській бесіді». Значному піднесенню театального мистецтва сприяло створене у 1884 р. **С. Воробкевичем** «Руське літературно-драматичне товариство».

М. Кропивницький

Іван Тобілевич

М. Садовський

*Марія
Заньковецька*

Основою репертуару українського театру залишалися класичні п'єси М. Кропивницького, М. Старицького та І. Карпенка-Карого. Однак поступово в ньому збільшується кількість творів інших українських авторів — Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, а також російських та західноєвропейських класиків — М. Горького, О. Островського, А. Чехова, Г. Ібсена, Г. Гауптмана, В. Шекспіра та ін.

? З діяльністю яких митців пов'язаний розквіт українського театру?

3. Музичне життя

Розвиток літератури й театру в другій половині XIX ст. надав потужного імпульсу процесу творення національної класичної музики. У 1862 р. **Семен Гулак-Артемівський** написав першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Українських композиторів надихали твори знаних українських прозаїк і поетів, зокрема Т. Шевченка. Шевченкова п'єса «Назар Стодола» спонукала П. Ніщинського написати до неї музичну вставку — «Вечорниці», із якої народилася популярна пісня «Закувала та сива зозуля».

Друга половина XIX ст. в українській музиці стала часом уведення народної пісні в професійну музичну культуру. Відбулося не просто відтворення народної музики, а піднесення її до професійного рівня, перетворення пісні на сучасний у європейському розумінні музичний твір.

Основоположником української класичної музики був **Микола Лисенко**, який написав опери «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Енеїда», опери для дітей «Пан Коцький», «Коза-Дерева» тощо. Створений М. Лисенком варіант «Заповіту» Шевченка ми співаємо й досі, а «Молитва за Україну» стала духовним гімном.

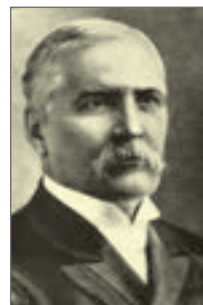

Семен Гулак-Артемівський

Композитор **М. Леонтович** створив оригінальні композиції на основі народних пісень: «Щедрик», «Мак», «Дударик». Героїчну оперу «Кармалюк» написав **К. Стеценко**. Монументальну симфонію-кантату «Кавказ» за поемою Т. Шевченка створив західноукраїнський композитор **С. Людкевич**. Він також організував видання першого в Україні мистецтвознавчого журналу «Артистичний вісник».

У Західній Україні слід відзначити творчість М. Вербицького, І. Лавровського, І. Воробкевича, А. Вахнянина та інших.

Велике значення для становлення національної самосвідомості на західноукраїнських землях мала творчість **Михайла Вербицького** (1815–1870). Покладений ним на музику Шевченків «Заповіт» став дуже популярним у Галичині. А музика до вірша П. Чубинського «Ще не вмерла Україна» стала українським національним, а з 1992 р. — Державним гімном України. Вірш П. Чубинського «Ще не вмерла Україна» з'явився 1863 р. у львів-

Микола Лисенко

ському часописі «Мета». Одразу ж композитор М. Вербицький поклав на музику слова, а наступного року хор уже виконував її у Львівському українському театрі.

Всесвітнього визнання набув талант випускниці Львівської консерваторії співачки **С. Крушельницької**. Вона виступала з концертами у багатьох країнах Європи, Америки та Африки. Крушельницька співала на сценах Петербурга, Одеси, однак через заборону царської влади жодного разу не виступала в Києві.

Хто вважається засновником української класичної музики?

Хто був автором вірша і музики, який згодом став Державним гімном України?

ВИСНОВКИ

Друга половина XIX — початок XX ст. була складним і суперечливим періодом у розвитку української культури. Незважаючи на труднощі й за відсутності підтримки з боку держави, культура збагатилася визначними надбаннями практично в усіх провідних галузях. Відбулося становлення української національної літератури, театру та класичної музики. Наприкінці XIX ст. вже було неможливо заперечувати існування національної української культури.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Яка тематика творів переважала в українській літературі другої половини XIX ст. і чому?
2. Чим був зумовлений розквіт українського театрального мистецтва у 80-ті рр. XIX ст.?
3. Назвіть провідних українських музикантів і схарактеризуйте їхню творчість.
4. Яка роль М. Лисенка у становленні української класичної музики?
5. *Обговоріть у групах.* Чому не всі письменники, музиканти, театральні діячі, які були вихідцями з України, є представниками української культури?

§ 33. УКРАЇНСЬКЕ ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ТА АРХІТЕКТУРА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.

За цим параграфом ви зможете:

- ▶ характеризувати розвиток українського образотворчого мистецтва, архітектури у другій половині XIX — на початку XX ст.;
- ▶ розповідати про творчість видатних митців;
- ▶ називати видатні шедеври українського мистецтва цієї доби.

1. Які стилі були домінуючими в українському мистецтві першої половини XIX ст.? 2. Назвіть імена видатних представників українського образотворчого мистецтва першої половини XIX ст. та вкажіть їхні головні здобутки.

1. Розвиток образотворчого мистецтва

Вагомі зрушення в суспільно-політичному та економічному житті другої половини XIX ст. сприяли утвердженню в образотворчому мистецтві тенденції до реалістичного відображення світу.

Під впливом ідей народників художники-реалісти створили Товариство пересувних художніх виставок, яке ставило собі за мету поширення мистецтва в маси. Ідейною підвалиною художників-передвижників був критичний реалізм, тобто реалістичне відображення недоліків суспільно-політичного життя.

Серед художників-передвижників і прихильників інших мистецьких течій було чимало українців, які були зачаровані Україною й у своїй творчості прагнули відтворити краєвиди, побут, національний характер українців.

Одним із найяскравіших митців був українець за походженням **Ілля Рєпін** (1844–1930), автор відомих полотен на українську тематику: «Запорожці пишуть листа турецькому султану», «Вечорниці» та ін.

Любов до України та її народу простежується у творчості В. Маковського («Ярмарок у Полтаві», «Святковий день на Україні»), ушавленого мариніста І. Айвазовського («Чумацький шлях», «Весілля на Україні»), М. Ге та інших.

Зрештою, у колі російських художників поступово склалася група митців, яка започаткувала самостійний розвиток українського мистецтва. Серед них — **С. Васильківський** (1854–1917), М. Пимоненко (1862–1912), М. Самокиш (1860–1944), К. Трутовський (1826–1893), О. Сластіон (1855–1933), І. Їжакевич (1864–1962) та інші. У 1887 р. українські митці створили Київське товариство художніх виставок (організаційно оформилося у 1893 р.), а 1890 р. в Одесі — Товариство південноросійських художників.

Ілля Рєпін. «Запорожці пишуть листа турецькому султану». 1891 р.

Також сформувалися українські мистецькі центри — Харківський, заснований першою професійною жінкою-маляркою Марією Раєвською-Івановою, Одеський на чолі з Кир'яном Костанді та Київський — з малярської школи М. Мурашка.

Українські митці почали не тільки приділяти більше уваги побутовим темам українського села, а й звертатися до історичних тем, зокрема героїчних

*Сергій Васильківський.
«Обрання полковником
Мартина Пушкаря». 1901 р.*

Інший видатний український митець **Микола Мурашко** (1844–1909) був не лише маляром, а й педагогом, ідеологом українського мистецтва. Із 1869 р. він викладав малювання в київських середніх школах, а в 1875 р. відкрив Київську малювальну школу, якою керував упродовж 25 років. За роки існування школи з її стін вийшли такі видатні митці, як М. Пимоненко, О. Мурашко, І. Їжакевич та інші.

*Микола Пимоненко.
«Жертва фанатизму». 1899 р.*

Мистецтво відбувалося в непростих умовах. Польські, австрійські, німецькі мистецькі школи, які домінували в мистецтві Австро-Угорщини, пропагували академізм, основою якого був класицизм, заважали становленню української мистецької школи. Проте й тут художники уподобали теми з народного життя і побуту. Першим, хто звернувся до цієї тематики, був К. Костянович («Бойківська пара», «Гуцулка біля джерела», «Шевченко на засланні»).

Серед західноукраїнських художників другої половини XIX ст. варто відзначити І. Труша, О. Кульчицьку, О. Куриласа, А. Манастирського, Ю. Пігуляка, Н. Івасюка тощо.

подій козацької доби. Одним із найвидатніших українських малярів, знавцем народного орнаменту і мистецтва був **Сергій Васильківський**. Разом з істориком Д. Яворницьким та художником М. Самокишем працював над альбомом «З української старовини». Його картини на історичну тематику відображали героїко-романтичне минуле: «Бій запорожців з татарами», «Обрання полковником Мартина Пушкаря», «Сторожі запорозьких вольностей» тощо.

Серед українських митців цього періоду також слід відзначити творчість **Миколи Самокиша**, одного з найвідоміших баталістів. Він написав низку батальних картин із козацької доби.

Художні полотна **Миколи Пимоненка** неодноразово експонувалися за кордоном. Такі картини, як «Жертва фанатизму», «Конокрад», «Проводи рекрутів», «На Далекий Схід» та інші, викривали темні аспекти життя тодішнього українського села, мракобісся самодержавства.

На західноукраїнських землях розвиток українського образотворчого мистецтва

Мистецька спадщина **І. Труша** (1869–1941) налічує понад 6000 картин. Його твори відзначаються лаконізмом і простотою композиції. Він створив портрети багатьох видатних діячів української культури — І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаника, М. Лисенка та інших.

У 1898 р. з його ініціативи було засновано Товариство з розвитку українського мистецтва, метою якого стала популяризація українського мистецтва.

Також із його ініціативи у 1905 р. у Львові відбулася перша Всеукраїнська художня виставка, на якій демонструвалися твори художників Наддніпрянської та Західної України.

На початку XX ст. в українському образотворчому мистецтві набувають поширення нові модерністські тенденції, які поклали початок абстрактному мистецтву. Його прихильниками були М. Жук, О. Новаківський, О. Екстер, В. і Ф. Кричевські, А. Петрицький, О. Богомазов, брати Д. і В. Бурлюки, М. і Т. Бойчуки та інші. Новий модерністський напрям у мистецтві — супрематизм — започаткував **Казимир Малевич** (1878–1935). Його картина «Чорний квадрат на білому тлі» викликала жваву дискусію.

Супрематизм — модерністський напрям у мистецтві, започаткований К. Малевичем, який вважав його вищим досягненням мистецтва (назва походить від латин. «вищий, останній»). Супрематизму притаманні геометричні абстракції з найпростіших фігур (квадрат, прямокутник, коло, трикутник). Комбінації цих фігур повинні відображати «вищі» основи реальності, досягнуті інтуїцією художника.

У другій половині XIX — на початку XX ст. на українських землях розвивається і мистецтво скульптури. У цей період утверджується реалізм у скульптурі. Найзначнішим українським скульптором другої половини XIX ст. був **Л. Позен** (1849–1921). У скульптурі малих форм він створив різноманітні соціальні типи людей («Шинкар», «Кобзар»), відобразив соціальні явища («Переселенці», «Злидар», «Оранка в Малоросії»).

Пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві

Л. Позен. «Кобзар».

Світову славу здобув скульптор Михайло Паращук. Разом із Антоном Попелем він створив пам'ятник Адаму Міцкевичу у Львові. Відомими є його скульптурні портрети І. Франка, В. Стефаника, М. Лисенка, С. Людкевича.

Скульптори України пробували свої сили і в монументальній скульптурі. У 1888 р. **М. Мікешин** (1835–1896) створив пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві.

На початку ХХ ст. українська скульптура теж не уникла модерністських починань. Відомими тогочасними українськими скульпторами-модерністами були М. Гаврилко, М. Паращук, В. Іщенко, П. Войтович та інші. Їхній творчості властиві контрастні світлотіньові ефекти та глибокий психологізм. Скульптор Олександр Архипенко (1887–1964), засновник кубізму в скульптурі, значно збагатив мову пластики, змусивши навіть порожній простір стати органічним і дуже виразним елементом своїх композицій. Він створив скульптури «Жінка, яка ступає», «Жінка, яка зачісується» та інші.

Кубізм (фр. cubisme) — напрям у мистецтві першої чверті ХХ століття, представники якого зображали предметний світ у вигляді комбінацій правильних геометричних обсягів: куба, кулі, циліндра, конуса.

? Назвіть провідні українські центри живопису другої половини ХІХ ст.

2. Архітектура

Друга половина ХІХ ст. в архітектурі позначена впливом різних історичних стилів і напрямів, що поєднувалися в одній будівлі. Це поєднання (еклектизм) і було найхарактернішим для міського громадського і житлового будівництва. Тоді в будівництві вже почали масово використовувати нові технології та матеріали (бетон, залізо, залізобетон тощо).

Бессарабський ринок, 1910-ті роки

Серед напрямів архітектурного мистецтва вирізнялися віденський неоренесанс і стиль французького відродження.

Неоренесанс поширився у західноєвропейських країнах, дістався Чернівців, Львова, Києва, Одеси, Херсона, Харкова та інших українських міст. Найтипівішими є споруди міських театрів (Київ, Львів, Одеса) та громадські будівлі.

Неоренесанс поширився у західноєвропейських країнах, дістався Чернівців, Львова, Києва, Одеси, Херсона, Харкова та інших українських міст. Найтипівішими є споруди міських театрів (Київ, Львів, Одеса) та громадські будівлі.

Залізничний вокзал в Жмеринці

Найзначнішими здобутками відзначилися архітектори О. Беретті (Володимирський собор, будинок Першої гімназії в Києві), В. Шредер (будинок оперного театру і театру Соловцова в Києві), П. Главка (будинок ре-

зиденції митрополита Буковини в Чернівцях), І. Гохбергера (будинок Галицького сейму), В. Садлівський (залізничний вокзал у Львові) та інші.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. на основі народного мистецтва та українського бароко відродився український стиль. Визначним архітектором цього напрямку був **Василь Кричевський** (1873–1952) — автор проекту будинку Полтавського земства, низки проектів державних і приватних будівель, Меморіального музею біля могили Т. Шевченка. За проектами **Івана Левицького** (1851–1919) та інших архітекторів у Львові споруджено будівлі страхового товариства «Дністер».

На початку XX ст. в архітектурі поширення модерністських тенденцій знайшло вияв у геометрично чітких лініях споруд і динамічності їхніх форм. У цьому стилі були побудовані залізничні вокзали Львова, Києва, Жмеринки, Харкова, перший в Україні критий ринок у Києві (Бессарабський). З'явилося також чимало будівель з елементами класичного, модерного та інших стилів у різних містах України: у Києві — Педагогічний музей на Володимирській вулиці (арх. П. Альошин), Державний банк (арх. О. Кобелєв), у Харкові — будинок медичного товариства (арх. О. Бекетов). Одним з найвидатніших архітекторів, який творив у стилі модерн, був **Владислав Городецький** (1863–1930 рр.). Визначним його творінням став Будинок з химерами в Києві.

*Будинок Полтавського земства.
Листівка*

*Будинок з химерами.
арх. В. Городецький*

ВИСНОВКИ

Період другої половини XIX — початку XX ст. позначився новими здобутками у розвитку українського образотворчого мистецтва та архітектури. Саме у цей період спостерігається піднесення в розвитку мистецтва.

Видатні українські митці здобули світове визнання і стали засновниками нових мистецьких стилів, які визначали розвиток світової культури у майбутньому столітті.

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

1. Які риси були притаманні українському образотворчому мистецтву другої половини XIX ст.?
2. Що нового з'явилося в архітектурі другої половини XIX ст., а що на початку XX ст.?

ЗАКРІПИМО ЗНАННЯ

3. Назвіть видатних художників, скульпторів, архітекторів України другої половини XIX — початку XX ст.
4. Назвіть причини утвердження в українському мистецтві в XIX ст. реалістичного зображення світу.
5. Які процеси вплинули на розвиток українського мистецтва на початку XX ст.?
6. *Обговоріть у групах.* Чому навіть за відсутності власної держави українське мистецтво у другій половині XIX — на початку XX ст. переживає піднесення?
7. Схарактеризуйте один із творів українських художників другої половини XIX — початку XX ст.
8. Створіть презентацію на тему «Українське образотворче мистецтво другої половини XIX — початку XX ст.».

 Назвіть видатні історичні пам'ятки архітектури України у стилі модерну.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ №8. ТРАДИЦІЇ ТА ПОБУТ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї

Варіант 1.

Навчальна екскурсія до краєзнавчого або історичного музею.

Варіант 2.

1. Де проживала більшість населення українських земель: у місті чи в селі?
2. Чому зміни у житті мешканців села менше піддаються змінам, ніж міста?

- Мета:**
1. Визначити, які зміни відбулися у побуті та повсякденному житті українців у другій половині XIX — на початку XX ст.
  2. На підставі аналізу наведеного тексту визначити, які риси характерні для української традиційної сім'ї цього періоду.
  3. Шляхом дискусії сформуванати уявлення про вплив соціально-економічних змін на розвиток українського суспільства.

Хід заняття

I. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

На початок XX ст. у побуті населення українських земель відбулися суттєві зміни. Вони були викликані стрімкою технологізацією виробництва та модернізаційними процесами, що охопили суспільство, насамперед урбанізацією, зміною ролі жінки, зростанням освіченості тощо. Зміни у побуті обумовили певні зрушення і в звичаях та традиціях українського населення. Такі процеси були характерні й для інших країн та народів за доби індустріалізації. Проте в Україні вони мали свої особливості (збереження патріархальності у сімейних відносинах, прив'язаність до землі значної

частини міщан та ін.). Спосіб життя окремих людей визначався їхніми матеріальними можливостями, рівнем освіти, культури, духовними потребами.

1) Родина. Станом на кінець XIX ст. зміни призвели до остаточного розпаду великих патріархальних родин, які під одним дахом об'єднували декілька поколінь і сімей.

Панівною формою сім'ї в Україні була мала родина.

2) Взаємини між членами селянської родини. Головою сім'ї та розпорядником усіх

господарських робіт в сім'ї був батько. Розпорядок дня залежав від господарського стану сім'ї, від розміру господарства, наявності працездатних в сім'ї і, зрозуміло, від пори року. Спадкоємцями майна після батька, як правило, були сини, що одержували рівні частки, за винятком молодшого. Він отримував більше, якщо з ним залишилися жити старики-батьки після розділу. Жінці належало тільки майно, що входило в придане. Воно становило її особисту власність (іноді навіть із земельним наділом) і називалося материзною. Материзна ніколи не включалася в загальносімейне майно, не ділилася між членами сім'ї, а передавалася у спадщину по жіночій лінії. Відсторонення жінок од права спадкування загальносімейним майном свідчило про її нерівність і залежне становище в сім'ї. Дочки в родині займали підлегле становище; після заміжжя вони переходили в чужий рід, в чужу сім'ю і тому їм не належало частки у загальносімейному майні.

У малій сім'ї, що часто складалася з батьків, неодружених дітей і одного одруженого сина, ще доволі сильною була залежність і підпорядкування її членів сім'ї їхнім чоловікам. У побуті зберігалася чимало патріархальних пережитків, а взаємини нагадували взаємини в великій або нерозділеній сім'ях. У заможних селянських родин патріархальна влада голови сім'ї була найбільш деспотичною. Воля і розпорядження його були законом для всіх членів сім'ї.

Молодому подружжю в таких сім'ях доводилося підкорятися волі батьків, бути залежними від батька, як голови сім'ї, а невістка цілком підпорядковувалася свекрусі, яка розпоряджалася домашнім господарством і продуктами та розподіляла роботу по господарству між молодшими жінками. Перевантажена роботою у будинку, по господарству, доглядом за дітьми, невістка терпіла чимало образ від свекрухи, яка прагнула перекласти на неї більшість домашніх клопотів.

3) Виховання дітей. У перші роки життя виховання і догляд за дитиною були обов'язком матері, однак їй часто доводилося на весь день залишати малюків на старших дітей або зовсім без нагляду. Любов і ласка у вихованні поєднувалася з вимогливістю, з прищепленням побутових звичок і трудових навичок. Діти в родині росли в

Селяни на початку XX ст.

дусі послуху і поваги до рідних та старших. Особливо засуджувалися лінь, небажання допомагати родині, недбайливе ставлення до праці. Велику увагу в селянській родині приділяли заохоченню. Для розваг у дітей було обмаль часу. Вони допомагали по господарству, бавили молодших братів і сестер, пасли худобу і т. д. Матеріальна незабезпеченість змушувала батьків посилати на заробітки дітей-підлітків.

4) Сімейні звичаї та обряди.

Весілля. Батьки прагнули рано видати заміж дочку або одружити сина (для дівчини шлюбний вік починався з 16 років, для хлопця — з 18 років). Це пояснювалося насамперед господарськими причинами: сім'я чоловіка отримувала додаткові робочі руки; дівчину віддавали раніше зі страху, щоб вона не залишилася незаміжною, що в народі вважалося негожим.

У шлюб здебільшого вступали рівні за своїм матеріальним становищем сторони. Заможні родини майже ніколи не родичалися з біднотою.

За звичаєвим правом українського народу, згода тих, хто вступав у шлюб, була не обов'язковою. Чого не скажеш про батьків. Шлюб завжди супроводжувався весіллям з його багатою обрядовістю. Важливе значення народ надавав саме традиційному весільному обрядові, а без нього, хоча вінчання відбулося, спільне життя молодих не допускалося.

З усіх звичаїв та обрядів найяскравішим і цілісним був весільний обряд.

Українське весілля на Львівщині

Весільний одяг на Півдні України на початку ХХ ст.

Він складався з декількох основних частин, кожна з яких мала своє певне значення і зміст. Весілля в Україні справляли переважно у певний час весни, осені та зими, вільний від польових робіт.

Весілля зазвичай починалося зі сватання нареченої. Посли нареченого — старости — як правило, літні поважні люди домовлялися про шлюб з батьками нареченої. Через два тижні після сватання влаштовували так звані заручини, які, по суті, повторювали сватання, але в більш урочистій обстановці, у присутності всіх родичів і з виконанням багатьох звичаїв. Відмова від весілля після заручин була неможливою.

На заручинах домовлялися про час весілля. У суботу ввечері в супроводі багатьох обрядів і пісень випікали коровай — весільний хліб, що мав спочатку магічне значення; а в ХІХ ст. і пізніше він символі-

зував багатство і забезпеченість сім'ї; в нього клали гроші «на щастя», і наприкінці весілля ділили, обдаровуючи кожного з присутніх на весіллі з тим, щоб вони взяли участь у побажанні добробуту і щастя молодій сім'ї.

Головним у всьому весільному дійстві було виконання основних весільних обрядів, що складали саме весілля і відбувалися, як правило, в неділю. Цього дня відбувалося розплітання коси у нареченої, покривання її голови, викуп, посад, прощання з родичами, розділ короваю і вінчання в церкві.

5) Родини і хрестини та інші обряди. Чимало звичаїв та обрядів супроводжували і таке сімейне торжество, як народження дитини. У родині відзначали хрестини одразу після хрещення дитини в церкві. На хрещенні велика роль належала кумам. У традиційній частині хрестин основним обрядом вважалося загортання немовляти у вивернутий вовною нагору кожух та вкладання його на покуті (червоний кут). Після церковного хрещення в будинку немовляти влаштовувалося частування, обов'язково з обдаровуванням матері новонародженого та бабусі і приготуванням традиційних страв.

6) Міська родина. Процеси промислового розвитку призвели до швидкої урбанізації українських земель, що наклало значний відбиток на шлюбно-сімейні відносини. Проте слід зазначити, що українці неохоче переселялися до міст і становили меншість міського населення. Більшість міського населення у Наддніпрянській Україні становили росіяни, євреї, поляки та ін. На західноукраїнських землях — поляки, румуни, угорці, євреї, німці, вірмени та ін.

Переселення значної частки населення з села у місто породило таке явище, як **маргінальність**.

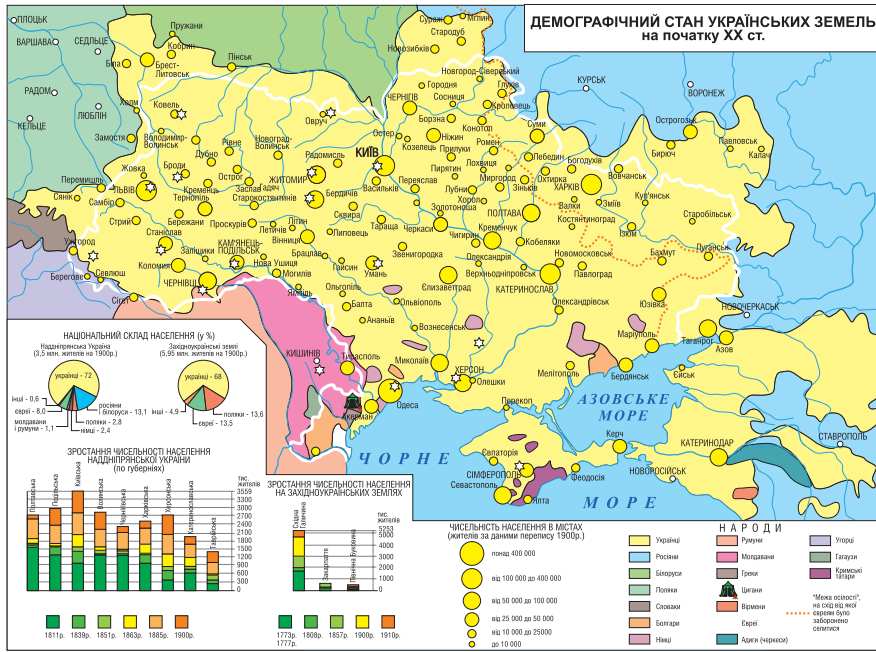

Маргінал — це особи, соціальна група, які перебувають не у характерній для цієї особи, соціальної групи відносинах, нормах, традиціях.

Значна частина українських сімей намагалась зберегти зв'язок з селом, мала присадибне господарство. Це пояснюється страхом відірватися від свого попереднього звичного соціального середовища, а також тим, що більшість українців становили некваліфіковану робочу силу, яка отримувала мізерну заробітну плату, якої ледь вистачало на прожиття.

Зазвичай чоловіки отримували вищу заробітну плату, ніж жінки. Натомість на жінку лягала значна частина роботи з обслуговування сім'ї. Важким було для жінки-робітниці і материнство. Відпусток до і після пологів, медичної допомоги і дитячих закладів не було. Доводилося часто залишати малюків на піклування старших дітей.

II. Робота з картою.

- ❓ Який регіон українських земель мав найбільшу частку в населенні національних меншин?
- ❓ У якому регіоні України спостерігалося швидке зростання населення упродовж ХІХ ст.?

III. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

НАШ КРАЙ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Історія рідного краю

<p>До якої імперії — Російської або Австрійської — входив регіон, у якому ви живете, на початку ХХ ст.?</p>	<ol style="list-style-type: none"> Покажіть на карті населений пункт, у якому ви живете. На території якого району, області він розташований? На території якого історико-етнографічного регіону він розташований? Схарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою цього регіону на початок ХХ ст. Які населені пункти існували на той час у вашому регіоні? Порівняйте їх з тими, що існують тепер. Чи зазнали змін їхні назви, розміри? Чи є у вашому краї населені пункти, які виникли на початку ХХ ст.? Назвіть їх і поясніть походження їхніх назв. Яким був етнічний і соціальний склад населення вашого краю на початку ХХ ст.?
---	--

Зміни, що відбувались у господарському житті українських земель у цей період	<ol style="list-style-type: none"> 1.Що ви знаєте про особливості розвитку сільського господарства краю у ті часи? 2.Які сільськогосподарські культури переважно вирощували тоді у вашому регіоні? 3.Яким був стан промисловості й торгівлі? 4.Визначте спільне та відмінне у господарському житті краю у порівнянні з іншими регіонами України цього періоду. 5.Що вам відомо про соціальне становище у краю і соціальні протести населення? 6.Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про побут і повсякденне життя населення краю на початку XX ст.
Нові явища у культурному та духовному житті населення українських земель на початку XX ст.	<ol style="list-style-type: none"> 1.Що ви знаєте про вірування, звичаї і традиції населення вашого краю? 2.Які події, пов'язані з розвитком української культури, відбувалися на території краю? 3.Назвіть відомих діячів української культури цього періоду, які походили або проживали у краї. Яким був їхній внесок у розвиток культури?
Нові явища у культурному та духовному житті населення українських земель на початку XX ст.	<ol style="list-style-type: none"> 1.Які пам'ятки культури на початку XX ст. розташовані у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них. 2.Які церковні споруди, збудовані у той час, збереглися на території вашого краю? 3.Визначте спільне та відмінне в духовному і культурному житті мешканців краю у порівнянні з іншими регіонами України цього періоду. 4.У яких творах української літератури розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, у якому він розміщувався? Яку інформацію про тогочасні події і життя населення можна отримати з них?

ЗАВДАННЯ ЗА ТЕМОЮ «НАШ КРАЙ НА ПОЧАТКУ XX ст.»

1. Складіть таблицю «Наш край на початку XX ст.» і, спираючись на неї, порівняйте основні події та історичні процеси в краї з подіями і процесами тогочасної української та європейської історії.

Період	Основні події та історичні процеси		
	Історія краю	Історія України	Історія Європи
Наш край на початку ХХ ст.			

2. Складіть таблицю «Наш край на початку ХХ ст.»

Прізвище	Роки життя	Чим уславився

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА ТЕМОЮ «КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.»

1. Складіть перелік подій, що були вирішальними у розвитку української культури другої половини ХІХ — на початку ХХ ст. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «нація», «меценати», «емансипація», «реалізм», «український модерн», «еклектизм».
3. У яких містах України на початку ХХ ст. працювали університети?
4. Назвіть імена українських учених світового рівня. Хто був першим лауреатом Нобелівської премії з України?
5. Чому перший український професійний театр, заснований у 1882 р., називали «Театром корифеїв»? Назвіть імена видатних українських драматургів та артистів тієї доби.
6. У чому символічність написання українського національного (державного) гімну України П. Чубинським і М. Вербицьким?
7. Заповніть таблицю «Розвиток української культури у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.»:

Галузь	Діячі	Здобутки

8. Порівняйте розвиток освіти у Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях.
9. Складіть опис одного з творів мистецтва (картина, скульптура, архітектурна пам'ятка) українських майстрів другої половини ХІХ — початку ХХ ст.
10. Назвіть факти, які підтверджують, що українська культура другої половини ХІХ — початку ХХ ст. не поступалася кращим зразкам світової культури.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА КУРСОМ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. 9 КЛАС»

Понад сто років, що були висвітлені на сторінках підручника, були важливими в історії України. Це доба великих змін у житті українців та їхньому світогляді. Незважаючи на те, що в цей період українці були повністю позбавлені національної державності, були розділені між двома імперіями, вони зуміли знайти в собі сили усвідомити свою окремішність і боротися за національне визволення. Другою важливою зміною в житті українських земель був їх швидкий промисловий розвиток (зокрема, східних і південних районів), особливо у другій половині XIX ст., втягування їх у світове господарство.

Національне відродження, що охопило різні регіони України наприкінці XVIII — на початку XIX ст., маючи свої регіональні особливості, у 60-ті роки XIX ст. злилося в єдиний національний рух, в якому виокремлювалися два струмені: на західноукраїнських землях, що перебували під владою Австро-Угорщини, і у Наддніпрянській Україні, що була під владою Російської імперії. Розвиваючись у складних умовах переслідувань і заборон (особливо в Російській імперії), набуваючи різних організаційних форм наприкінці XIX ст., український рух став перед проблемою вироблення чіткої власної політичної програми. Цей процес політизації призвів до появи трьох основних політичних течій: соціалістичної, ліберальної (національно-демократичної) і націоналістичної. Обстоюючи національні інтереси українського народу, кожна з течій головним і першочерговим висувала одне з положень: соціальне визволення, здобуття демократичних свобод або відродження української держави.

Трагедією українського руху стало те, що різні течії так і не змогли прийти до єдності дій у боротьбі за Українську державу. До того ж лише в Галичині, яка стала «українським П'ємонт», українські політичні партії незалежно від політичних уподобань проголосили, що метою їхньої боротьби є здобуття незалежності України.

Таким чином напередодні Першої світової війни український рух, хоча і був вагомим чинником політичного життя двох імперій, не досяг тієї консолідованості, яка б могла привести до здобуття незалежності. Тому українські діячі напередодні Першої світової війни починають покладати велику надію на зовнішні сили.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

- Автономія** — самоврядування певної частини держави (населення), що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавними законами.
- Асиміляція** — процес втрати раніше самостійним етносом (народом) чи якоюсь його часткою своєї культури, мови, традицій тощо внаслідок поглинення іншим, зазвичай численнішим, етносом (народом).
- Дворянство** — привілейована верства суспільства, землевласники.
- Демографічний вибух** — швидке зростання чисельності населення за відносно невеликий відтинок часу.
- Діаспора** — сукупність вихідців з якоїсь країни та їхніх нащадків, які проживають за кордоном.
- Експорт** — вивезення за межі країни товарів, цінних паперів, капіталів.
- Етнос** — спільнота людей, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями та звичаями; має власну самосвідомість і назву.
- Ідеологія** — система концептуально оформлених уявлень, ідей, поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої окремих людей, соціальних верств, націй, суспільства, політичних партій та інших суб'єктів політичного життя.
- Імперія** — велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав і народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичного, економічного, соціального та культурного взаємозв'язків.
- Імпорт** — ввезення до країни товарів, цінних паперів, капіталів.
- Індустріалізація** — процес створення великого чи просто машинного виробництва в усіх галузях народного господарства, насамперед у промисловості.
- Індустріальне суспільство** — суспільство, в якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості (як основи і провідного сектора економіки) та відповідних соціальних і політичних структур.
- Інтелігенція** — робітники розумової праці, які мають спеціальні знання у різних галузях науки та культури (інженери, лікарі, вчителі, науковці тощо). І. формується з представників різних станів.
- Капітал** — термін, що ним стали називати у період становлення капіталізму гроші, що їх підприємці вкладали в розвиток свого виробництва з метою отримання прибутку.
- Мануфактура** — форма промислового виробництва, що характеризується поділом праці між найманими працівниками та використанням ручної праці. М. передувала виникненню фабрик і заводів.
- Менталітет** — притаманний кожному народові спільний спосіб почувати, мислити, поводитися.
- Модернізація** — оновлення, вдосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, перероблення відповідно до сучасних вимог.
- Монархія** — форма державного правління, за якої державна влада повністю або частково зосереджена в руках однієї особи — глави держави, найчастіше спадкоємного правителя, монарха. Розрізняють необмежену (абсолютну) монархію та обмежену (конституційну), за якої влада обмежується парламентом.
- Наймані працівники** — суспільна верства, яка, не маючи інших засобів до існування, крім власної праці, працює на власника, що володіє основними засобами виробництва.

- Національне відродження** — термін, що набув поширення у XIX ст. та уособлював процеси, пов'язані з пробудженням національної свідомості бездержавних народів Європи. Н. в. проминало декілька стадій, що визначаються вченими як фольклорно-етнографічна (період наукового зацікавлення), культурницька (формування національної свідомості) та політична (боротьба за незалежність нації). За своїм змістом і формою Н. в. було фактично націєтворенням.
- Національно-визвольний рух** — боротьба народів за національну незалежність, економічну самостійність, духовне визволення і соціальний прогрес.
- Нація** — група людей, які мають спільні інститути і звичаї, почуття соціальної однорідності та спільного інтересу. Найхарактернішими ознаками Н. зазвичай вважаються єдина спільна мова чи близькі діалекти, спільна релігія, традиції та історія, спільне розуміння правди й кривди та більш-менш компактне територіальне розташування.
- Опозиція** — протистояння одних поглядів іншим.
- Партія** — політична організація, що виражає і захищає інтереси тієї або іншої суспільної верстви, групи і керує її політичною діяльністю.
- Промислова революція** — процес у розвитку продуктивних сил суспільства, під час якого відбувається перехід від мануфактурного до машинного виробництва.
- Протекціонізм** — економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки і сприяння розвитку власної промисловості й торгівлі.
- Реалізм** — одна з основних властивостей мистецтва і літератури, яка полягає у прагненні до правдивого об'єктивного відображення і відтворення дійсності у формах, що відповідають їй. У вужчому розумінні — течія в мистецтві, що протистояла модернізму та авангардизму.
- Революція (соціальна)** — докорінний переворот у житті суспільства.
- Реформа** — поступове перетворення, поліпшення будь-чого.
- Самодержавство** — монархічна форма правління у Московській державі та Російській імперії у XVI — на початку XX ст., заснована на відносинах підданства та необмеженої одноособової влади.
- Сервітут** — установа законом або звичаєвим правом можливість користуватися (частково чи спільно) чужою власністю. На правах сервітутів на українських землях селяни разом із поміщиками користувалися лісами, пасовищами, луками тощо.
- Товарне виробництво** — форма виробництва, за якої продукти виробляються для продажу.
- Традиція** — звичаї, порядки, правила поведінки, що склалися історично та передаються від покоління до покоління.
- Фабрика** — промислове підприємство, засноване на використанні системи машин; форма великого машинного виробництва.
- Федерація** — форма державного устрою; союз держав, що складається з державних утворень, які мають обмежений суверенітет.
- Цензура** — система державного нагляду за пресою та іншими засобами масової інформації.
- Цивілізація** — спільність людей, яка впродовж часу (зародження, розвиток, загибель або перетворення) має окрему територію, стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі, спільні духовні цінності та ідеали, ментальність.
- Шовінізм** — крайня форма націоналізму, проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам усіх інших націй.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
РОЗДІЛ I. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.....	5
§ 1. Вступ до історії України кінця XVIII—XIX ст.....	7
§ 2. Українські землі в системі міжнародних відносин першої третини XIX ст.	14
§§ 3-4. Соціально-економічний розвиток і регіональні особливості Наддніпрянської України ..	20
§ 5. Російський та польський визвольні рухи у Наддніпрянській Україні.....	35
§ 6. Початок українського національного відродження у Наддніпрянщині.....	40
Практичне заняття.....	50
Узагальнення за темою «Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.»	53
РОЗДІЛ II. Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.	55
§ 7. Західноукраїнські землі в складі Австрійської імперії	55
§ 8. Початок українського національного відродження на західноукраїнських землях	63
§ 9. Національно-визвольний рух на західноукраїнських землях під час революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії	69
Практичне заняття	78
Узагальнення за темою «Західноукраїнські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.»	82
РОЗДІЛ III. Культура України кінця XVIII — першої половини XIX ст.....	84
§ 10. Культура України. Розвиток освіти, науки та літератури	84
§ 11. Культура України. Розвиток театру, музики, образотворчого мистецтва та архітектури ..	91
Практична робота	98
§ 12. Наш край наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.	105
Узагальнення за темою «Культура України наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.» ..	106
РОЗДІЛ IV. Наддніпрянська Україна в другій половині XIX ст.	107
§ 13. Наддніпрянська Україна в системі міжнародних відносин другої половини XIX ст.	107
§ 14. Вплив імперських реформ 60–70-х рр. на розвиток Наддніпрянської України.....	113
§ 15. Особливості модернізації промисловості й сільського господарства	122
§ 16. Місто і село: життя у пореформену добу	130
§ 17. Український національний рух наприкінці 50-х – у 60-х рр. XIX ст. Зародження громадівського руху	138
§ 18. Український національний рух наприкінці 1860 — у 1880-х рр.	146
§ 19. Народницький, соціал-демократичний та земський рухи.....	157
Практичне заняття	163
Узагальнення за темою «Наддніпрянська Україна в другій половині XIX ст.»	164
РОЗДІЛ V. Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини у другій половині XIX ст.	165
§ 20. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. ..	165
§ 21. Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях у 60–70-ті рр. XIX ст.	175

§ 22. Перетворення Галичини на «український П'ємонт». Особливості суспільно-політичного життя на Буковині та Закарпатті у другій половині XIX ст.	184
Практичне заняття	193
Узагальнення за темою «Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорщини в другій половині XIX ст.»	195
РОЗДІЛ VI. Наддніпрянська Україна на початку XX ст.	196
§ 23. Соціально-економічний розвиток Наддніпрянщини у 1900-1914 рр.	196
§ 24. Суспільно-політичне життя у Наддніпрянській Україні на початку XX ст.	202
§ 25. Події революції 1905–1907 рр. в Україні.	208
§ 26. Суспільно-політичне життя у Наддніпрянській Україні в 1907–1914 рр.	216
Практичне заняття	222
Узагальнення знань за темою «Наддніпрянська Україна на початку XX ст.»	224
РОЗДІЛ VII. Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії на початку XX ст.	225
§ 27. Соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель на початку XX ст.	225
§§ 28-29. Суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях	229
Практичне заняття	237
Узагальнення знань за темою «Західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії на початку XX ст.»	239
РОЗДІЛ VIII. Культура України у середині XIX — на початку XX ст.	240
§§ 30-31. Розвиток освіти й науки	240
§ 32. Українська література, театр, музика у другій половині XIX — на початку XX ст.	249
§ 33. Українське образотворче мистецтво та архітектура у другій половині XIX — на початку XX ст.	254
Практичне заняття	260
Наш край на початку XX ст.	265
Узагальнення за темою «Культура України в середині XIX — на початку XX ст.»	266
Узагальнення за курсом «Історія України. 9 клас»	267
Термінологічний словник	268

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

СОРОЧИНСЬКА Наталія Миколаївна

ГІСЕМ Ольга Олександрівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 9 класу

загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактор *Василь Герасимчук*
Художній редактор *Ростислав Крамар*
Обкладинка *Володимира Басалиги*
Комп'ютерна верстка *Галини Кузів*
Технічний редактор *Неля Домарецька*

Підписано до друку 30.06.2017. Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Schoolbook. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 22,032.
Умовн. фарбо-відб. 88,128. Обл.-вид. арк. 17,632.
Тираж 6103 пр. Зам. 152/06

Видавництво «Навчальна книга — Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга — Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга — Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008
тел./факс (0352)52-06-07; 52-19-66; 52-05-48
office@bohdan-books.com
www.bohdan-books.com

Надруковано на ПП «Юнісофт»
вул. Морозова, 136, м. Харків, 61036
Свідоцтво серія ДК №3461 від 14.04.2009 р.

- 1798 р.** — видання у Петербурзі трьох частин «Енеїди» Івана Котляревського
- 1805 р.** — відкриття Харківського університету
- 1806–1812 рр.** — російсько-турецька війна
- 1812 р.** — російсько-французька війна
- 1812–1835 рр.** — селянський рух на Поділлі під проводом Устима Кармелюка
- 1816 р.** — заснування в Перемишлі «Товариства галицьких греко-католицьких священиків для поширення письмами просвіти і культури серед вірних»
- 1817–1819 рр.** — діяльність масонських лож у Києві, Одесі, Житомирі, Полтаві, Кам'янці-Подільському
- 1821 р.** — утворення в Тульчині таємного «Південного товариства»
- 1821 р.** — створення Василем Лукашевичем у Полтаві таємного «Малоросійського товариства»
- 1825, грудень — 1826 р., січень** — повстання Чернігівського полку у Наддніпрянській Україні
- 1826–1827 рр.** — діяльність таємного гуртка у Харківському університеті
- 20–30-ті рр. XIX ст.** — діяльність гуртка харківських романтиків
- 30-ті рр. XIX ст.** — початок промислової революції на українських землях
- 1830–1831 рр.** — Польське визвольне повстання у Правобережній Україні
- 1833 р.** — створення у Львові гуртка «Руська трійця»
- 1834 р.** — заснування Київського університету
- 1837 р.** — видання «Руською трійцею» альманаху «Русалка Дністровая»
- 1839 р.** — примусове об'єднання російською владою греко-католицької та православної церков на Правобережній Україні
- 1840 р.** — видання в Петербурзі «Кобзаря» Т. Шевченка
- 1843 р.** — Тарас Шевченко створив серію офортів «Живописна Україна»
- 1843–1844 рр.** — селянські виступи під проводом Л. Кобилиці на Буковині
- 1846–1847 рр.** — діяльність Кирило-Мефодіївського товариства
- 1847–1848 рр.** — запровадження «Інвентарних правил» у Правобережній Україні
- 1848 р., травень** — утворення у Львові Головної руської ради
- 1848 р.** — скасування панщини в Галичині та на Буковині
- 1848 р., червень** — Перший слов'янський конгрес у Празі
- 1848–1849 рр.** — селянське повстання на Буковині під проводом Л. Кобилиці
- 1853–1856 рр.** — Кримська війна
- 1855 р.** — «Київська козаччина»
- 1856 р.** — «Похід у Таврію за волею»
- 1861 р., лютий** — царський маніфест про скасування кріпосного права в Росії
- 1861–1862 рр.** — видання в Петербурзі журналу «Основа»
- 1863 р.** — Валуєвський циркуляр

- 1865 р.** — заснування в Одесі Новоросійського університету
- 1865 р.** — відкриття першої в Україні залізниці Одеса — Балта
- 1867 р.** — перетворення Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську монархію
- 1868 р.** — створення у Львові товариства «Просвіта»
- 1875 р.** — відкриття університету в Чернівцях
- 1873–1876 р.** — діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства
- 1876 р.** — Емський указ
- 1877 р.** — «Чигиринська змова»
- 1880–1881 рр.** — діяльність «Південноросійського робітничого союзу» в Києві
- 1882 р.** — створення в Єлисаветграді першої української професійної театральної трупи
- 1882 р.** — вийшов у світ перший номер часопису «Киевская старина»
- 1890 р.** — утворення Русько-української радикальної партії (РУРП) — першої української політичної партії
- 1892 р.** — виникнення таємного товариства — Братства тарасівців
- 1895 р.** — уперше до програми української політичної партії було введено положення про домагання незалежної української держави
- 1897 р.** — організація київського та катеринославського «Союзів боротьби за визволення робітничого класу»
- 1899 р.** — створення в Галичині Української національно-демократичної (УНДП) та Української соціал-демократичної (УСДП) партій
- 1900 р.** — заснування першої у Наддніпрянській Україні української політичної партії — Революційної української партії (РУП)
- 1902 р.** — утворення Української народної партії (УНП)
- 1902 р.** — масові селянські виступи в Галичині
- 1903 р.** — відкриття пам'ятника М. Котляревському в Полтаві
- 1904 р.** — утворення Української демократичної партії
- 1905–1907 рр.** — Перша російська революція
- 1905 р.** — утворення Української радикальної партії
- 1905 р.** — утворення Української демократично-радикальної партії
- 1905 р.** — перейменування РУП на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП)
- 1905 р.** — вихід першої на Наддніпрянщині україномовної газети «Хлібороб»
- 1906–1911 рр.** — Столипінська аграрна реформа
- 1908 р.** — утворення Товариства українських поступовців (ТУП)
- 1914 р.** — чергова українсько-польська угода. Галицький сейм прийняв законопроект про реформу крайового статуту
- 1914 р.** — масовий рух протесту проти заборони царизмом святкування століття від дня народження Т. Шевченка

